

IDENTIFICACIÓ, ANÀLISI I POSADA EN VALOR DELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT (ALACANT)

ITINERARIS PELS CASTELLS DEL COMTAT

Universitat de València

Facultat de Geografia i Història

Màster en Patrimoni Cultural: Identificació, anàlisi i gestió

Autor: Raúl Navarro Laviña

Tutor: Adrià Besó Ros

València, Setembre de 2022

AGRAÏMENTS

M'agradaria donar les gràcies a totes les persones que, en menor o major mesura, m'han ajudat a fer aquest TFM. Vull destacar, em primer lloc, l'ajuda d'Adrià Besó, el qual m'ha tutoritzat el treball i ha sigut indispensable per poder dur-lo a terme, tant per les seues correccions, com pels seus suggeriments, observacions, etc. Per altra banda, vull agrair als meus pares el paper que han tingut en el treball de camp, ja que m'han acompanyat a tots els castells a fer les pertinents fotografies i ho han viscut de primera mà.

RESUM

Amb aquest TFM s'ha pretès posar en valor els castells de la comarca del Comtat. Es tracta d'un patrimoni, que si bé és conegut, requereix d'un millor coneixement per tal que pugui ser preservat. Amb eixe objectiu s'ha creat un projecte d'identificació, anàlisi i posada en valor d'aquests bens, per tal d'acostar-los als locals i als visitants. Els recursos emprats han estat, en primer lloc, un catàleg de les diferents fortaleses i, en segon lloc, una sèrie d'itineraris culturals que tenen com a objectiu els castells, a més de la resta de bens patrimonials pels quals discorren. Dits itineraris poden seguir-se mitjançant rutes en Wikiloc i, d'altra banda, s'han dissenyat una sèrie de codis QR. Aquests són accessibles mitjançant un conjunt de balises situades als peus de cada castell. Dits codis donen informació general sobre cada fortificació i, a més, contenen fotografies panoràmiques amb indicació dels principals punts d'interès que es poden albirar.

PARAULES CLAU

El Comtat, Castells, fortificacions, patrimoni, identificació, anàlisi, posada en valor, estat de la qüestió, catàlegs, itineraris culturals, codis QR, rutes *Wikiloc*.

ABSTRACT

With this TFM we have tried to highlight the value of the castles of the Comtat region. It is a heritage that, although known, needs to be better known so that it can be preserved. With this objective in mind, a project has been created to identify, analyze and enhance the value of these assets, in order to make them accessible to locals and visitors. The resources undertaken have been, firstly, a catalogue of the different fortresses and, secondly, a series of cultural itineraries aimed at the castles, in addition to the rest of the heritage assets through which they run. These itineraries can be followed through routes in Wikiloc and, on the other hand, a series of QR codes have been designed. These are accessible through a set of beacons located at the foot of each castle. These codes provide general information about each fortification and, in addition, contain panoramic photographs indicating the main points of interest that can be seen.

KEY WORDS

El Comtat, *castles, fortifications, heritage, identification, analysis, value enhancement, state of play, catalogs, cultural itineraries, QR codes, Wikiloc routes.*

ÍNDEX

0. INTRODUCCIÓ.....	8
0.1. JUSTIFICACIÓ.....	8
0.2. OBJECTIUS.....	9
0.3. METODOLOGIA.....	9
1. IDENTIFICACIÓ I ANÀLISI.....	15
1.1. CONTEXT COMARCAL.....	15
1.1.1 La Valleta d'Agres.....	17
1.1.2 LA Foia de Cocentaina.....	21
1.1.3 Les Valls del Frainós o del Penàguila.....	30
1.1.4 La Vall de Seta.....	32
1.1.5 La Vall de Travadell.....	37
1.1.6 La Vall de Planes.....	39
1.1.7 La Vall de Perputxent.....	41
1.2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ SOBRE ELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT.....	47
1.3. CATÀLEG DELS CASTELLS.....	79
1.3.1. Torre de l'Alcúdia.....	79
1.3.2. Castell d'Agres.....	85
1.3.3. Castell de Cocentaina.....	94
1.3.4. Castell de Penella.....	112
1.3.5. Castell de la Costurera/ de Seta.....	126
1.3.6 Castell de Travadell.....	138
1.3.7. Castell de Perputxent.....	152
1.3.8. Castell de la Barcella.....	174
1.3.9. Castell de Gaianes.....	180
2. PROJECTE DE RUTES PELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT.....	186
2.1. PLANTEJAMENT GENERAL DEL PROJECTE.....	186
2.1.1. Planificació Estratègica.....	187
2.1.2. Objectius.....	188

2.1.3. Accessibilitat als castells	189
2.1.4. Anàlisi DAFO	190
2.1.5. Línies Estratègiques.....	192
2.1.5.1. Investigació i Estudi	192
2.1.5.2. Posada en Valor i Difusió d'aquest patrimoni.....	193
2.1.6. Esquema del Projecte	194
2.2. ITINERARIS CULTURALS	194
2.2.1. Introducció als Itineraris Culturals	194
2.2.2. Proposta d'Itineraris	197
2.2.2.1 Torre de l'Alcúdia – Castell d'Agres	200
2.2.2.2 Castell de Cocentaina – Castell de Penella.....	210
2.2.2.3 Balones - Castell de Seta/ de Costurera.....	227
2.2.2.4 Millena, penya del Dimoni - Castell de Travadell.....	235
2.2.2.5 l'Orxa, Castell de Perputxent, Castell de la Barcella ...	245
2.2.2.6 Gaianes - Castell de Gaianes	261
2.2.3. Mètodes de suport per als itineraris.....	271
2.2.3.1. El Catàleg	271
2.2.3.2 Wikiloc	271
2.2.3.3. Balises amb codis QR.....	272
2.2.3.3.1 QR Torre de L'Alcúdia.....	274
2.2.3.3.2 QR Castell d'Agres.....	276
2.2.3.3.3 QR Castell de Cocentaina.....	278
2.2.3.3.4 QR Castell de Penella	280
2.2.3.3.5 QR Castell de Seta.....	282
2.2.3.3.6 QR Castell de Travadell	284
2.2.3.3.7 QR Castell de Perputxent	286
2.2.3.3.8 QR Castell de la Barcella.....	288
2.2.3.3.9 QR Castell de Gaianes.....	290
2.2.3.4 Xarxes Socials	292
2.3. GESTIÓ	293
2.4. DIFUSIÓ	295
2.5. AVALUACIÓ	298

2.6. PRESSUPOST I PROPOSTA DE FINANÇAMENT	301
2.7 CRONOGRAMA DEL PROJECTE	302
3. CONCLUSIONS	304
4. BIBLIOGRAFIA	308
4.1. CONTEXT COMARCAL.....	308
4.1.1 Referències bibliogràfiques	308
4.1.2 Referències electròniques.....	309
4.2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	310
4.2.1. Referències bibliogràfiques	310
4.2.2. Referències electròniques	315
4.3. PROJECTE DE RUTES PELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT	315
4.3.1 Referències bibliogràfiques	315
4.3.2 Referències electròniques.....	316

0. INTRODUCCIÓ

0.1. JUSTIFICACIÓ

El present Treball de Final de Màster pretén fer un anàlisi, identificació i posada en valor de les diferents fortificacions que es troben en la comarca alacantina del Comtat. Aquests béns són vestigi del moment en que es crearen la major part dels municipis en els quals es troben i és important la seua preservació i coneixement, com a element característic del paisatge i el patrimoni d'aquesta comarca.

Els castells són uns elements patrimonials pels quals sempre he tingut interès. Com a habitant de Beniarrés (el Comtat) i coneixedor del catàleg d'exposició *El comtat una terra de castells* (1996), vaig decidir centrar el meu TFM en fer un projecte que posara en valor aquest patrimoni, mitjançant itineraris culturals. Vaig creure convenient, per tant, incloure també els altres elements patrimonials presents en les rutes, així com donar-li importància a les vistes que es poden albirar des dels propis castells, per a que es conega també el paisatge.

M'han servit com a inspiració o, més bé, com a motivació, projectes com “Els castells del Vinalopó” o la “Ruta dels Monestirs”.

Davant tot, s'ha pretès que siga un projecte de baix cost, per a que puga ser viable i realitzable. No s'han volgut emprar recursos innecessaris ni optar per dur a terme iniciatives ideals. Eines fonamentals per aconseguir-ho han sigut les noves tecnologies, amb ús de codis QR i rutes en *Wikiloc*. En tot cas s'ha intentat crear un projecte a nivell comarcal, amb els castells com a nexes d'unió i sempre dintre de les possibilitats d'ajuntaments de petites localitats, aglutinats en aquest cas baix les mancomunitats de l'Alcoià i el Comtat i la del Xarpolar.

0.2. OBJECTIUS

L'objectiu principal d'aquest TFM és l'anàlisi i la posada en valor de les fortificacions de la comarca del Comtat, on tenen molta presència. Per poder fer-ho s'han establert una sèrie d'objectius generals¹:

- El coneixement de la bibliografia sobre els diferents castells.
- Conèixer l'estat de conservació en que es troba cada fortificació i les intervencions que han sofert.
- Conscienciar als locals i als visitants sobre l'existència i la importància d'aquest patrimoni.
- Fomentar el contacte i la relació amb els castells per part de la població a través de la conscienciació del seu valor històric, artístic i cultural.
- Fer palesa la importància que les fortificacions tenen en el paisatge del Comtat.
- Visualitzar part del ric patrimoni amb que compta la comarca.

0.3. METODOLOGIA

En el present TFM s'ha emprat un metodologia que ha consistit en dividir-lo en dues parts: la primera s'ha correspost amb la identificació i l'anàlisi mitjançant un apartat corresponent al context comarcal, un estat de la qüestió sobre les fortaleses de la comarca i un catàleg sobre els castells; la segona part ha consistit en el projecte de posada en valor a través de la creació d'itineraris culturals que discorren pels castells, fent ús de rutes en *Wikiloc* i balises amb codis QR.

La primera part del treball ha requerit, primerament, una extensa recopilació d'informació sobre la comarca i les fortificacions, tot per utilitzar-ho en el context comarcal, l'estat de la qüestió i el catàleg. A més s'han efectuat diferents eixides de treball de camp per poder obtenir fotografies de l'estat actual de les fortaleses.

¹ Aquests són els objectius generals del TFM, els objectius del projecte, tant el principal com els secundaris, seran definits en la segona part del treball, en el moment en que es parle del projecte de posada en valor.

L'apartat corresponent al context comarcal ha sigut necessari per poder emmarcar geogràficament les diferents valls o subcomarques de la comarca i mostrar els elements patrimonials més importants de les localitats que la componen. S'ha cregut convenient dedicar un punt a aquesta tasca ja que les rutes proposades en el projecte passen per elements patrimonials de diferent naturalesa i, a més, se li ha volgut donar importància a les vistes, al paisatge que es pot albirar des dels propis castells. Per tant, cal tenir una visió general sobre els principals accidents geogràfics comarcals així com del seu ric patrimoni.

En l'estat de la qüestió s'ha pretès fer una mena de reflexió general sobre els diferents autors que han centrat les seues obres, directa o indirectament, en les fortificacions del Comtat. Per fer-ho, s'han tingut en compte tant les publicacions generals com les que tracten sobre casos concrets, indicant-ne les principals idees, teories i suposicions, que s'hagen pogut fer al voltant dels castells.

S'han anat indicant els diferents autors i les seues obres seguint un ordre cronològic, per veure com ha anat evolucionant la informació referent a les fortificacions. També s'han afegit aquelles publicacions necessàries per comprendre com es va transformar el territori des de temps musulmans fins l'etapa cristiana. D'aquesta manera, s'ha tractat d'aportar la informació dels principals autors i obres en allò referent a l'origen de cada castell, les circumstàncies que determinen quines funcions tenien aquests i també esmentar el possible moment del seu abandonament o allò que es desconeix.

Les fortificacions que s'han contemplat han sigut: la Torre de l'Alcúdia (Agres), El castell d'Agres (Agres), el castell de Cocentaina (Cocentaina), el castell de Penella (Cocentaina), el castell de Seta o de Costurera (Balones), el castell de Travadell (Millena), el castell de Perputxent (l'Orxa), el castell de la Barcella (l'Orxa), i el castell de Gaianes (Gaianes). Aquestes fortificacions són el principal punt d'interès i objecte al voltant del qual gira el projecte d'itineraris patrimonials pels castells de la comarca.

Pel que fa al catàleg, s'ha pretès fer un compendi dels diferents castells que formen part dels itineraris del projecte. Aquells que s'han seleccionat ho han sigut atenent a la seua morfologia i estat de conservació, però també a la seua localització, en punts on s'accedisca mitjançant senders, llocs elevats, on hi haja una bona vista del territori que domina. S'ha exclòs del projecte el castell de Margarida, l'accés al qual és impossible per trobar-se en la part alta d'un esperó impracticable. A més, en queden molt poques restes, les quals són sols visibles des d'un punt de vista determinat. És significativa, també,

l'absència del castell de Planes. Encara que és un dels més importants de la comarca, realment és l'únic que es troba dintre d'un nucli poblacional, no atenent als criteris de selecció que s'han seguit, més enfocats a l'excursionisme i als punts de vista, a l'entorn.

Per altra banda, s'han deixat fora algunes torres, com la d'Almudaina, Millena o la de Benasau. La d'Almudaina és d'especial interès per la seua restauració i museïtzació, però es troba dintre de la població i no atén als criteris seleccionats per fer les rutes. Les de Millena i Benasau han sigut molt alterades amb el pas dels anys i a penes mantenen la seua fisonomia original. També s'han exclòs per no tenir una estructura en consonància amb la resta de fortificacions de la comarca ni un origen coetani. Per últim, s'han descartat algunes construccions defensives perquè d'elles es conserven vestigis que es redueixen a simples arrencaments de mur, els quals són a penes apreciables.

En el catàleg, l'ordre en el qual apareixen les diferents fitxes catalogràfiques, respon a la localització de cada castell seguint un recorregut circular per la comarca. En este cas s'inicia a Agres, a la Torre de l'Alcúdia, i acaba a Gaianes, al castell de dita població.

Els castells objecte d'estudi, han sigut seleccionats i catalogats formal i històricament seguint majoritàriament la informació proporcionada en el catàleg d'exposició *El Comtat, una terra de Castells* (1996), on es presenta una nòmina raonada de les fortificacions de la comarca. D'eixa manera, les dades referents a la seua descripció formal, les mesures, els materials, així com les principals hipòtesis i les referències històriques, han sigut extretes, en gran mesura, d'aquest catàleg. En l'apartat sobre les referències històriques s'han emprat també els quatre volums del *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia* (2001). No obstant, s'han consultat altres autors per contrastar la informació, especialment en els casos dels castells de Cocentaina, Penella i Perputxent, els quals són els que han sigut objecte de més treballs d'investigació.

El treball de documentació ha sigut complementat per diferents eixides de treball de camp que es realitzaren durant els dies 14, 15, 16 i 23 de maig de 2021. Van consistir en la presa de fotografies dels castells en qüestió per poder documentar l'estat de conservació en que es troben actualment. No s'ha pogut accedir al de Perputxent, per estar en ple procés de consolidació previ a la restauració. A més, el conjunt castral ha sigut dotat d'un perímetre de seguretat que impedeix l'entrada. La resta de fortificacions han pogut ser visitades sense problemes, donat que es podria dir que es troben abandonades.

La informació plasmada en les fitxes del catàleg respon a:

En primer lloc totes les dades referents a la protecció de l'element patrimonial, informació extreta majoritàriament de la secció primera de l'Inventari General del Patrimoni Valencià. Cal indicar ací que tots els castells quedaren protegits mitjançant el *Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles*. Seguidament, són tots declarats BIC mitjançant la *Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985 de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español* i amb la *Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià*. En les últimes dècades s'ha procedit a delimitar l'entorn de protecció d'alguns castells i actualment la situació és aquesta:

Compten amb una delimitació jurídica provisional la torre de l'Alcúdia i el castell d'Agres. El castells de Cocentaina, Seta, Travadell, la Barcella i Gaianes tenen un entorn de protecció genèric. El castell de Penella fou delimitat definitivament mitjançant una declaració d'entorn, a *ORDE de 18 d'octubre de 2006 de la Conselleria d'Educació i Esport*, en el qual, a més, va quedar establerta la seua normativa de protecció. El castell de Perputxent té un entorn de protecció subjecte a una delimitació jurídica provisional, però quedà incoat l'expedient per delimitar el seu entorn de protecció i determinar la seua normativa de protecció en la *RESOLUCIÓ de 26 de maig de 1999, de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana*. A més compta amb un informe condicionat per a un pla especial de conservació i preservació del conjunt castral i el seu entorn, a data de 11/12/2019.

En les fitxes, a continuació s'ha aportat la informació referent a la localització i accés a l'immoble, amb, entre altres, referències a coordenades i dades cadastrals. Previ a la descripció dels castells en qüestió, s'han afegit tota una sèrie de dades plasmades de manera esquemàtica: la cronologia, materials i tècniques constructives, intervencions dutes a terme en temps recents. Posteriorment, s'ha emprat una graella amb 4 nivells referents a l'estat de conservació. S'ha seguit un criteri propi estandarditzat per determinar a quina casella es pot atribuir cada castell, atenent a: si a penes queden en peu les arrencades de mur, si es conserven gran part dels alçats, si es poden apreciar encara tots els elements i estructures, o si ha sigut rehabilitat o restaurat.

Seguidament, s'ha desenvolupat la descripció de cada fortificació, amb una subdivisió interna que atén a: la descripció formal i evolució històrica, referències

històriques i, per últim, en cas d'haver-se produït, les diferents intervencions de consolidació, restauració, rehabilitació, etc.

Cada fitxa compta amb informació gràfica de la fortificació catalogada. En primer lloc es presenten les fotografies generals i plànols o alçats. Posteriorment s'han afegit imatges d'elements estructurals concrets o detalls d'interès apreciables. D'aquesta manera, el volum de material gràfic varia depenent de cada castell i en funció del seu tamany o estat de conservació. Per finalitzar la fitxa, s'ha indicat la bibliografia referent al castell catalogat, amb les referències als materials bibliogràfics i electrònics utilitzats.

La segona part del treball consisteix en una proposta de posada en valor que té com a finalitat principal la interpretació i difusió del patrimoni objecte d'estudi. Concretament, es pretén donar a conèixer els castells mitjançant itineraris culturals que tenen com a destinació aquests béns patrimonials.

Per al projecte s'ha partit d'una planificació estratègica amb uns objectius realistes i viables, ja que qualsevol projecte requereix una organització adequada que permeti, finalment, aconseguir les metes que es pretenen. En aquesta línia s'ha procedit a la realització d'un Anàlisi DAFO, per tal de conèixer les característiques internes i externes i determinar si existeixen amenaces internes i externes per al projecte. A partir dels resultats obtinguts s'han definit els objectius del projecte i s'han indicat les principals línies estratègiques a seguir.

Per aconseguir els objectius plantejats s'ha procedit a:

- Crear el ja mencionat catàleg dels castells.
- Proposar una sèrie de rutes, sis en total, que tenen per destinació els castells però que en el seu recorregut discorren per altres béns patrimonials, com esglésies, arquitectura civil, fonts, etc. En elles a més té molta importància les vistes, el paisatge.

Els mencionats itineraris són autoguiats i s'han fet servir una sèrie d'eines per afavorir la interpretació i el coneixement dels castells i de la resta de béns patrimonials, així com del seu entorn.

Aquestes eines o recursos són:

- Rutes en *Wikiloc*, en les quals s'han enregistrat els itineraris, amb informació general de cada població i castell pel qual transcorre la ruta, així com indicació dels principals punts d'interès i breu informació i fotografies d'aquests.
- Balises de fusta situades als peus de cada castell, amb codis QR que donen accés a informació general de cada fortificació, així com a fotografies panoràmiques de les vistes que hi ha des d'eixe punt, amb indicació dels principals punts d'interès.

En allò referent a la tasca de gestió, difusió, avaluació i manteniment del projecte, es proposarà a les Mancomunitats de l'Alcoià i el Comtat i a la del Xarpolar, ja que els diferents municipis es troben en una o en altra. Aquestes seran les que planifiquen i impulsen el projecte per aconseguir els objectius plantejats, en involucrar els mitjans tècnics i humans adients, controlar les funcions administratives i de gestió, aportar el capital financer necessari per al correcte desenvolupament i potenciar la coordinació interna i de les institucions.

En els últims apartats s'ha fet una estimació sobre quins serien els pressupostos necessaris per materialitzar el projecte i també s'han plantejat dues propostes de finançament públiques. Per últim, s'ha creat un cronograma d'implantació i de seguiment del projecte.

1. IDENTIFICACIÓ I ANÀLISI

1.1. CONTEXT COMARCAL

La comarca del Comtat, situada en la part més septentrional de la província d'Alacant, està composta per un conjunt de subcomarques emmarcades per diferents muntanyes que la separen de les comarques confrontants. Aquestes són: la serra de Mariola a l'oest (1389 m.); al nord, la serra del Benicadell (1104 m.), que serveix de divisòria amb la comarca de la Vall d'Albaida, i la serra de La Safor (1013 m.), que és la frontera física amb la comarca homònima; les serres d'Almudaina (1013 m.), d'Alfaro (1166 m.) i l'Albureca (765 m.) a l'est; la Serrella (1378 m.) i l'Aitana (1558 m.) al sud-est, i l'alt del Carrascal (1208 m.) al sud. Al sud els límits comarcals no queden tan ben definits, ja que hi ha una sèrie de valls i corredors fluvials estrets entre les serres mencionades (Cebrián, 1994: 27; Jover, 2015: 37).

Al centre de la comarca hi ha una depressió, la vall fluvial del riu Serpis, i a ella s'uneixen tota una sèrie de valls de menor tamany i barrancs amb els seus corresponents rius, tots tributaris del Serpis. Les mencionades valls reben denominacions deutores del passat, que moltes vegades responen al nom del castell que les dominava. D'eixa manera el Comtat està conformat per les següents subcomarques: la Valleta d'Agres, la Foia de Cocentaina, les Valls del Frainós o de Penàguila, la Vall de Seta, la Vall de Travadell, la Vall de Planes o Baronia de Planes i la Vall de Perputxent (Cebrián, 1994: 32; Jover, 2015: 37).

El Serpis, també denominat riu d'Alcoi, funciona com l'eix vertebrador comarcal. Naix al paratge de la Font Roja d'Alcoi i pren un sentit sud-est/nord-est en els seus 74,50 km. de recorregut fins la seua desembocadura a Gandia. Els seus afluents més importants són: el riu Frainós o Penàguila i el Seta, afluent aquest de l'anterior, que s'uneixen al Serpis a l'altura de Cocentaina per la seua vessant dreta; el riu d'Agres, que li afluïx prop de Benàmer; les aigües d'alguns barrancs com el del Sofre i el de l'Encantà, que desemboquen en el riu d'Alcoi també per la part dreta. Entre els termes d'Alcosser, Gaianes, Planes i Beniarrés el riu s'empantana en l'embassament de Beniarrés (1971). Al seu pas pel terme de l'Orxa discorre per l'estret de l'Infern i, seguidament, les seues

aigües flueixen per les planures de la comarca de la Safor, fins arribar a Gandia, on desemboca. (López, Rosselló, 1978: 135; Cebrián, 1994: 30, 35; Jover, 2015: 37).

Els termes dels diferents municipis emplaçats en les subcomarques del Comtat compten amb diversos punts d'interès, com són els castells, ermites, masos, molins, caves de neu, fonts, camins, paratges naturals, barrancs, etc.

Hi ha una forta presència de jaciments arqueològics, com la cova de l'Or (Beniarrés), la Mola d'Agres (Agres), o l'Alberri (Cocentaina).

Cal mencionar, per la seua presència en diferents municipis de la comarca, que queden vestigis de dues línies ferroviàries que estigueren en ús fins mitjans del segle passat, a banda de l'actual línia Alcoi-Xàtiva, encara en actiu. La línia de ferrocarril Alcoi-Gandia, l'anomenat "trenet dels anglesos", fou inaugurada l'any 1893 per donar eixida al mar a les nombroses mercaderies provinents d'Alcoi, així com als viatgers. Recorria la Foia de Cocentaina i la vall de Perputxent; després discorria en paral·lel amb el curs del riu Serpis ja en l'estret de l'Orxa per dirigir-se, per últim, al port de Gandia. Al Comtat tenia parada en les localitats de Cocentaina, Muro, Gaianes, Beniarrés i l'Orxa. A més de l'antic traçat, convertit hui en dia en via verda en diferents trams, han perdurat nombroses infraestructures, com ponts de fàbrica, ponts de ferro desmantellats, estacions, casetes de manteniment, túnels, etc. L'altra línia ferroviària és la Villena-Alcoi-Yecla (VAY), acabada fins Muro l'any 1909 on enllaçava amb l'Alcoi-Gandia. D'aquesta s'han conservat algunes restes de ponts i l'estació d'Agres. A mitjans del segle XX l'auge del transport per carretera va propiciar la desaparició d'aquests mitjans de transport, amb el tancament de les dues línies l'any 1969 (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 105; Cebrián, 1994: 37-38).

Per altra banda, és necessari referenciar ací les caves o pous de neu, per ser un dels signes culturals, patrimonials i identitaris més coneguts de la zona i per la seua forta presència i el relatiu bon estat de conservació que presenten. Este tipus de construccions aparegueren a partir del segle XVI, donada la creixent demanda de neu, i estigueren en funcionament fins principis del segle XX. La seua recollecció, emmagatzematge, transport i comercialització es va convertir en una important activitat econòmica en la comarca i açò va comportar l'aparició d'aquestes construccions. Foren concebudes per a l'emmagatzematge de la neu en els mesos d'hivern i conservar-la en els mesos d'estiu. Presents en les parts altes de les serres, fonamentalment es configuren com pous circulars

excavats, sobre els quals hi ha un mur i en ocasions túnels que comuniquen amb l'exterior. L'edificació sol resoldre's mitjançant una coberta consistent en una volta que, en unió amb el mur, és la seua part visible. Destaquen, pel seu elevat número, les de la serra de Mariola i les del Benicadell² (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 118).

Per últim, cal mencionar que la serra de la Mariola fou declarada Parc Natural el 8 de gener de l'any 2002³. Per altra banda, són Paisatges Protegits tant la Solana (21 d'abril de 2006) com la Ombria (27 de gener de 2006) de la serra del Benicadell. També ho és el riu Serpis, des del 13 d'abril de 2007⁴.

1.1.1 LA VALLETA D'AGRES

Situada en l'extrem sud-oest del Comtat, es conforma com una mena de corredor que s'obri seguint una orientació d'oest a est entre les serres d'Agullent-Cova Alta, amb les que limita al nord i nord-est, i els peus de la vessant septentrional de la Mariola. La vall es tanca per l'estret d'Agres pel seu extrem est, punt amb el qual s'uneix amb la plana de Muro. A mesura que s'apropa a la seua vora occidental, va ampliant-se fins que es produeix l'enllaç amb la canal de Bocairent en la part sud-oest (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 113; Cebrián, 1994: 39, 79; Jover, 2015: 39)

Per la vall passen les aigües del riu d'Agres que, amb els seus 12 km de recorregut des del seu naixement a la serra de Mariola, va en direcció est fins confluïr amb el Serpis, ja en la plana de Muro. Cap a ponent, el barranc del Pont Trencat, junt diferents barrancs ja en el terme de Bocairent, originen el riu Clariano (Cebrián, 1994: 39).

En la subcomarca s'emplacen els municipis d'Agres i Alfafara.

·Agres, situat a 772 m. és un poble de 580 habitants. El nucli urbà, que és molt costerut, es situa sobre una dorsal rocallosa en pendent de la vessant septentrional de la Mariola, la qual en la part baixa dona a la vall. El nucli històric tradicional d'Agres està

² Per a més informació consultar el capítol que Cebrián (1994) dedica a les caves.

³ <<https://parquesnaturales.gva.es/es/web/pn-serra-de-mariola/conocenos>> [consulta: 05/03/2022].

⁴ <<https://links.uv.es/W3uwJ3x>> [consulta: 05/03/2022].

declarat BRL, també l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel (segle XVII), el calvari i el llavador municipal (Cebrián, 1994: 80; Piqueras, 1995: 35).

En la part alta del municipi es troba el castell i convent d'Agres. La fisonomia de la fortificació (BIC), d'origen musulmà (segles X-XI), fou modificada a partir del segle XVI per albergar la nova comunitat franciscana en el nou convent. Declarat BRL, l'església és del segle XVI i es configura com un santuari on es venera la imatge de la Mare de Déu del Castell o Mare de Déu d'Agres. Aquesta consisteix en una talla d'estil gòtic valencià que s'adscriu al segle XIV. El seu interior és neoclàssic i compta en la capella major amb un conjunt ceràmic del segle XVIII, on es representa la història de l'aparició de la Verge (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 116; Cebrián, 1994: 81; Serra, 2010: 60).

L'element patrimonial més característic del terme municipal d'Agres són els pous de neu presents en la serra de Mariola, que compten amb la categoria de BRL. Per una banda es troben la cava de l'Habitació i la del Teix, les dues de planta circular i petit tamany, probablement construïdes a finals del segle XVII o principis del XVIII. La cava Arquejada o d'Agres, també anomenada Cava Gran, és la més coneguda de la Mariola; de planta hexagonal, es creu que fou construïda a mitjans del segle XVI i el nom ve donat per les seues grans dimensions i pels 6 arcs apuntats que formaven part de la desapareguda coberta. La cava del Buitre és també de planta circular i dimensions reduïdes, molt semblant a la del Teix, motiu pel qual es creu que fou erigida en el segle XVII. Les caves són el destí d'una ruta circular per la Mariola, el sender "SL-CV 168 Agres-caves de Mariola-Agres"⁵. Altra cava, la d'En Miquel, ja en terme de Bocairent, és el destí del sender "PR-CV 104 Agres-cava don Miguel"⁶, així com també ho és d'altre que s'inicia a Alfafara, el "PR-CV 370 Alfafara-cava Don Miguel"⁷ (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 118-119; Cebrián, 1994: 86-90; Serra, 2010: 60-62).

Altres bé patrimonial destacable és la torre de l'Alcúdia d'Agres (BIC), d'origen musulmà (segles XI-XII), que es troba a 1 km. a l'est de la localitat.

Al municipi es localitza La Mola d'Agres, un jaciment arqueològic de l'Edat del Bronze i Ibèric, declarat BRL, on s'han trobat nombroses restes de ceràmica i utensilis.

⁵ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/sl-cv-168>> [consulta: 05/03/2022].

⁶ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-104>> [consulta: 05/03/2022].

⁷ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-370>> [consulta: 05/03/2022].

Encara conserva apreciable part del mur que rodejava el poblat. Per altra banda, al cim de la Cova Alta s'emplacen les restes del poblat ibèric de la Cova Alta, on encara són visibles la tanca perimetral oriental i diversos habitatges. Els materials trobats allí estan exposats en el Museu de Prehistòria de València (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 121; Serra, 2010: 21).

Testimoni de la desapareguda línia del ferrocarril VAY és l'estació vella d'Agres, localitzada junt el baixador de la localitat. En l'actualitat sols queden les restes molt deteriorades dels edificis que la composaven. També han perdurat els murs de fàbrica del desmantellat pont de ferro que travessava el riu d'Agres a pocs quilòmetres del poble. Formen part del recorregut de la via verda del tren Xitxarra, que comença a Muro i també passa, després, per Alfara. En aquesta localitat es troba el baixador vell de la mateixa línia, actualment restaurat.

És necessari destacar també l'alt del Comptador (1264 m.), en la vessant nord-oriental de la Mariola, una de les principals altures de dita serra. En l'obac del Comptador es troba el paratge natural de la Teixera d'Agres, de gran rellevància per ser el bosc de teixos més important del territori valencià, declarat microreserva de flora (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 117; Cebrián, 1994: 51).

Punts d'interès són la font de l'Assut o la font del Molí Mató, situada aquesta en el paratge del Montblanc i declarada microreserva de flora i fauna. Aquests, junt amb altres paratges, són BRL d'Agres (Serra, 2010: 21).

Per últim, mencionar que hi ha un sender que travessa la Mariola i uneix Agres amb Cocentaina, el "PR-CV 27 senda d'Agres a Cocentaina"⁸. També altre que té per destí la Cova Alta, el "PR-CV 103 via verda-Cova Alta"⁹.

· Alfara és una localitat emplaçada a 582 m., que té 408 habitants. Es troba en l'extrem occidental de la velleta d'Agres, als peus de la façana septentrional de la serra de Mariola. El nucli urbà presenta carrers costeruts, amb una clara desarticulació entre el casc antic i l'eixample. Són BRL l'ermita del Crist de la Pietat i l'església parroquial de

⁸ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-27>> [consulta: 05/03/2022].

⁹ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-103>> [consulta: 05/03/2022].

la Transfiguració del Senyor (segle XVIII), construïda en estil romànic i amb influències gòtiques (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 122; Piqueras, 1995: 36).

A nivell patrimonial es troba el poblat ibèric de l'Alt de la Cova o Cabeçó de Mariola, un jaciment que s'alça sobre un altiplà d'aquest cim de la vessant nord de la Mariola. Amb una cronologia d'al voltant dels segles IV-I a. C., es construí sobre un assentament preexistent de l'Edat del Bronze. Als peus del Cabeçó s'emplaça la cova de Bolumini o Blanca, una cavitat en la que hi ha un jaciment arqueològic de l'Eneolític. Ací es descobriren diferents materials que estan depositats al Museu Arqueològic d'Alcoi (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 120; Cebrián, 1994: 104).

També cal mencionar les Covetes o cova de les Finestres d'Alfafara, situades en el barranc homònim. Són un conjunt de cavitats artificials molt similars a les "covetes dels Moros de Bocairent". Aquest és el principal motiu pel qual han sigut adscrites a la mateixa cronologia (segles VII-IX) i funcionalitat d'eremitori. Existeix una ruta circular que té per destinació este punt, el "PR-CV 389 cova de les Finestres"¹⁰ (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 121; Cebrián, 1994: 94).

Altre element d'interès és la necròpolis del Mas del Pou, situada en l'extrem occidental del terme d'Alfafara, quasi en el de Bocairent, sobre un esperó arrodonit de la serra de la Cova Alta. Es tracta d'un conjunt de sepultures excavades en la pedra que es creu que tenen un origen tardo-romà o ja en l'Alta Edat Mitjana (segle IX). Per aquest motiu s'ha relacionat amb els eremitoris rupestres de Bocairent i Alfafara (Cebrián, 1994: 96-97; Piqueras, 1995: 36, 80).

Per últim, destaca el racó de la Font, situat molt prop del poble, als peus de la Mariola. Ací naix un important brollador i pels voltants existeix un entorn botànic de primer nivell. Prop d'aquest punt es troben les restes d'un antic forn de calç. També hi ha paratges com la font de l'Assut o la bassa del Tarragó, convertides en àrees naturals recreatives. A banda, existeixen diversos masos repartits per les partides del terme (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 120, 122).

¹⁰ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-389>> [consulta: 05/03/2022].

1.1.2 LA FOIA DE COCENTAINA

Aquesta subcomarca, que es correspon amb l'històric territori baix el domini del Comtat de Cocentaina, es troba enmig de la vall fluvial del riu Serpis, aproximadament en el seu tram mitjà. Els límits els marquen: la serra de Mariola a l'oest, la qual emmarca el territori; la serra del Benicadell al nord; a l'oest les delimitacions queden més desdibuixades, ja que la unió de la Foia amb les restants valls es realitza sense cap accident geogràfic notori, a excepció de la Serreta, que en certa mesura fa de divisòria amb les Valls del Frainós. El territori s'articula principalment a base de planes amb poca pendent, sent la més destacable la Plana de Muro. Per la Foia de Cocentaina passen les principals artèries de comunicació de la comarca, en concret pels termes de Muro i Cocentaina (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 91; Jover, 2015: 39).

Les poblacions que la conformen són Cocentaina, Muro, l'Alqueria d'Asnar, Alcosser de Planes i Gaianes.

Cocentaina, situada a 430 m. i amb 11451 habitants, és la capital comarcal, així com la ciutat més poblada. Es troba als peus de la serra de Mariola. El plànol de la *Qustantaniya* islàmica encara és visible en el casc antic, en la zona coneguda com el Raval, situada en la part alta de la ciutat, més costeruda, tot just baix del turó del castell. Ací presenta un urbanisme amb carrers tortuosos en forma de laberint. La part nova de la localitat, molt més regular, la coneguda com La Vila, fou construïda a partir de la conquesta cristiana del segle XIII, en un terreny més pla. Açò pel que fa al casc antic, mentre que la resta d'eixamples no corresponen a planificacions urbanístiques, sinó més bé a una sèrie d'expansions anàrquiques que busquen la proximitat de les principals vies de comunicació (Gómez, 2000: 8-9; Piqueras, 1995: 31-32).

La ciutat compta amb diverses pedanies: l'Alcúdia de Cocentaina, Penella, Els Algars i Poble Nou de Sant Rafel.

Encara es conserven parts de la muralla, i les seues catorze torres, que envoltava la vila cristiana. Aquesta va ser declarada BIC. Concretament resta més de la meitat del seu traçat original i porcions d'onze torres, implementades en les construccions modernes en la majoria dels casos. Construïdes a base de fàbrica de tàpia, pot apreciar-se el traçat quadrangular (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 93; Cebrián, 1994: 52).

L'element més significatiu i conegut de la localitat és el Palau Comtal, que tancava el perímetre murat en la vora sud-oest. Baix la categoria de BIC, es tracta d'un edifici de grans dimensions, de planta quadrangular i una torre en cada angle. Ha estat objecte de diferents restauracions, principalment en la dècada de 1980. Es creu que existiria una construcció islàmica preexistent i que a partir de la conquesta cristiana degué esdevenir un alcàsser cristià. La seua morfologia actual, amb un estil gòtic i renaixentista, respon a les reformes que els comtes de Cocentaina, la família dels Corella, executaren entre els segles XV i XVI. Passà així de tindre una concepció militar a la d'exercir una funció més residencial o palatina. Són destacables principalment la seua façana i el portal renaixentista, les balconades amb matacans defensius, el pati interior amb pòrtic renaixentista parcialment construït, el qual serveix per articular les ales de l'edifici, etc. La planta noble està ocupada per diferents col·leccions artístiques i interessen principalment els salons dels Ambaixadors. Concretament eixa zona està ocupada pel Museu Municipal. Principal interès té la sala Daurada, en la torre de l'Homenatge. En aquesta estança, coberta per una volta de creueria, en els espais deixats per les nervadures, hi ha una sèrie de pintures a l'oli on es representa als reis de Navarra, que eren identificats pels Corella com avantpassats seus. En la capella de Sant Antoni, segons es diu, va tenir lloc el miracle de la Mare de Déu i allí es custòdia, inserida dintre d'un retaule de Nicolau Borràs del segle XVII, una petita imatge de la Verge, datada en la segona meitat del segle XV (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 93-94; Cebrián, 1994: 52; Gómez, 2000: 10).

Annex al palau, ocupant la seua ala oest, es troba el convent de la Mare de Déu del Miracle i és junt a ell un BIC. Construït entre 1656 i 1670, conserva obres d'art valuoses. Un exemple és un retaule gòtic de l'any 1500, on apareix Santa Anna, Maria i Jesús. També una col·lecció de llenços del napolità Paolo de Mattei. Antonio Aliprandi fou el responsable de la decoració barroca de la capella major (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 94).

A Cocentaina s'emplacen diferents esglésies, declarades BRL. L'església parroquial de Santa Maria, construïda en el segle XVI, però reconstruïda íntegrament en estil barroc en el segle XVIII, està adossada a l'antiga muralla. Posteriorment fou ampliada la capella de la Comunió l'any 1853. L'altar major compta amb una volta que té pintures al fresc pertanyents al segle XVIII. A més alberga dos llenços atribuïts al frare contestà Nicolau Borràs. Altra església és la del Salvador, al Raval, construïda sobre

l'antiga mesquita. Erigida entre finals del segle XVI i principis del XVII, en un estil renaixentista apreciable en la seua planta. La portada data del segle XVIII. Destaca la capella del Santíssim, en estil barroc, un llenç que s'atribueix a Ribalta i taules de Nicolau Borràs (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Fora del nucli urbà, en la pedania de l'Alcúdia de Cocentaina, es troba l'església parroquial de Sant Pere Apòstol, del segle XVI, que també està baix la protecció de BRL.

Altre convent de Cocentaina és el de franciscans de Sant Sebastià, que està declarat BRL. La seua construcció es va iniciar l'any 1561, però la major part de l'estructura data del segle XVIII. Compta amb frescs del segle XVIII. També en l'interior es troba la tribuna dels comtes i una taula en la que es representa la Sagrada Família, atribuïda a Nicolau Borràs (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Pel carrer Major de la ciutat hi ha una sèrie de cases, exponents de la tipologia pre-industrial de vivendes unifamiliars. Concretament el número 5 del carrer alberga la seu del Centre d'Estudis Contestans i el Museu Etnològic del Comtat. Nombroses són les construccions del nucli urbà que compten amb retaules ceràmics religiosos en les seues façanes, molts d'ells BRL. També certes edificacions tenen en el frontis escuts heràldics, alguns protegits baix la categoria de BIC. A més cal destacar la Casa Museu Fester, on hi ha diverses exposicions sobre les festes de moros i cristians de Cocentaina (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 53).

En la part alta de l'anomenat turó del Castell, o tossal de la Penyeta Blanca, sobre la població de Cocentaina, es troba un dels seus elements més emblemàtics, el castell (BIC). Amb les restes encara visibles de la primitiva fortificació islàmica (segles X-XIII), la torre-castell gòtica actual és de finals del segle XIII o principis del XIV (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95).

Altre castell és el de Penella (BIC), del segle XIII. Es troba al damunt d'un petit tossal rocós, en la pedania homònima a l'esquerra de la carretera que va direcció d'Alcoi a Benilloba.

Al terme s'emplaça l'ermita de Santa Bàrbara, en la serreta homònima. Es correspon amb la tipologia de les "ermes de conquesta", amb una sola nau, coberta a dues vessants, arcs diafragmàtics, etc. El seu interior albergava el retaule de Santa

Bàrbara, de meitats del segle XIV, però en l'actualitat es troba en el Museu Municipal. Altra ermita és la de Sant Cristòfol, en el turó del Castell. Originària del segle XIII, el seu estat actual està molt modificat. Compta amb una àrea recreativa i un bar restaurant, així com un important brollador que naix en les seues proximitats. Des d'allí s'albiren unes vistes excepcionals de la comarca i és punt de partida de diferents itineraris per la serra de la Mariola (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 56).

Un dels elements patrimonials més importants de Cocentaina són els vestigis que hi ha a l'Alberri i al Pic Negre, en la vessant oriental de la Serra de Mariola. Allí s'han trobat les restes d'un poblat ibèric amb una cronologia que abastaria fins l'etapa romana. A més, també hi ha indicis materials de zones d'habitatge pertanyents als segles V-VI i als segles IX-X. L'Alberri compta amb la categoria de protecció de BIC (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 96; Cebrián, 1994: 65).

Compartint ubicació entre els termes municipals d'Alcoi, Penàguila i Cocentaina, es troba la serra de la Serreta, amb l'alt dels Dubots com a punt més elevat (1050 m.). En la zona alta s'emplaça un important jaciment arqueològic d'època ibèrica, de grans dimensions. Des del seu descobriment l'any 1920 per l'investigador alcoià Camilo Visedo Moltó, s'han pogut delimitar tres àrees ben diferenciades: el poblat, el santuari i la necròpolis. Ja abandonada la zona d'habitatge, que estigué ocupada entre els segles IV i I a. C., el santuari es va mantenir en ús fins almenys el segle V, circumstància que denotaria la seua importància per als territoris circumdants. Aquest ha estat molt important per al coneixement de la cultura espiritual ibèrica. La major part de materials recuperats en el poblat es conserven en el Museu Arqueològic d'Alcoi. Destaquen principalment les làmines de plom amb inscripcions i les figuretes de terracota a mode d'aixovar, sobretot femenines. Aquestes confirmarien la funció de santuari, on es veneraria algun tipus de deïtat relacionada amb la fecunditat, la ran Deessa Mare. En altre dels cims de la serra, a l'Ull del Moro, també s'han trobat les restes d'un assentament de l'Edat del Bronze (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 168-169; Cebrián, 1994: 143, 145, 147; Serra, 2010: 47, 52, 53).

Al llarg del terme municipal, principalment a la vora del riu Serpis i en algun barranc, hi ha nombrosos molins, la majoria d'ells en estat de ruïna. Resulten d'interès per veure aquesta tipologia arquitectònica que durant diversos segles va aprofitar la força motriu de l'aigua, tant important en estes terres. Un exemple és el molí de Serelles, una fàbrica paperera de principis del segle XX, emplaçada en el marge esquerra del riu

d'Alcoi, actualment en estat ruïnós. Altre ho és el molí Cartons, construït l'any 1777 i ampliat en diverses ocasions posteriorment, emplaçat en les proximitats del punt d'encontre de les aigües del riu Serpis amb el Fainós. També tenen una forta presència, pel seu nombre, els llavadors, repartits pel nucli urbà i pel terme. En aquest cas caldria mencionar el pla de la Font, una plaça en ple nucli urbà, on hi ha una font i un llavador de gran tamany; és un dels punts més reconeguts de Cocentaina (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 101, 104).

Hi ha un tram de l'antiga línia de ferrocarril Alcoi-Gandia que, al seu pas pel terme municipal de Cocentaina, ha sigut convertida en via verda. Ací s'inclou el que era el primer túnel de la línia i el primer pont de fàbrica.

La zona de la Serra de Mariola enclavada en el terme de Cocentaina compta amb nombrosos elements d'interès. Un dels principals és la senda que condueix a l'alt del Montcabrer (1390 m.), el punt més alt de la serra i de la comarca. Aquest és continent d'una important comunitat de flora i vegetació d'alta muntanya mediterrània. El recorregut, que és circular, té la denominació "PR-CV 37 Sant Cristòfol-Montcabrer-Sant Cristòfol"¹¹ (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 98).

A la serra, es pot visitar la font de les Huit Piletas, un dels seus brolladors més coneguts, on hi ha una àrea recreativa. La Peña Banyà, declarada BIC, es tracta d'un paratge de primer nivell, amb diferents fonts i ric en vegetació (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 96; Cebrián, 1994: 56, 59, 75).

El mas de Llopis s'alça en plena Mariola, i és un dels més coneguts, en part pel seu emplaçament als peus de les cingleres del Montcabrer, al paratge del Balcó de Llopis, on es pot albirar la Foia de Cocentaina. Es troba en ruïnes però és encara apreciable la seua estructura, la pròpia dels masos de muntanya (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 97; Cebrián, 1994: 57).

Altres punts de la serra és el racó Llobet, en la vessant oriental. Es tracta d'un paratge humit, amb brolladors, un dels més bells de la Mariola. Ací es troba el mas del Racó Llobet (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 98; Cebrián, 1994: 67, 78).

¹¹ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-37>> [consulta: 07/03/2022].

·Muro, es troba a 410 m. d'altitud, en una plana o depressió de gran tamany enclavada entre les serres de la Mariola i el Benicadell, anomenada la Plana de Muro. Compta amb 9326 habitants, el segon municipi més poblat de la comarca. Es tracta d'una població plana, amb un nucli històric bastant diferenciable respecte dels eixamples moderns, el qual ha sigut declarat BRL. Té quatre pedanies: Benàmer, Setla de Núnyes, l'Alquerieta i Turballos (Piqueras, 1995: 41).

Altres BRL dintre de la localitat és l'església de Sant Joan Baptista, iniciada durant el segle XVIII i finalitzada ja en el XIX, en estil neoclàssic, que fou construïda en l'actual plaça de l'església sobre la preexistent mesquita. També ho són: l'ermita de la Mare de Déu dels Desemparats (segles XVIII-XX); l'església parroquial de Nostra Senyora de Gràcia, a Benàmer (segle XVIII); l'església parroquial de Sant Joaquim, a Setla de Núnyes (segles XVII-XVIII); l'església parroquial de Sant Francesc de Paula de Turballos (segle XVI); i l'ermita de Sant Antoni (segle XVII), que es troba als afores de Muro, junt la carretera que va direcció a Agres (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 109; Piqueras, 1995: 41, 42).

Cal destacar altres elements com el palau de la Senyoria, construït en estil renaixentista, que compta amb balcons de ceràmica valenciana. Hi ha una construcció moderna que se li va conferir una morfologia típica dels castells, l'anomenat "castell", on es troba la Junta de Festes i una exposició permanent de trages de les festes de moros i cristians de Muro. També el monument del Tio Pep, un homenatge a la coneguda cançó popular i un dels principals emblemes del municipi. Dintre del nucli urbà s'emplaça, a més, el parc del Batà, una zona recreativa i un dels elements més simbòlics de la localitat. Ho és també la font de Sant Roc, la més important de Muro, datada en l'any 1707.

De les mencionades pedanies és necessari remarcar Turballos, que en els últims anys se li ha donat un aspecte d'allò més pintoresc, amb façanes de pedra a cara vista.

Al llarg del terme hi ha nombrosos exemples de molins a la vora sobretot del riu Serpis i en el d'Agres. Un exemple és el molí de Pedro o molí Riuet, que està declarat BRL, un antic molí fariner a la vora del riuet d'Agres. L'arquitectura industrial té presència amb exemples com la xemeneia de la fàbrica les Caixetes, que en aquest cas està baix la protecció de BRL. Altres bé del patrimoni industrial que té un exponent a Muro són els forns, com el de Bellot, un antic forn de ciment del segle XVIII. Per altre costat,

a l'igual que en les altres localitats, són diversos els llavadors repartits pel terme municipal.

Pel que fa a l'antiga línia del ferrocarril Alcoi-Gandia, resta encara en bon estat l'estació i el moll de mercaderia. Actualment se'ls han donat usos culturals, com la seu de l'Espai Cultural La Xafigà. Al riu d'Agres queden en peu els pilars i pilastres del pont de ferro que el travessava, en direcció a Gaianes. Aquest va ser, en l'època de la seua construcció, una de les obres d'infraestructura més importants de la província d'Alacant, per la seua llargària i altura (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 105).

Com a testimoni del passat remot, la cova Beneito (BRL), emplaçada en un barranc del Cotet de Muro, alberga un jaciment arqueològic on s'han datat nivells estratigràfics que abasten des d'aproximadament el 38000 a. C. fins el 16.000 a. C., així com restes humanes del Paleolític Superior¹².

A la serra de la Mariola, en la seua vessant nord-oriental, als peus del pic del Comptador, es troba el barranc de la Cabrentà, que desemboca al riuet d'Agres. Es conforma com una vall estreta en forma de V, amb una coberta vegetal de primer nivell, sent un dels punts més impressionants de la serra. Altre barranc interessant és el de la Querola, on hi ha un jaciment paleontològic. Aquest s'ubica al vessant est de la Mariola i ací s'han descobert nombrosos fòssils principalment d'espècies marines. L'estudi de les restes ha permès el descobriment d'almenys vint espècies noves (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 99-100).

Per últim, és necessari remarcar fonts i brolladors com la del Baladre o el paratge de Fontanars, sobre el riu d'Agres. Aquest darrer fou declarat Paratge Natural Municipal l'any 2009¹³. També cal mencionar la penya del Frare, als peus de la Mariola, sobre l'estret d'Agres, un destí excursionista de primer nivell i un dels símbols del municipi. A aquesta s'accedeix mitjançant una ruta circular, la "PR-CV 277 penya el Frare"¹⁴. Altres senders que parteixen de Muro són: el que condueix a la serra del Benicadell "PR-CV 184 serra del Benicadell"¹⁵; el que té per destinació el racó Llobet "PR-CV 56 Muro

¹² <<https://links.uv.es/uget5DC>> [consulta: 09/03/2022].

¹³ <<https://links.uv.es/dlIded7c>> [consulta: 09/03/2022].

¹⁴ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-277>> [consulta: 09/03/2022].

¹⁵ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-184>> [consulta: 09/03/2022].

d'Alcoi – racó Llobet”, que és circular (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 109; Piqueras, 1995: 42)¹⁶.

·L'Alqueria d'Asnar. És un municipi de 498 habitants que es troba a 394 m. d'altitud. S'emplaça sobre una zona de terres planes junt la riba esquerra del riu Serpis, a pocs kilòmetres al sud-est de Muro. El seu casc antic s'alça en un petit promontori, punt on es troba l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel, declarada BRL. Aquesta té un campanar amb elements d'influència modernista en la coberta, atribuït a un deixeble de Gaudí. Els eixamples posteriors es troben en la part baixa, la qual és plana (Piqueras, 1995: 42-43; Gómez, 2000: 32).

Dintre del patrimoni etnològic és important la fàbrica de paper de fumar Bambú. Construïda l'any 1860, sobre l'antic molí de l'Alqueria. Formava part de l'entitat *Papeleras Reunidas*. Va cessar la seua producció en la dècada de 1980. També cal mencionar el llavador municipal i el del carrer Sant Llorenç¹⁷.

Per últim, caldria esmentar l'àrea recreativa de El Terrorer, en els jardins de l'antiga fàbrica de fumar Bambú, o la font de Pedra i l'antic canal i jardí botànic Montepurra (Gómez, 2000: 32)¹⁸.

·Alcosser de Planes. Té 243 habitants i s'emplaça a 350 m. d'altitud, en el punt on comença l'embassament de Beniarrés, tot just en la part alta de la riba esquerra del riu Serpis. El plànol del poble respon al seu origen àrab, irregular. La part nova d'Alcosser s'orienta cap al camí de Gaianes. El seu element més destacable és l'església parroquial de Sant Josep que, amb un campanar amb influències mudèjars, és un BRL. No obstant, també compta amb un BIC, el seu castell, que resta en un estat de conservació molt dolent (Piqueras, 1995: 43; Gómez, 2000: 28).

També resulta d'interès el seu calvari, amb fins catorze panells ceràmics que representen la Passió i la Mort de Jesucrist¹⁹.

¹⁶ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-56>> [consulta: 09/03/2022].

¹⁷ <<https://links.uv.es/h5sMQna>><<https://links.uv.es/4Ado5Wo>> [consulta: 09/03/2022].

¹⁸ <<http://www.lalqueriadasnar.es/es/tag/riu-serpis/>> [consulta: 09/03/2022].

¹⁹ <<https://links.uv.es/IViej03>> [consulta: 10/03/2022].

·Gaianes, situat en una zona plana als peus de la vessant meridional de la serra del Benicadell, és un poble de 505 habitants, que s'alça a 420 m d'altitud. El casc antic és d'origen musulmà i s'articula a partir de la plaça Major. Ha crescut fonamentalment cap a l'oest. Ací es troba l'església parroquial de Sant Jaume (segle XVI, amb campanar del XIX) que, construïda sobre l'antiga mesquita, és un dels BRL del municipi (Cebrián, 1994: 119; Piqueras, 1995: 43-44; Gómez, 2000: 20).

Un dels llocs més emblemàtics és l'albufera de Gaianes. S'emplaça al sud-est de la localitat. L'albufera fou dessecada a partir del segle XVII però a principis de la dècada dels 2000, diferents temporals de pluja van afavorir la seua reaparició. Des de l'any 2007 es configura com un espai natural protegit, dintre del Paisatge Protegit del Riu Serpis. Ha sigut dotada amb punts d'observació, ja que és un espai de primer nivell per a la fauna avícola. Junt ella es troba abandonat l'antic mas de l'Albufera.

A l'oest de la població, en una de les llengües del Benicadell, pràcticament ja en terme municipal de Muro, es troba el castell de Gaianes (BIC), construït probablement ja sota domini cristià, durant la segona meitat del segle XIII-segle XIV.

Al Benicadell, en terme de Gaianes, fitant amb el de Beniatjar, hi ha una cava de neu, "la nevera del Benicadell", una de les sis presents en tota la serra. Es troba en l'alt de la Nevera, a 1000 m. d'altitud. De planta circular, conserva encara la coberta, que consisteix en una volta semicircular de maçoneria a base d'aproximació de filades. Al cim del Benicadell s'accedeix mitjançant el "PR-CV 184 serra del Benicadell"²⁰.

Cal ressaltar també el calvari i l'ermita de Sant Francesc de Paula, aquesta última declarada BRL. Per últim, a la localitat s'han trobat restes d'un poblat de l'Edat del Bronze en la zona del cercat de Gaianes (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 107-108).

²⁰ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-184>> [consulta: 10/03/2022].

1.1.3 LES VALLS DEL FRAINÓS O DEL PENÀGUILA

Aquesta subcomarca no queda molt ben definida, encara que els diferents territoris s'articulen a partir del riu Frainós o Penàguila. El riu naix a la serra del Carrascar, un estrep occidental de la serra de l'Aitana, en terme d'Alcoleja. Després d'engrossar les seues aigües amb les de diversos barrancs afluïx en el riu Seta en terme de Benilloba, el qual després s'uneix al Serpis. Aquestes valls segueixen una orientació sud-est/nord-est i queden delimitades per: la serra de la Serrella al nord, entrant en contacte amb la vall de Seta; el barranc d'Ares la tanca per l'est, separant la Serrella de l'Aitana; les serres de Rontonar i Penàguila la limiten pel sud; a l'est la Serreta funciona de divisòria amb la Foia d'Alcoi. Engloba diferents poblacions de les comarques de l'Alcoià i el Comtat. Els municipis del Comtat enclavats en aquesta demarcació són Benilloba, Benasau i Alcoleja (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 149; Cebrián, 1994: 11; Jover, 2015: 41).

·Benilloba. Municipi de 737 habitants situat a 520 m. d'altitud. Es localitza a la riba dreta del riu Penàguila. Condicionat per un barranc afluent del riu Frainós, el seu casc antic està articulat per l'eix que configura el carrer Major. En la plaça de l'església es troba l'església parroquial de la Nativitat, de finals del segle XVIII i restaurada en el XIX, un dels BRL del poble. També ho són diferents panells ceràmics devocionals repartits per les façanes del municipi i és BIC l'escut dels Barriga, situat en un edifici de la plaça de l'Església (Piqueras, 1995: 54; Gómez, 2000: 48).

Un dels llocs de major interès és el molí del Salt, que compta amb la protecció de BRL. Aquest es troba en un estret congost producte de l'erosió produïda pel riu Frainós al seu pas per este punt, el qual està ple de tolls i salts d'aigua. A l'inici del barranc s'ubiquen les restes d'un antic molí fariner, que fou transformat a principis del segle XX en central hidroelèctrica (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 157).

És necessari mencionar el calvari del poble, així com el palau dels comtes de Revillagigedo, del segle XVIII. Testimoni del passat islàmic de Benilloba són les restes d'un aqüeducte a la vora del riu Frainós o, també, les ruïnes d'un arc al barranc del Cuixot (Gómez, 2000: 48).

· Benasau és un poble de 170 habitants, que s'emplaça a una altitud de 701 m. Es troba en la capçalera del riu Frainós, en un dels contraforts occidentals de la Serrella, cosa que determina que el seu terme municipal siga accidentat. Presenta un plànol amb bàsicament quatre carrers, sent el seu casc històric un BRL. També ho és la seua església parroquial, del segle XVIII, dedicada a Sant Pere Apòstol (Piqueras, 1995: 55; Cebrián, 1997: 167; Gómez, 2000: 46).

Ares del Bosc és pedania de Benasau i ací es troba l'església parroquial de Nostra Senyora dels Àngels, declarada BRL. Ares es tracta d'un antic despoblat morisc que fou repoblat per cristians durant el segle XVII. El nucli urbà, amb el casc antic declarat BRL, presenta cases d'allò més pintoresques. En la pedania hi ha un antic eremitori rupestre, a la vora de la capçalera del barranc d'Ares. Es creu que existiria en funció de les pràctiques del cristianisme eremític, circumstància que ha vingut a relacionar-lo amb els exemples presents a Alfafara i Bocairent. També cal mencionar la font, el llavador i la bassa d'Ares del Bosc, per l'interès que poden suscitar (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 155; Gómez, 2000: 46).

A Benasau s'ubica una torre, testimoni de l'antic palau senyorial. Es creu que fou construït durant el segle XVI, propietat dels que foren els barons de Finestrat. De planta quadrangular, la torre és l'única resta de la construcció i ha sigut molt alterada amb el pas dels segles. Es troba adossada a les construccions confrontants i compta amb la categoria de BIC (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 156; Cebrián, 1997: 169; Gómez, 2000: 46).

Per últim, esmentar que a la Serrella hi ha paratges com la coveta de les Tres Creus o la fonteta Pico, destins que poden resultar d'interès per als visitants (Gómez, 2000: 46-47).

· Alcoleja és una població de 181 habitants que s'emplaça a una altitud de 739 m. Es troba en la part més occidental de l'Aitana, en les seues zones de menor altura, i en certa mesura el seu relleu està condicionat per aquesta serra. Per altra banda, s'alça en la vora esquerra de la rambla d'un barranc tributari del d'Ares. El seu nucli històric tradicional, així com l'església parroquial de Sant Vicent Ferrer (segle XIX), són alguns dels seus BRL. També ho és el seu calvari (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 153-154; Piqueras, 1995: 55).

A la plaça del Palau es troben les restes del palau de la família els Fenollar. Amb el pas dels segles s'ha reconvertit en vivendes particulars, destacant un portal de mig punt en la seua antiga façana principal i, sobretot, una torre cilíndrica atalussada adossada a la construcció principal. Aquesta presenta una fàbrica de maçoneria i carreus en les finestres, amb matacans, i un sostre cònic de teules morunes. La torre és el principal vestigi de l'antiga construcció palatina i està declarada BIC (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 155; Cebrián, 1997: 84).

Alcoleja compta amb una pedania, el llogaret de Beniafé, el nucli històric del qual és BRL, així com la seua ermita, dedicada a la Verge dels Desemparats (segle XVIII) (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 153-154).

Al terme municipal, al barranc del Frainós hi ha dos abrics rupestres en els quals s'han trobat exponents de l'art esquemàtic. Estan baix la categoria de BIC²¹. També cal mencionar que al mateix barranc es conserven les restes de diversos molins fariners, testimoni de la important activitat d'aprofitament de l'aigua que es va donar fins principis del segle passat.

Part del port de Tudons (1020 m.) es troba en terme d'Alcoleja. Aquest separa les serres de Penàguila i l'Aitana i és un dels ports de muntanya més coneguts del territori alacantí. De d'allí s'inicia una carretera que condueix a la base militar localitzada en el cim de l'Aitana. En la part alta del port es troba l'ermita del Salvador, protegida baix la categoria de BRL (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 153-154; Cebrián, 1997: 84).

1.1.4 LA VALL DE SETA

El seu nom ve donat pel riu que la travessa, el Seta, el qual segueix una trajectòria de nord-est a sud-oest. Aquest naix en les vessants occidentals de la serra d'Alfaro, en terme de Benimassot. El seu discórrer va en la direcció indicada passant per Benimassot, Quatretondeta, Gorga i s'uneix al Frainós en terme de Benilloba.

²¹ <<https://links.uv.es/7WG23jD>> [consulta: 11/03/2022].

La vall té una orientació sud-oest/nord-est i la seua part més ampla es dona en l'extrem sud-oest, on fa unió amb la Foia de Cocentaina junt la Vall de Travadell. Per contra, el seu sector oriental es redueix a un estret corredor, el punt d'unió amb la Marina Alta. Es troba delimitada per la serra Almudaina pel nord, la serra d'Alfaro a l'est, i al sud la delimita la Serrella (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 139; Cebrián, 1994: 34; Cebrián, 1997: 153-154; Jover, 2015: 40).

Els municipis que la conformen són Gorga, Quatretondeta, Balones, Benimassot, Tollos, Fageca i Famorca. Gorga forma part de la subcomarca però, situada en l'extrem occidental, serveix d'enllaç entre la Vall de Seta i la de Travadell i no queda del tot clar a quina de les dues pertany (Cebrián, 1997: 153).

·Gorga és una localitat de 261 habitants situada a 545 m. d'altitud. S'emplaça en la part sud de la serra d'Almudaina, i en part del terme municipal, al sud-est, en un dels contraforts de la Serrella. La població s'alça en la confluència del barranc de Cosí, el qual flueix per l'est i el sud del nucli urbà, i un afluent del primer per l'oest. El carrer Major és l'eix a partir del qual s'articula el seu casc antic, on es troben els edificis més significatius, com l'església parroquial de l'Assumpció de Nostra Senyora (segle XVIII). És d'estil renaixentista i neoclàssic i està declarada BRL. Del temple destaca que al seu interior hi ha una taula gòtica de la Mare de Déu de Gràcia de principis del segle XIV, atribuïda al pintor Joan de Joanes. També cal mencionar el palau dels Marquesos d'Ariza on es situa l'escut heràldic dels Olcina Sánchez Sempere, protegit baix la categoria de BIC (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 134; Piqueras, 1995: 49-50; Gómez, 2000: 56).

Resulta d'interès l'olivera mil·lenària del racó de Felip o racó del Sobirà, de més de 2000 anys d'antiguitat. Els 13 metres de perímetre del seu tronc i el buit de l'interior permeten entrar-ne dins, on hi ha bancs.

·Balones és un municipi amb 134 habitants, situat a 660 m. s. n. m. S'emplaça en la vessant sud de la serra d'Almudaina, als peus de la serreta de Balones. Amb un casc antic d'origen àrab, molts dels seus carrers s'articulen a partir de la plaça de la Diputació. N'és BRL l'església parroquial de Sant Francesc (Piqueras, 1995: 50-51; Gómez, 2000: 44).

Al seu terme municipal, el castell de Seta, declarat BIC, s'alça sobre el turó de la Costurera, a uns 2 km a l'est de la localitat. Es tracta d'una construcció original musulmana, dels segles XI-XII, amb modificacions cristianes dels segles XIII-XIV.

D'època ibera són els jaciments del Coll del Surdo i el Pitxòcol, on s'han realitzat troballes importants d'escultura ibèrica. Al barranc de les Coves i al racó Borrull s'han trobat restes de pintures rupestres, declarades BIC (Cebrián, 1997: 156-158)²².

·Quatretondeta s'alça a 521 m. d'altitud i té 117 habitants. El terme municipal es troba emmarcat per la serra d'Almudaina al nord i la Serrella al sud, amb la màxima cota del municipi, el cim de Serrella (1359 m.). A més a Quatretondeta es dona un punt en que els diferents barrancs flueixen o bé cap al Serpis, a l'oest, o cap al Xaló, a l'est. El centre urbà és irregular i costerut, amb la plaça de la Constitució com a eix principal, on s'emplaça l'església Parroquial de Santa Ana, que és l'únic BRL del poble (Piqueras, 1995: 53-54; Cebrián, 1997: 174-175; Gómez, 2000: 18).

Un dels seus elements més emblemàtics són els frares de Quatretondeta o agulles de Serrella. Es troben en la vessant nord de la serra de Serrella, tot just per on passa el barranc de Figueres. Consisteixen en unes formacions rocoses localitzades en una forta pendent, rodejades per pedreres i cingles. Han estat modelades per l'erosió i són de gran interès geomorfològic. A la mateixa vessant de la serra es troben també la font de l'Espinal i la cova Foradada (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 143; Piqueras, 1995: 53).

A més, cal mencionar que des de Quatretondeta parteix un sender en direcció a Benasau, travessant la Serrella, el "PR-CV 23 Quatretondeta-Benasau"²³. Des del poble també parteix una ruta que té per destinació el pla de la Casa, el cim més alt de la Serrella, el qual es troba ja en terme de Fageca, és el "PR-CV 24 Quatretondeta-Pla de la Casa"²⁴.

·Benimassot. Aquest poble compta amb 97 habitants i es localitza a una altitud de 729 m. s. n. m. Està emplaçat als peus de la serra d'Almudaina, en la seua vessant sud,

²² <<https://links.uv.es/yynPFP7>> [consulta: 13/03/2022].

²³ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-23>> [consulta: 13/03/2022].

²⁴ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-24>> [consulta: 13/03/2022].

circumstància que fa que el seu terme municipal siga molt accidentat. D'origen àrab, el barranc de l'Ullal divideix el nucli urbà en dues altures. La zona dreta del barranc és la part més alta, i ací en general els carrers estan connectats amb la plaça Major, on es troba l'església parroquial de la Puríssima Concepció, del segle XVI. La part esquerra, la zona baixa, s'anomena el Raval (Piqueras, 1995: 51-52).

Els elements més destacables són els abrics que es troben a les coves Roges i a l'Esmoladora, exponents de l'art rupestre llewantí, tots ells BIC.

·Tollos, amb només 37 habitants, és el municipi menys poblat de la comarca. Es situa a 776 m. d'altitud. La part est del terme municipal està localitzada en els contraforts septentrionals de la serra d'Alfaro, mentre que al nord penetra en la serra de Cantacuc i a l'est en la zona més oriental de la serra d'Almudaina. Aquestes condicionen el seu terreny, el qual és molt accidentat. El petit nucli urbà s'alça junt la vessant sud de la penya de la Solana, en el punt on la pendent ja no és tan pronunciada. És BRL l'església parroquial de Sant Antoni de Pàdua (Piqueras, 1995: 52; Gómez, 2000: 62-63).

D'entre els nombrosos barrancs de Tollos el més destacable és el de Malafí o riu de Petracos, localitzat al nord de la serra d'Alfaro. El corrent de l'aigua ha tallat un estreta gorja amb nombroses formacions rocoses, com cingleres, pedreres, agulles (frases), etc. Amb tot, es configura com un conjunt geomorfològic de gran interès geològic. Malafí condueix al pla de Petracos, ja en terme de Castell de Castells (La Marina Alta), on, en diferents abrics, hi ha repartit un important conjunt de pintures rupestres de l'anomenat art macroesquemàtic. En un dels barrancs tributaris del de Malafí es troba l'àrea natural recreativa de la font del Paet (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 140-141; Gómez, 2000: 62).

Per altra banda, estan els dos masos de Capaimona, una important mostra de l'arquitectura rural dispersa dels segles XVIII-XIX. Les restes de l'ermita de Sant Lluís Bertran es troben prop, així com les del despoblat morisc de la Capaimona (Gómez, 2000: 63).

·Fageca té 105 habitants i s'alça a 769 m. s. n. m. El terme es troba delimitat per la serra d'Alfaro en la part nord-est i per les vessants septentrionals de la Serrella en la

zona sud. En aquesta, a Fageca es situa la màxima cota, el pla de la Casa (1378 m.). Fageca i Famorca es troben en l'extrem oriental de la Vall de Seta, on més s'estreiteix, en la conca del barranc de Famorca, el qual és afluent del riu Xaló o Gorgos, que discorre en direcció contrària al riu Seta, cap a la Marina Alta. Fageca és un poble costerut, amb carrers estrets, i la plaça de l'Església és l'espai principal. Allí es troba l'església parroquial de l'Esperit Sant, del segle XVI, la qual és BRL (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 145; Piqueras, 1995: 52-53; Cebrián, 1997: 153, 182; Gómez, 2000: 52).

Com a bens etnològics cal esmentar la font, l'abeurador i el llavador de l'Esperit Sant, emplaçats en la vessant més meridional de la serra d'Afaro²⁵.

Són BIC les pintures rupestres esquemàtiques dels abrics del barranc de les Salemes, pertanyents al Neolític i l'Edat del Bronze (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 145).

El major cim de la Serrella, el pla de la Casa (1379 m.), es situa en terme de Fageca. A aquest l'accés es fa mitjançant el sender circular "PR-CV 182 Fageca-pla de la Casa-Fageca"²⁶. La nevera del pla de la Casa, declarada BRL, es situa en l'alt homònim, i rep el nom de el clot del pla de la Casa. És de planta circular i no conserva la coberta, la qual es recolzaria sobre arcs de carreus entrecreuats. Dalt del mateix cim resten visibles les poques restes d'una torre de planta rectangular (BIC) que dataria d'època musulmana segons les restes ceràmiques trobades a la zona, d'al voltant dels segles XI i XII (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 142-143; Cebrián, 1997: 171-172).

Famorca, amb 45 habitants, es troba a una altitud de 680 m. s. n. m. Com s'ha dit, junt Fageca, s'emplaça en l'extrem oriental de la Vall de Seta, on més s'estreiteix, en la conca del barranc de Famorca. La part nord del terme municipal està ocupada per les vessants sud de la serra d'Alfaro i al sud per la Serrella. El seu casc urbà està compost per tres carrers i en el més important, el del Forn, és on es localitza l'església parroquial de Sant Gaietà, del segle XVI, amb reformes de principis del segle XX. Aquesta és BRL (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 145; Piqueras, 1995: 53; Cebrián, 1997: 185).

²⁵ <<https://eduwp.edu.gva.es/patrimonio-cultural/ficha-inmueble.php?id=6287&lang=es>> [consulta: 13/03/2022].

²⁶ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-182>> [consulta: 13/03/2022].

Compta amb diversos abrics rupestres exponents de l'art llewantí, tots ells declarats BIC. Aquests estan repartits pel barranc de la Fita, el de Famorca, la Solana d'Alfaro, el barranc de les Coves i el dels Pouets²⁷.

Al terme de Famorca, en la Serrella, hi ha un pou de neu, la denominada nevera de la font de Famorca, declarada BRL. És de planta circular i encara conserva part de les arrencades de la coberta²⁸.

1.1.5 LA VALL DE TRAVADELL

Aquesta subcomarca rep el nom del castell homònim del qual depenia. Es troba al centre de la comarca, amb una orientació nord-sud. La delimiten: el riu Serpis pel nord; el barranc del Sofre i la serra d'Almudaina que la separen de la Baronia de Planes per l'est; el riu Seta l'emmarca pel sud (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 127; Cebrián, 1994: 33; Cebrián, 1997: 155; Jover, 2015: 40).

Els municipis que la componen són Benimarfull, Benillup i Millena.

·Benimarfull és un poble de 397 habitants situat a una altitud de 416 m. S'alça sobre la part baixa de la vall, delimitat pel barranc del Sofre, que separa el seu terme municipal del d'Almudaina per l'est. El seu nucli urbà, que és costerut, és travessat pel barranc de la Jovada i n'és BRL l'església parroquial de Santa Anna, del segle XVI (Piqueras, 1995: 47).

Cal destacar alguns brolladors, com la partida rural dels Banys i la font de Santa Anna, en el marc del barranc del Sofre i les seues aigües sulfuroses. Ací es va establir un balneari fins el primer terç del segle XX, conegut com els banys de Benimarfull. Aquest s'ha reconvertit en un establiment d'estil rural que es continuista amb l'arquitectura precedent (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 133).

²⁷ <<https://links.uv.es/Mx0IANA>> [consulta: 13/03/2022].

²⁸ <<https://links.uv.es/a1PAgVJ>> [consulta: 13/03/2022].

·Benillup. Esta localitat compta amb 101 habitants i es localitza a 565 m. s. n. m. Es troba en plena Vall de Travadell i al sud el terme està ocupat per la vessant sud-oest de la serra d'Almudaina. El nucli urbà, emplaçat als peus de la lloma Redona (serra d'Almudaina), la topografia de la qual determina el seu plànol, està emmarcat pel barranc de Caraita al sud i pel del Sofre al nord. És BRL l'església parroquial de Nostra Senyora del Roser, del segle XVI (Piqueras, 1995: 47-48; Gómez, 2000: 34).

·Millena és un poble amb 242 habitants situat a 634 m. d'altitud. Al seu terme municipal entren de ple els contraforts de la serra d'Almudaina, i el nucli urbà s'emplaça concretament en la solana del Morro del Salt, paral·lel al barranc del Pinar, el qual és un afluent del riu Seta. És BRL l'església parroquial de Sant Josep (Piqueras, 1995: 49).

Són destacables diferents paratges, com les fonts de Dalt i de Baix. En la primera es troben les restes de diferents abrics rupestres declarats BIC²⁹.

A Millena es localitza el castell de Travadell (BIC), al damunt d'un esperó rocós, a uns 2 km. al nord-oest de la localitat. Es tracta d'una construcció original musulmana dels segles XI-XII que fou reformada en època cristina entre els segles XIII-XIV (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 133; Cebrián, 1997: 156).

També és BIC la torre que s'emplaça dintre de la part alta del casc urbà de Millena. Seria en origen una torre d'alqueria musulmana, de planta rectangular, però ha estat molt modificada al llarg dels anys i inclús hui en dia alberga un transformador elèctric (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131).

A més es poden mencionar les restes del despoblat morisc de Caraita i la penya del Dimoni. Aquesta última es tracta d'una formació rocallosa del barranc de l'Aigüeta, on hi ha una mena de petroglif que consisteix en una creu amb diferents figures. No se'n coneix una interpretació ni cronologia exactes (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131; Gómez, 2000: 58).

²⁹ <<https://links.uv.es/5Sn9pix>> [consulta: 13/03/2022].

1.1.6 LA VALL DE PLANES

La Vall de Planes o Baronia de Planes està emmarcada pel sud per les serres d'Almudaina i Cantacuc i al nord per les de Cantalar i l'Albureca. Té una disposició sud-est/nord-est. El barranc de l'Encantà la uneix amb la Vall de Perputxent, arplegant les aigües de la serra Foradada i Cantacuc. Per altra banda, el barranc del Sofre actua de divisòria entre la subcomarca i la Vall de Travadell per l'oest. A l'est es connecta ja amb la comarca de la Marina Alta (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 127; Piqueras, 1995: 131; Jover, 2015: 41).

Els municipis que la componen són Almudaina i Planes, aquesta últim amb les pedanies de Benialfaquí, Catamarruch i Margarida.

·Almudaina és un poble de 117 habitants que es troba a 586 m. s. n. m. S'alça sobre una elevació arrodonida de la vessant nord de la serra d'Almudaina, i en el seu terme municipal es localitza la seua màxima cota, l'alt de la Caseta de la Neu (1008 m.). En aquest punt es conserven les restes d'un antic pou de neu, declarat BRL. El nucli urbà manté l'irregular traçat original musulmà i són BRL l'església parroquial de Sant Bartomeu Apòstol (segle XVI) i l'ermita del Santíssim Crist (segle XIX) (Cebrián, 1994: 137; Piqueras, 1995: 48; Gómez, 2000: 30).

L'element més emblemàtic del municipi és la seua torre, declarada BIC. Se situa al propi nucli urbà, junt l'església parroquial. És una construcció musulmana de la primera meitat del segle XIII, amb modificacions posteriors (segles XVI, XVIII i XIX). Després de ser consolidada i restaurada, el seu interior ha sigut museïtzat pel MARQ (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 130).

·Planes. Aquesta localitat té 693 habitants i s'alça a una altitud de 472 m. S'enclava en un territori molt muntanyós entre la serra de Cantalar al nord-est i el barranc d'Almudaina al sud-est. L'esperó sobre el que s'emplaça i l'origen musulmà de la població, han condicionat la seua irregularitat i que hi haja marcats desnivells entre els seus carrers. Al nucli urbà és BRL l'església parroquial de Santa Maria, construïda en estil renaixentista sobre l'antiga mesquita (Piqueras, 1995: 47).

També són BRL les esglésies parroquials de cadascuna de les tres pedanies de Planes: l'església parroquial de Sant Joan Baptista, a Benialfaquí; l'església parroquial de Sant Josep, a Catamarruch; l'església parroquial de Sant Francesc d'Asís, a Margarida³⁰.

Per altra banda, està l'ermita del Crist de Planes (segle XV), declarada BRL, i el seu calvari. Ambdós s'alcen sobre un tossal al nord del poble, en la serra de Cantalar. El calvari consisteix en un recorregut en zig-zag que acaba en l'ermita (Serra, 2010: 68).

El castell de Planes (BIC), que es situa en la part alta del tossal en el que s'emplaça el poble, és l'element més emblemàtic de la localitat. D'origen musulmà (finals del segle XII-principis del segle XIII), amb una morfologia de refugi, consisteix en un recinte poligonal amb 9 torres. Al seu interior, a partir de 1278, es va erigir un assentament cristià. Actualment s'estan duent a terme excavacions en el conjunt, dintre del general procés de consolidació/restauració del qual està sent objecte (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131; Serra, 2010: 75).

A Margarida es troba el castell (BIC) homònim. S'eleva sobre la plataforma superior d'un esperó rocallós, aïllat, a l'est de la pedania. L'accés a aquest és impossible sense material d'escalada. A penes hi queden les restes d'una torre de planta rectangular. La datació dels materials trobats l'adscriuen cronològicament als segles XI i XIII (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 132; Cebrián, 1994: 133-134)

Testimoni de l'herència àrab és també l'aqüeducte medieval (segle XV) que connecta les aigües de la font Nova i el llavador (Serra, 2010: 67).

Ocupant diversos termes municipals, entre ells el de Planes, en l'extrem sud-oest de la serra Foradà, es troba la lloma del Xarpolar, on es situen les restes de l'assentament iber homònim. Resten apreciables vestigis del doble recinte mural defensiu i els arrencaments dels murs de les zones d'habitatge. Allí s'han descobert nombroses restes d'utensilis de diferents materials, amb una cronologia pertanyent als segles II-I a. C. (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 132; Cebrián, 1994: 65).

D'entre els nombrosos jaciments arqueològics del terme municipal, són BIC els diferents abrics dels barrancs de la Gleda, la Penya Blanca, les Cuquelles i els Garrofers, ja que alberguen mostres de l'art rupestre llevantí³¹.

³⁰ <<https://links.uv.es/HPaw3L4>> [consulta: 15/03/2022].

³¹ <<https://links.uv.es/jd3OMj9>> [consulta: 15/03/2022].

El barranc de l'Encantà és un dels punts més coneguts de la població. Naix en els termes d'Alcalà de la Jovada i Planes, de la confluència de les aigües de diversos barrancs de les serres de Foradà i Cantacuc. Als seus inicis conflueix amb el barranc de Retanxes, zona on es situen les restes del despoblat morisc dels Llombos, on l'Encantà canvia de direcció, cap a l'oest, i s'estreiteix progressivament. Desemboca en el riu Serpis, ja en terme de Beniarrés, i serveix de divisòria entre les serres de l'Albureca i el Cantalar. En el seu recorregut hi ha diferents tolls com el gorg del Salt o el toll de l'Estret, i ruïnes d'antics molins, com el molí de l'Encantà. En conjunt es conforma com un barranc verge de primer ordre (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 129; Cebrián, 1994: 134-135; Serra, 2010: 68-73).

1.1.7 LA VALL DE PERPUTXENT

La subcomarca de la Vall de Perputxent es troba en la part nord-oriental de la comarca. El seu nom ve donat pel castell que la dominava. Des del seu començament, al sud-oest, va estretint-se en direcció nord-est, on apareix finalment l'estret de l'Orxa o barranc de l'Infern. Aquest s'obri entre les serres de la Safor i Ador, travessat pel riu Serpis cap a la comarca de La Safor. Al començament de la vall, en terme de Beniarrés, es troba l'embassament de Beniarrés. La delimiten; pel nord la serra del Benicadell; les serres de Cantalar i l'Albureca al sud; a l'est la serra de la Safor. S'uneix amb la Foia de Cocentaina pel sector sud-est (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 81; Cebrián, 1994: 99; Jover, 2015: 40).

Els municipis que componen la Vall de Perputxent són l'Orxa i Beniarrés.

L'Orxa és un poble amb 584 habitants situat a 268 m. s. n. m. El casc urbà es troba als peus de la serra de la Safor, junt la riba dreta del riu Serpis, abans de que aquest s'encaixone per l'estret de l'Infern. El terme municipal té una topografia accidentada degut a la presència, en bona part del seu conjunt, de les serres de la Safor i l'Albureca. Presenta un plànol amb carrers estrets i rectes en la seua majoria. És BRL l'església

parroquial de Santa Maria Magdalena, que fou reconstruïda en el segle XX, després de ser destruïda durant la Guerra Civil (Cebrián, 1994: 101; Piqueras, 1995: 45).

És BIC el castell de Perputxent, probablement l'element més emblemàtic de la localitat. S'eleva en la part alta d'un monticle rocós situat a uns 2 km. al nord-oest del poble, junt a la via verda del riu Serpis. L'albacar musulmà té una cronologia aproximada d'entre finals del segle XII i principis del segle XIII. La part cristiana es construiria entre finals del segle XIII i el XIV (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 85).

També és BIC el castell de la Barcella (segles XII-XIII), que s'alça en un turó al nord-oest del poble, a la serra del Benicadell, entre els termes de Salem i l'Orxa. Fou construït a finals del segle XII o principis del XIII pels musulmans. Als peus del turó es localitza la Nevera del Castellet, de la Barcella o del Mig Armud, la qual és BRL. Aquesta, que ha sigut recentment restaurada, actualment forma part, a l'igual que el castell, de la "senda dels Nevaters". Es tracta d'una ruta temàtica creada per iniciativa de l'Ajuntament de Salem, la "SL-CV 122 senda dels Nevaters, de Salem a la Barcella"³² (Ferrer, Català, 1996).

La Cova Llarga és altre BIC de l'Orxa, exponent de l'art rupestre llevatí³³.

També caldria destacar el calvari i l'ermita del Sagrat Cor de Jesús, emplaçats en una elevació a l'entrada del poble, o el pont de pedra sobre el riu Serpis. Aquest fou construït en la segona meitat del segle XIX i té set ulls d'arc de mig punt i òculs. Serveix d'accés al municipi, ja que és travessat per la CV-710³⁴.

Per altra banda, al terme municipal es troba el despoblat morisc de Canèssia. Abandonat a principis del segle XVII, les antigues construccions han sigut modificades per al seu ús com a corrals, per tant estan molt alterades. Pels voltants, a més, s'han trobat restes d'una necròpolis romana (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 84).

La cova de Gorgori o Gregori, localitzada a menys d'un km. a l'est del poble, és un abric de gran dimensions on s'han realitzat troballes arqueològiques del Neolític. Pels voltants també s'han descobert restes humanes, les quals es conserven al Museu Arqueològic d'Alcoi (Gisbert, 2016: 110-111).

³² <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/sl-cv-122>> [consulta: 15/03/2022].

³³ <<https://links.uv.es/RlkvDL4>> [consulta: 15/03/2022].

³⁴ <<https://links.uv.es/wltb9Ej>> [consulta: 15/03/2022].

Testimoni del passat industrial de l'Orxa és la fàbrica de paper Raduan, construïda l'any 1909. Aquesta fou enderrocada a principis de la dècada dels 2000, a excepció del seu edifici central i la xemeneia. Avui està envoltada per solars destinats a albergar un polígon industrial i es pretén restaurar les restes de la fàbrica per convertir-la en un museu i centre d'investigació per a les energies renovables (Serra, 2010: 79).

Amb el pas dels anys, el riu Serpis ha tallat al nord-est del terme municipal del poble, l'estret de l'Orxa o estret de l'Infern. Es tracta d'un impressionant congost per on discorre la via verda del Serpis, seguint l'antic traçat del ferrocarril Alcoi-Gandia en direcció a Villalonga. Resten encara en peu els ponts de fàbrica i alguns terraplens, així com la part de pedra dels ponts de ferro, els túnels, instal·lacions auxiliars, casetes de manteniments, etc. El recorregut s'inicia en les restes de l'estació del ferrocarril de l'Orxa, als peus del castell de Perputxent. Ací es troben, a més, les dependències i vivendes abandonades del personal que treballava en la fàbrica de paper Raduan (Cebrián, 1994: 113,115; Serra, 2010: 80-86; Gisbert, 2016: 93).

En la via verda, al marge dret del riu, es localitzen les restes d'antics molins fariners, com el d'En Mig o Riu Avall, molt deteriorat i pràcticament cobert per la vegetació. També cal destacar l'assut i sèquia del Forn, que servia per embassar l'aigua i desviar-la cap a la fàbrica de l'Infern (Serra, 2010: 83; Gisbert, 2016: 95).

Quasi ja en terme de Villalonga, també en la via verda, es troba la fàbrica de l'Infern, una de les anomenades "fàbriques de llum" que s'emplacen junt el riu Serpis. Aquesta és l'única localitzada en terme de l'Orxa. Es tracta d'una central hidroelèctrica que es va construir a finals del segle XIX, en estil modernista, que actualment està abandonada i va deteriorant-se poc a poc. Junt ella es conserven les restes de la colònia de treballadors que treballaven a la central, amb inclús una ermita (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 86; Serra, 2010: 86; Gisbert, 2016: 95).

A la part del terme municipal de l'Orxa que està ocupada per la serra de la Safor, es troba el seu cim (1011 m.). A este s'accedeix seguint el sender circular "PR-CV 42 l'Orxa - cim de la Safor -l'Orxa"³⁵. Dalt quasi es troba la cava o nevera de la Safor i l'avenc de les Cassoletes o del Manco. Des d'ací, a més, s'albiren unes vistes impressionants del circ de la Safor, el qual es localitza en terme de Villalonga i es

³⁵ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-42>> [consulta: 15/03/2022].

configura com un “amfiteatre” rocallós sobre el llit del riu Serpis (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 85; Gisbert, 2016: 107-108).

A la mateixa serra hi ha diferents zones recreatives i miradors, entre ells l'àrea natural recreativa de la font dels Òlbits, la cova i finestra de la Safor, la font dels Bassiets i la de la Serquera. A aquestes es pot accedir seguint la ruta circular “PR-CV 207 l'Orxa – àrees recreatives” (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 87)³⁶.

·Beniarrés és un municipi de 1083 habitants situat a una altitud de 398 m. s. n. m. S'alça als peus de la vessant meridional del Benicadell, el qual ocupa gran part del seu terme municipal. El riu Serpis travessa el seu territori de manera longitudinal pel sud-est, formant l'embassament de Beniarrés. El poble està localitzat sobre un turó, motiu pel qual presenta un nucli urbà amb carrers costeruts i rectilinis. És BRL l'església parroquial de Sant Pere Apòstol. Aquesta fou construïda a finals del segle XIX (1897-1900) per l'arquitecte alcoià Vicente J. Pascual Pastor, en estil neogòtic, sobre l'antiga església. També és BRL l'ermita del Santíssim Crist dels Afligits, construïda entre 1882 i 1900, amb espadanya, la qual fou reconvertida en campanar a mitjans del segle XX. S'especula sobre que es va erigir sobre l'emplaçament d'una antiga torre d'alqueria. El calvari també resulta d'interès (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 87; Cebrián, 1994: 10; Piqueras, 1995: 44-45; Aura, 2018: 153, 162).

L'element més emblemàtic i conegut de Beniarrés possiblement siga el seu embassament. Ocupa diferents termes municipals (Beniarrés, Planes, Benimarfull, Alcosser i Gaianes), però la seua presa s'emplaça al de Beniarrés. Aquesta s'alça entre la serreta del Molí i els Madallars, les quals conformen una petita gola on s'emplaça la construcció. Baix les aigües del pantà es troben les restes de diferents molins, així com antigues hortes. Acabat l'any 1971, fou concebut per a regular les aigües de reg de la comarca de la Safor i controlar les crescudes del riu Serpis (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 84; Aura, 2018: 245-246).

L'element patrimonial més significatiu de Beniarrés és la Cova de l'Or, situada en la vessant meridional de la serra del Benicadell. Es tracta d'un jaciment del Neolític, que l'any 2021 va ser convertit en museu de lloc pel MARQ. Al poble hi ha un centre

³⁶ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-207>> [consulta: 15/03/2022].

d'interpretació sobre el conjunt i s'organitzen visites guiades els caps de setmana. La seua importància radica en els materials descoberts en el seu interior, capitals per entendre com vivien les societats neolítiques. Les restes trobades es reparteixen entre el Museu Arqueològic d'Alcoi i el de Prehistòria de València. Les investigacions de les representacions sobre els objectes ceràmics, que són principalment cardials, han vingut a considerar la cova com un santuari (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 83-84; Cebrián, 1994: 127; Aura, 2018: 137).

Per altra banda es troba la cova dels Nou Forats. Aquesta s'emplaça en la base del penya-segat de l'alt de Senabre, prop de la desembocadura del barranc de l'Encantà³⁷. La cavitat és un gran abric en l'interior del qual s'excavaren nou petites coves en època incerta, al mode de les coves finestres de poblacions com Alfafara o Bocairent. Les investigacions han vingut a determinar que en època musulmana serviren com a graners col·lectius (Aura, 2018: 135, 137).

A la zona nord-est del terme hi ha una extensió de terra de cultiu d'hortes, en la plana de la vall, en la riba esquerra del riu Serpis. Són les anomenades hortes de Benillup, on es troben les restes del despoblat de Benillup. D'origen musulmà, de l'assentament sols queden algunes casetes reaprofitades per construccions modernes, així com les ruïnes de diversos corrals. També romanen algunes restes de l'alqueria de Benitàixer, entre la zona de l'anomenat alt de Senabre i els Madallars (Aura, 2018: 105, 116).

Un dels principals elements d'interès del poble és la gran densitat de marges de pedra seca que hi ha repartits pel seu terme municipal, molts d'ells amb falta de manteniment. Estan presents per tot el seu territori, però són especialment visibles en les llomes de la vessant sud de la serra del Benicadell.

El municipi compta amb tres llavadors: el de la Bassa Gran, el de la Font i el del Barranquet. El de la Font és el de major tamany i l'únic que s'emplaça dintre del nucli urbà (Aura, 2018: 191).

Al nord-est del terme es troba la desembocadura del barranc de l'Encantà, que en eixa zona s'uneix amb el riu Serpis per la seua riba dreta. Depenent de l'època de l'any, en eixe punt es conforma un toll de considerables dimensions i s'ha habilitat com zona

³⁷ Aquest alt compta amb una microreserva de flora.

recreativa. A la mateixa altura, però a la riba dreta del Serpis, hi ha una altra àrea natural recreativa, la de l'antic Camp de Tir.

Junt al camí que condueix al barranc de l'Encantà s'alça l'antic molí del Ros, un molí fariner que a principis del segle XX fou reconvertit en central hidroelèctrica (Aura, 2018: 225).

De l'antiga línia del ferrocarril Alcoi-Gandia queden a Beniarrés diferents elements, com les pilastres de pedra d'un dels ponts de ferro i un túnel. Aquests estan emplaçats en l'actual via verda del Serpis, camí a l'Orxa. L'estació del poble es trobava en el que actualment és el col·legi CRA Riu Serpis.

A la solana de la serra del Benicadell, és a dir, en la seua vessant meridional, hi ha diferents senders, com el de les Marjaletes o el del corral de Rosa, que voregen la cresta de la serra en direcció a la seua ombria. També hi ha un sender que condueix pel denominat Regall cap a la cresta i el cim.

Altre element d'interès de la serra és el camí que condueix al que s'anomena el Penitent, en el discórrer del qual hi ha un sender que du a l'olivera de Bajoca. Aquest arbre és de gran tamany i es caracteritza pels seus nombrosos braços. A les faldes de la mateixa serra està el barranc del Port, una àrea recreativa situada en el barranc homònim, on hi ha diferents brolladors.

1.2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ SOBRE ELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT

Una primera publicació, al respecte de la temàtica dels castells a nivell general, és obra de Guichard (1979). S'endinsa en la toponímia i la geografia musulmana valenciana i aporta una sèrie de definicions interessants sobre l'estructuració territorial al voltant de les fortificacions en època musulmana. En aquest sentit, destaca que l'organització social i administrativa del *sharq al-Ándalus* es constituïa a base de districtes rurals conformats per poblacions que s'estructuraven al voltant de fortificacions anomenades *husûn* (*hisn* en singular) (Guichard, 1979: 5).

Guichard també esmenta el *Pacte del Pouet* (1245), tractat de pau signat entre el rei Jaume I d'Aragó i el cabdill musulmà al-Azraq³⁸. Mitjançant el document il·lustra que els castells que passaren a mans de l'aragonès, que amb anterioritat havien estat en possessió del musulmà, tenien una denominació que es correspon amb complets districtes rurals. Entre ells es troba el *hisn* de Perputxent. Aquestes demarcacions estarien normalment conformades per una única fortificació (*hisn*) en un punt elevat i ben defensat, i les seues alqueries (*qarya*), dependents d'ella. Amb l'esmentat esquema es correspondrien tots els castells d'origen musulmà de la comarca del Comtat (Guichard, 1979: 8-9).

Guichard (1982) va publicar seguidament el que fou el primer article dedicat als castells de la zona septentrional de la província d'Alacant. Destaca que la major part d'aquests són d'origen musulmà i que sols uns pocs van ser edificats amb posterioritat a la conquesta cristiana, com el castell de Penella. Tals afirmacions les basa en la documentació conservada referent a les fortificacions, així com en la seua estructura general. No obstant, precisa que alguna pogué ser construïda sobre la preexistent torre, alqueria o petit lloc fortificat musulmà.

Una correcta comprensió i diferenciació entre les dues realitats existents en l'època pel que fa als llocs fortificats, és necessària per comprendre les fortificacions musulmanes. Cal distingir, per tant, entre *castrum* cristià i alqueria musulmana. Per fer-ho, l'autor es remet a la documentació escrita corresponent als primers anys d'ocupació

³⁸ Per a més informació sobre la revolta, es pot fer servir l'article de Bañó "Contribució a l'estudi de les sublevacions d'al-Azraq en les comarques de l'Alcoià i del Comtat" (1981:39-65).

cristiana. Per altra banda, donada la mancança de fonts, es desconeix a ciència certa quin escaló social tenien els alcaids dels castells en l'etapa musulmana però, pel que se sap, no era equiparable al dels senyors feudals cristians; en este sentit Guichard critica la falta de publicacions destinades a diferenciar ambdues societats medievals. Així, fins el moment d'aquesta publicació, els castells musulmans han sigut normalment interpretats com a part d'un context semblant al de la societat cristiana, sense tenir en consideració l'evident diferència de la societat i política musulmanes. Per això, en aquelles obres en les quals es menciona la "torre de l'homenatge o el "donjon" per referir-se a elements de les fortificacions musulmanes, no és el terme més adequat. Segons diu l'autor, eixa terminologia "prejutja un tipus de relació econòmic-social que no és en absolut segur que arribara a donar-se dintre de les comunitats islàmiques habitants de la zona estudiada". En canvi, en la societat cristiana, de tipus feudal, el "donjon" o "torre de l'homenatge" és una de les parts més importants del castell, en tant que és un element de dominació militar. Per tant, en la comunitat musulmana, no basada en les relacions de tipus feudal, és lògic que en les seues fortificacions la organització no es produïra al voltant d'una "torre de l'homenatge". Per justificar esta visió, Guichard esmenta que, en moltes de les construccions defensives de la zona septentrional d'Alacant, no existeix una torre central i, en la major part dels casos, d'existir, són producte de modificacions o afegits d'època cristiana. Açò ocorre al castell de Cocentaina o al de Perputxent. Majoritàriament, les torres aïllades, són elements defensius presents en les alqueries fortificades, les quals es trobaven lluny dels *husûn* i els posteriors *castra*.

L'autor aprecia que, un major coneixement de la realitat dels *husûn* i de la seua geografia, no és possible mitjançant les fonts àrabs, ja que se n'han conservat molt poques. Una de les poques llistes que ha transcendit és la que proporciona el *Pacte del Pouet* (1245), en el qual es menciona, entre d'altres, el castell de Perputxent. En tots els casos les fortificacions es troben en llocs defensats de manera natural gràcies a l'altura de l'emplaçament i a la seua topografia; però també per les seues pròpies construccions defensives, que complementen la defensa natural. Es configuren, així, com intervencions damunt d'un esperó rocós, les quals són protegides mitjançant un penya-segat en un o diversos costats; les parts restants compten amb la protecció d'un recinte mural, en ocasions doble, com ocorre al castell de Perputxent. Els *husûn* musulmans, junt les alqueries del seu terme, formen una organització territorial que es conforma com una unitat social i política rural, l'anomenada aljama (de l'àrab *al-yamá'a*). Les aljames, en la

major part dels casos, estaven definides físicament per valls o parts de valls i, en conseqüència, els castells, les valls i els termes, normalment tenen el mateix nom.

Seguidament, Guichard fa referència a l'estructura més característica dels castells de la zona. Es conformen com un recinte mural que tanca una zona de refugi d'amplària considerable, destinada a acollir i protegir a la població i el bestiar de les alqueries del terme en moments de necessitat, l'anomenat albacar (de l'àrab *al-bacar*). Aquest element es troba present en tots els castells d'origen musulmà del Comtat, molt apreciable principalment al de Perputxent. L'autor també destaca que, malauradament, en moltes fortificacions els propis vestigis de ceràmica, per la seua major o menor quantitat, aporten més informació sobre la cronologia i importància del lloc que les escasses restes de murs i torres que puguen romandre en peu; peces ceràmiques que, en els casos que es troben escampades per fora del recinte castral, confirmen la presència d'un hàbitat proper.

També fa esment de l'habitual expressió que les fonts del segle XIII, ja després de la conquesta cristiana, fan servir per al·ludir alguns dels *husûn* conquerits. Certs escrits es refereixen a dites fortificacions com *castrum et villa*, però en determinats casos no es té constància de l'existència d'una vila en la zona. Això ocorre amb el castell de Perputxent i és un terme que sols es podria correspondre amb la pròpia fortificació o raval. Per últim, expressa la realitat experimentada per algunes viles musulmanes ja en el segle XIII, les quals foren abandonades, segons diu, per un motiu que moltes vegades es relaciona amb les revoltes mudèjars de finals de segle. En eixe sentit existeixen fonts en les quals es menciona la destrucció, per part dels cristians, d'alguns castells poblats en altura. D'aquests persistiria, en ocasions, sols la part central, que al seu torn era la més alta. Eixe punt s'empraria com a fortalesa senyorial, i la població mudèjar sols romandria en les alqueries del terme, realitat que podria aplicar-se al castell de Perputxent (Guichard, 1982: 30-39).

El primer estudi "seriós" sobre el castell de Perputxent ve de la mà de Bazzana, Guichard i Segura (1982). Publicaren un article en el qual, seguint una metodologia científica detallada, apareix la primera descripció arqueològica detallada del conjunt castral. Destaquen en primer lloc que l'estudi històric i arqueològic del castell és un bon exemple per veure com van evolucionar les fortificacions a causa de canvis polítics i socials durant l'Edat Mitjana. Aporten també un resum dels diferents documents d'arxiu que fan referència al senyoriu de Perputxent i al seu castell durant l'època cristiana. S'esmenten els senyors feudals del senyoriu i la seua posterior pertinença, en primer lloc,

a l'orde de Sant Joan de l'Hospital i, posteriorment, a la de Santa Maria de Montesa. Seguidament fan un recorregut pels diferents canvis polítics i socials i com aquests es traslladen al propi conjunt castral, que passa de ser un *hisn* musulmà a un *castrum* cristià.

Els autors determinen que el castell, en època musulmana, es corresponia amb la típica estructura d'una aljama, amb la fortificació i les seues alqueries, i mencionen el paper del *hisn* com a albacar o refugi de la població de la vall de Perputxent. També es fa referència al castell/torre de Gaianes, el qual es trobava lluny del de Perputxent i no dependria d'ell. Avancen que per la seua planta rectangular, no assimilable a les torres d'alqueria típicament musulmanes, i pel seu equipament, seria tardà i podria tractar-se d'un petit castell o lloc d'observació del segle XIV, ja cristià.

Per altra banda tracten de fer una interpretació combinada de les restes arqueològiques amb les fonts escrites. D'una banda, en 1259 se sap, per les fonts, que hi havia un alcaid reial a càrrec de la fortificació, i es mencionen edificis residencials, aparentment senyorials. Per altre costat, es fa referència a un plet entre el senyor de Perputxent i el senyor de les alqueries de Gaianes i Fonticelles. Aquest és referenciat en un document de l'any 1268, i és resolt mitjançant la intervenció del rei, el qual diu que “en època musulmana no havia cap castell a Perputxent”. Per últim, el conjunt castral es menciona en la donació reial de 1273 mitjançant l'expressió *castrum et villam*. Són referències coherents amb l'època cristina, però no amb el que les restes arqueològiques suggereixen pel que fa al període musulmà. D'aquesta manera els autors determinen que el castell de Perputxent es correspon amb dos castells, un d'època musulmana i altre d'època cristiana; segons diuen: “la reconquesta de mitjans del segle XIII va introduir una ruptura entre dues estructures sociopolítiques diferents, en les que el “castell” tenia un significat i un paper diferents, una diferència que es reflexa en la realitat material de la seua construcció”. Per tant, quan el castell de Perputxent és esmentat en el *Pacte del Pouet* (1244-1245), ho és amb l'estructura de *hisn* musulmà, com un albacar. Si el rei l'any 1268 afirma que a la vall de Perputxent no hi havia cap castell abans de la conquesta cristiana, és perquè el *hisn* de Perputxent no es corresponia amb la idea de “castell” que els cristians de l'Europa feudal occidental tenien. Així, el *hisn* primitiu de Perputxent estaria conformat pels dos recintes exteriors, els quals conformaven l'albacar amb les seues torrasses. En l'interior d'aquesta part compta amb algunes restes de construccions que poden ser testimonis d'habitatge. En conjunt, es creu que aquesta seria la fortificació que els cristians es trobaren durant la conquesta.

Per altra banda, descarten una possible funcionalitat estratègica per al castell, per la seua localització geogràfica. En aquest sentit plantegen el motiu pel qual es va construir i l'interrogant de qui el va construir. Seguidament fan referència a les conseqüències que l'ocupació cristiana va tenir per a la fortificació: es reorganitzà la zona castral preexistent i es dotà amb construccions de gran tamany, en alguns casos de nova planta i en altres aprofitant les precedents o amb recrescuts. Es transformà així en un *castrum* senyorial cristià, conformat per àmplies zones d'habitatge per al senyor feudal i la guarnició castral. Es construïren, per una banda, tres torres de gran tamany amb tres nivells interiors, una d'elles l'anomenada "torre de l'homenatge" o "donjon". Per altre costat, es va alçar una construcció palatina amb diferents altures dintre (Bazzana, Guichard, Segura, 1982)³⁹.

De la mà de Segura i Torró (1984) es va publicar un catàleg sobre els castells de l'àrea d'influència del Museu Arqueològic d'Alcoi. Ací estan referenciades totes les fortificacions del Comtat mitjançant unes fitxes amb descripcions formals generals i les seues corresponents planimetries.

Destacar que, en quant al castell d'Agres, s'especula que en la part ocupada per l'actual santuari i convent de la Mare de Déu, es trobaria la zona que constituïria l'albacar de la fortalesa. Es conserven els llenços de muralla i torres que es troben en la part alta i est.

Pel que fa a la Torre de l'Alcúdia, de planta quadrangular, es teoritza sobre que fora una de les dues atalaies que en època musulmana enllaçaven visualment amb el castell d'Agres.

Amb el castell de Cocentaina fan una diferenciació en dues parts: el recinte d'època musulmana, del qual queden poques restes i que seria un albacar; l'actual torrecastell cristiana de planta quadrangular. La fortalesa cristiana de Cocentaina la situen cronològicament a principis del segle XVI, donada l'existència d'un inventari de l'any 1517, en que es diu "la torra nova que lo dit comte ha fet". Eixa cronologia, com després es veurà, no és encertada.

En quant al castell de la Barcella, que es configura com un petit recinte poligonal, se l'atribueix a l'època musulmana gràcies a les restes arqueològiques trobades.

³⁹ La informació en qüestió és referenciada en les pàgines 451, 462, 463, 464.

En la fitxa corresponent al castell de Penella, s'indica que pertany a la segona meitat del segle XIII, ja d'època cristiana.

El castell/torre de Gaianes, el referencien com una talaia i, al contrari que Guichard, Bazzana i Segura (1982), li donen una cronologia musulmana.

Pel que fa al castell de Seta o de Costurera, el defineixen com “el típic binomi torre-albacar”. Tal i com denoten les restes arqueològiques trobades, el seu origen dataria del segle XII i la seua ocupació perduraria fins almenys el segle XV.

El castell de Travadell, conformat per una torre principal amb tres aljubs i un albacar, segons diuen els autors, Ricard Bañó l'identifica amb el castell de Churolas. Per tant, el seu origen seria musulmà, i tingué posteriorment un ús que s'estendria fins 1610. Eixes dades, com es veurà posteriorment, no són correctes.

D'aquesta manera, aquest és un primer recull dels castells/fortificacions de la comarca, entre d'altres, i a les esquemàtiques descripcions formals i arqueològiques se li afegeixen algunes dades cronològiques i de funcionalitat, com s'ha vist (Segura, Torró, 1984)⁴⁰.

El castell d'Agres i la torre de l'Alcúdia són objecte d'un capítol de llibre obra de Bañó i Segura (1985). Aquesta fou la primera producció que té com a objectiu les dues fortificacions⁴¹.

Es mencionen diferents cites històriques en quant a la possessió del castell d'Agres i es precisa que és l'única construcció de l'època medieval que queda en peu a la localitat. Ha patit diferents reformes, però conserva part de la seua estructura i traçat originals, amb dos llenços de muralla on hi ha diferents torres, una d'elles constituïda per tres nivells. Se'l considera el típic castell roquer que aprofita els accidents del terreny com a defensa natural. El que seria l'antic albacar, situat en la part baixa, ha desaparegut, formant part hui en dia del Convent-Santuari de la Mare de Déu, del segle XVI. Fan una descripció detallada de les diferents parts i materials, però interessa sobretot el possible paper que li donen, ja que per la seua ubicació, no podria tindre comunicació visual amb la resta de defenses i assentaments de la “Valleta d'Agres”. Per eixe motiu, han suposat que mantindria enllaç visual amb una torre desapareguda de la zona alta d'Agres. Aquesta, al

⁴⁰ Consultar: 2, 3, 7, 12, 16, 21, 24, 26, 28.

⁴¹ La resta del llibre, de títol *Miscelánea Histórica de Agres*, pot servir per conèixer l'evolució històrica d'Agres. A més aporta referències històriques sobre el castell (Segura; *et al.* 1985).

seu torn, enllaçaria amb la “Torre de l’Alcúdia”, anomenada en esta publicació com “La Torreta”, situada a 1 km a l’est de la població d’Agres.

Sobre la Torre de l’Alcúdia fan també una descripció general. Precisen que presenta una problemàtica pel que fa a la seua datació cronològica, ja que és possible que fora dels moments finals del període musulmà. Així, estableixen paral·lels amb la torre de Mariola i amb la de Gaianes, atribuint-les a una època semblant per la seua estructura, morfologia i materials. Però, per la manca de documentació, no s’aventuren a aportar una datació precisa, ja que inclús afegeixen la possibilitat de que siga d’època cristiana (Bañó, Segura, 1985: 67-69).

Guinot (1986) va publicar un article dedicat al senyoriu de Perputxent en el qual indaga en algunes problemàtiques presentades per Bazzana, Guichard i Segura (1982). Amplia sobretot la informació sobre les referències històriques i l’estructuració del senyoriu, propietaris, alcaids del castell, comendadors, la població, el poblament musulmà i cristià de la vall, l’economia, etc. Fa referència a la ja mencionada expressió *castrum et villam* en el moment de la donació de la fortificació durant el període cristià. L’autor dona la possibilitat de que es tractara d’una fórmula legal pròpia de l’època. També és possible que realment, en el propi conjunt castral, existira un poblat cristià ocupat pels titulars de les primeres donacions de 1248, però sense una continuïtat en el temps després d’aquell moment (Guinot, 1986: 101).

López Elum (1987) dedica un article a parlar sobre l’origen del castell de Perputxent. Ho fa a partir de les dades proporcionades pel Pacte del Pouet (1245) i el conegut plet de 1268 en el que va participar com a mediador Jaume I, el qual va determinar que en temps del musulmans no existia castell a Perputxent. Es mostra crític respecte al que havien dit Bazzana, Guichard i Segura (1982) i determina que el castell no existia en època musulmana, ni tan sols com a *hisn* amb el seu albacar. Per contra, tindria origen en època d’Al-Azraq, entre els inicis de la seua revolta, l’any 1248, i la finalització, el 1258. Ho afirma tenint en compte els testimonis dels musulmans ancians que van ser preguntats per resoldre el plet, i la sentència del rei, que diu que Perputxent *que alqueria era por sí misma*. Suposa, per tant, que amb anterioritat a al-Azraq, Perputxent sols seria una alqueria (López, 1987: 238).

El mateix any, Torró i Segura (1987) publicaren un article en el que també es centren en la vall de Perputxent. En aquest cas ho fan des de la perspectiva dels

assentaments i els sistemes d'irrigació, però esmenten també les dues visions que es tenen sobre l'origen del castell: la proporcionada per Bazzana, Guichard i Segura (1982); i la proporcionada per Elum (1987). Es mostren crítics respecte al que diu Elum, ja que consideren que, en certa mesura, és una contradicció per la pròpia informació aportada en el Pacte del Pouet. En el tractat, el *hisn* Barbunyan o de Perputxent, és referenciat amb la denominació d'alqueries (*qura*) de Perputxent. Conclouen aquest apartat amb la hipòtesi de que l'assentament a la vall degué tenir lloc al propi suport castral, segons diuen:

[...] degut a exigències de tipus polític-administratiu que han de veure amb la vertebració territorial que acompanya al sotmetiment tributari i l'extensió de concessions territorials per part del poder central, així com econòmiques, determinades pel pes decisiu de les activitats ramaderes en els moments inicials de colonització d'un territori, sustentables ací en l'explotació de la devesa immediata a la fortalesa.

També expressen la idea de que, per norma, a les diferents valls de la regió, la constitució dels nuclis castrals en època musulmana seria anterior o simultània a l'aparició de les alqueries del seu terme. A Perputxent, si l'hipotètic assentament a la zona del castell haguera existit, posteriorment hauria perdut importància en favor dels assentament baixos de la vall. Però, a més, la manca de rellevància estratègica de la zona, ja assenyalada pels autors precedents, hauria comportant que no existiren ni guarnicions ni alcaids dependents de l'estat; així que, en el cas d'haver-se donat unes fortificacions inicials, posteriorment s'haurien abandonat. Per tant, en el moment de la conquesta cristiana, Perputxent era únicament un petit hàbitat en altura, possiblement no fortificat. Torró i Segura enllacen d'eixa manera amb el que havia dit Elum (1987) en quant a la construcció del castell o refortificació de la zona en temps de la revolta d'Al-Azraq. També eixa circumstància donaria resposta a l'expressió de l'any 1268, *alqueria por si misma*, i a la *de castrum et villam*, de 1273 (Torró, 1987: 71-72). Però en tot cas l'origen del castell segueix sense estar clar i, com s'observa, les opinions són diverses depenent de si es tenen en compte les referències escrites o les restes arqueològiques.

Rubio (1988) va publicar un catàleg en el qual de nou apareixen tots els castells que estan dintre de l'àmbit d'actuació del Museu Arqueològic d'Alcoi. Aporta unes descripcions molt generals dels conjunts però, a més, proporciona una llista extensa dels diferents materials arqueològics que s'han trobat en cadascuna de les forteses, destacant també totes aquelles en les quals no s'ha actuat o no s'ha trobat res.

Ferrer (1988) va dedicar un capítol de llibre a les fortificacions presents en el terme de Cocentaina⁴². És el recurs més complet referit als castells de Cocentaina i de Penella que s'havia publicat fins aquell moment. En primer lloc es precisa que l'actual castell/torre de Cocentaina és possiblement el testimoni de gòtic militar més interessant del territori valencià i que, a més, és únic en el seu gènere. Es refereix seguidament a la fortificació preexistent a la zona, d'època musulmana, de la qual en queden a penes restes.

Tal i com testimonien les troballes ceràmiques, durant el segle IX apareixeria un primer assentament al Pic Negre i amb posterioritat es produí un abandonament d'aquest per traslladar-se al turó del castell. Ací es construí una primera fortificació, realitzada amb l'objectiu de controlar la vall, el seu espai productiu i les vies de comunicació; alguns estableixen també un paral·lel, en quant aquesta funció, amb el castell d'Agres. Correspondrien aquestes fortificacions a un primer període en el qual es produïren colonitzacions berebers a la zona. Es caracteritzen per ser assentaments presents en alts esperons que gaudeixen d'una defensa natural excel·lent. Posteriorment es desplaçarien a punts més baixos per controlar i dominar millor els passos. Si bé pareix possible l'existència d'una fortificació en eixa època, resulta complicat determinar la seua extensió i localització exactes.

En l'època califal, l'autor assenyala que diferents experts han escrit sobre, que a la zona valenciana, existiria un control militar exercit mitjançant castells emplaçats a gran altura, els quals controlarien els passos naturals. Entre aquests es trobaria el primigeni castell de Cocentaina, per la zona en la que es troba, la qual permet albirar totes les torres que l'envolten, així com les diferents valls de la comarca. D'eixa època sols ha transcendit un llenç de muralla bastida amb tàpia, cronologia que confirmarien les troballes ceràmiques. De cara al segle XI, les restes de ceràmica trobades en diferents punts del turó del castell, denoten que va existir un hàbitat en altura de gran extensió. No obstant, degut a la inexistència de troballes arquitectòniques, no es pot afirmar amb certesa que existira una fortificació.

La importància del lloc comportà l'aparició, en el segle XI, de nous hàbitats en les zones planes presents als peus del turó. Eixos assentaments tindrien per objectiu fer una intensificació i ampliació de l'agricultura i la ramaderia en la zona d'influència del turó

⁴² Per a més informació referent a la Cocentaina musulmana, consultar l'article de Franco (1995) dedicat al poblament i la geopolítica.

del castell. Aquesta conjuntura és mostra d'una clara voluntat de controlar la vall i, així, Cocentaina es convertiria en la primera ciutat de l'interior de les terres d'Alacant. Diferents fonts àrabs de l'època confirmen dites afirmacions, ja que esmenten Cocentaina, la seua població i el seu castell, la qual dependria de la *Kura* de Dénia i de València. En la *Ihata* de *Ibn al-Jatib*, es diu que *Qusantaniya* (Cocentaina) era en 1101 un meravellós castell (*hisn*) de la jurisdicció de Dénia. Segons Ferrer, açò confirmaria que durant el segle X va haver un nucli poblacional al turó del castell i possiblement una fortificació, però que de segur que ja en el segle XI existí una fortificació com a tal.

L'entrada, en terres valencianes, dels almoràvits a finals del segle XI, i a continuació la dels almohades durant el segle XII, va comportar un canvi radical per a la comarca. Aquesta circumstància es deu a que en eixa època es construïren la gran majoria dels castells que es conserven en l'actualitat, els quals són producte d'un extens procés de fortificació que es va executar en vespres de la conquesta cristiana. El castell de Cocentaina d'època califal o d'època taifal, experimentà també canvis, amb la construcció d'un recinte mural a mode l'albacar, bastions, un aljub, etc. El conjunt castral es trobaria en la part més alta del turó i rodejaria pràcticament tota la seua extensió. L'autor fa una descripció dels pocs vestigis arquitectònics que encara resten en peu i descarta la presència d'una torre en l'interior de l'albacar. Esta última seria una construcció més pròpia de l'època cristiana i les seues necessitats de control miliar del senyor sobre els seus vassalls. És un sense sentit, per tant, en una societat comunitària i rural; però a més no s'ha conservat cap resta arquitectònica que pugua testificar la seua presència. Eixa realitat l'extrapola a la resta de fortificacions de la comarca, a la qual els castells més grans es limiten a un albacar de variables dimensions amb alguna edificació en el seu interior. En cap cas presenten una torre o l'equivalent a la concepció cristiana de torre, però sí que n'hi ha torres aïllades, com a Almudaina, que són de defensa d'alqueria o de guaita.

Amb tot, davant la realitat rural de les terres meridionals del País Valencià en època musulmana, Cocentaina en seria l'excepció. Junt amb el seu castell tindria unes característiques pròpies d'una medina o ciutat, tal i com testifiquen algunes fonts àrabs conservades.

La fisonomia del turó del castell va canviar a partir de la conquesta cristiana de Cocentaina, produïda l'any 1245⁴³. Va comportar la construcció d'una fortificació que estava en consonància amb la importància de Cocentaina i el seu paper estratègic. El preexistent albacar fou substituït, en la part més alta del turó, per l'actual torre/castell senyorial d'estil gòtic militar. De planta quadrada, sobre un talús i amb tres nivells interiors, després d'una descripció detallada de la torre, Ferrer expressa que és complicat establir el moment en que l'albacar va deixar de tenir un paper defensiu per a la població. Tampoc se sap quan es va construir l'actual fortificació, donat que no existeix cap document que en parle sobre el tema. Diferents són els experts que diuen que la torre gòtica fou construïda a finals del segle XIII o principis del XIV, però altres creuen que pertanyeria al segle XVI, ja en el Renaixement. Ferrer té en compte que per als nous senyors de Cocentaina, l'antic albacar ja no tindria un paper defensiu i cita a Guichard, que en *Estudios sobre historia medieval* (1987, *apud Iones* 1988: 87) en diu:

Els castells d'època musulmana sofreixen una transformació després de la conquesta cristiana, tant en l'organització de la xarxa castral com en l'estructura del detall de cada emplaçament fortificat. Els recintes refugi o poblats d'altura es transformen en un castell reial o senyorial, la funció essencial del qual totalment nova en la major part dels casos, no és altra que servir de punt de recolzament al poder que domina política, social i administrativament la zona.

Per tant, existia un albacar a Cocentaina, el qual estava al servei d'un gran poblament amb un fort paper estratègic. Després de la conquesta, els nous colons cristians requerien de mecanismes que garantiren el seu poder militar en una zona amb pocs pobladors cristians front una majoria mudèjar. Atenent a aquestes circumstàncies, segons l'autor, era necessari construir un castell en la concepció cristiana del terme. Ferrer esmenta diferents referències històriques del segle XIII en les quals és mencionada la fortificació, de manera que, estes, no poden estar referint-se a l'antic albacar musulmà, sinó que deuria existir altre edifici castral. No obstant, l'actual torre gòtica no pogué construir-se en aquesta època, per tant, degué haver altra construcció de la qual no s'han conservat restes. En el cas de que la fortificació de nova planta no haguera existit durant la segona meitat del segle XIII, s'ha de llançar la possibilitat de que l'antic albacar musulmà continuara en ús, reforçat en certa mesura com a *castrum* cristià.

Tenint en compte allò exposat, la torre gòtica seria possiblement construïda durant la dominació de Cocentaina per part de la casa de Llúria, a partir de 1291, amb l'arribada de l'almirall Roger de Llúria. Així, el que seria el primer senyor de Cocentaina, va ser el

⁴³ Ferragud va escriure al respecte dels primers anys de la Cocentaina cristiana, en el seu llibre "El naixement d'una vila rural valenciana: Cocentaina, 1245-1304".

responsable de la construcció del que l'autor denomina "l'element fonamental de la societat feudal cristiana": una torre-castell de grans dimensions emprada com a instrument de dominació militar. Per altra banda, en el cas de que la construcció no es produïra durant els inicis de la casa de Llúria a Cocentaina, sí que ocorreria a principis del segle XIV. En tot cas, la nova fortificació apareixeria durant el domini dels Llúria, tal i com podrien confirmar les nombroses mencions al castell i la seua importància en els documents d'aquesta família nobiliària.

No obstant, alguns experts afirmen que l'esmentada cronologia per al castell és impossible. Argumenten que, en aquesta època, en la zona no es construïa amb tal quantitat de carreus ni amb tanta qualitat d'execució, sinó que les construccions eren fetes amb tàpia. L'autor emprà diferents exemples per desmentir eixes afirmacions, establint paral·lels amb construccions de carreu realitzades en l'època a Xàtiva, o també el Portal de Serrans de València. A més ho fa mitjançant un extret de l'arxiu municipal de Cocentaina en el qual es diu que l'any 1376, com a conseqüència de les destrosses ocasionades en dues "arqueres" per un llamp, dos picapedrers estigueren treballant durant dues setmanes per poder reparar-les⁴⁴. Per últim, la casa de Llúria gaudia de contactes amb la corona Catalano-Aragonesa i amb territoris externs, com Itàlia, d'on era originària, tot això unit al seu gran poder econòmic. Són tots arguments que Ferrer emprà per clarificar que, en efecte, fou aquesta casa nobiliària la responsable de construir la torre gòtica. Inclús avança la possibilitat de que comptaren amb un arquitecte vingut d'una zona exterior, el qual hauria aportat, en la seua obra, les noves corrents i estils arquitectònics de l'època. Eixa proposta la llança basant-se en la manca de paral·lels tipològics al territori valencià. En addició, la fortificació tampoc compta amb elements defensius en el quals es pogueren utilitzar armes de pólvora, característica que desmuntaria la teoria de la seua construcció durant els segles XV o XVI. Per altra banda, els edificis que es van construir o remodelar a Cocentaina durant el segle XV es realitzaren, en tots els casos, amb major o menor mesura, mitjançant rajoles massisses, elements que no estan presents al castell. Tampoc podria haver existit, al mateix emplaçament, una torre primitiva de finals del segle XIII o principis del XIV, ja que l'estructura del castell està conformada a partir d'un bloc compacte, homogeni i estilístic.

⁴⁴ Les arqueres són merlets de carreu amb espitllera.

Per últim, l'autor fa un recorregut per les diferents referències històriques relacionades amb la fortificació. Concretament menciona i plasma dos inventaris de la torre gòtica, un datat en 1502 i altre de 1517, època dels comtes de la casa de Corella. En el segon es fa referència a una torre que el comte acaba de construir, que compta amb troneres per a la defensa mitjançant artilleria. Les restes d'aquesta edificació de planta circular actualment es coneixen pel nom de "El torrejó". Construïda en la part est de la muntanya, es tractaria d'un punt des del qual es dominaria tota la vila de Cocentaina i, donada la falta de visibilitat de la vila amb el castell, serviria d'enllaç visual entre ambdós. Ferrer també menciona, entre altres, l'aportació del Pare Agustín Arques Jover, que en 1805 va ser el responsable de plasmar, en un dels seus manuscrits, la que fou la primera descripció arquitectònica de la fortificació. En el seu diccionari, Madoz ja reflexiona sobre l'aparença més moderna de la torre respecte a la resta de murs i torrasses de la vila (Ferrer, 1988: 81-94).

En quant a l'apartat referit al castell de Penella, Ferrer fa una descripció del conjunt i aporta dades referents a la seua tipologia i cronologia. A uns 400 m. de la fortificació aparegueren algunes troballes ceràmiques que indiquen que la presència musulmana a la zona es va donar a partir del segle XI. Segons diu, aquesta fortificació és una de les poques de la comarca que no té un origen musulmà, sinó que fou construïda ja durant el domini cristià.

Aprofita per parlar de que la majoria dels antics castells musulmans foren utilitzats posteriorment pels cristians per mantenir militarment els territoris conquerits. Per contra, alguns d'ells requerien d'un costós manteniment i foren destruïts; a més, deixar-los abandonats tal i com estaven, podia suposar un perill durant hipotètics alçaments mudèjars, ja que podien fer-los servir com a punts de recolzament. Coincidint amb la conquesta cristiana, en els anys posteriors, començaren a construir-se tot un conjunt de castells en les zones rurals i alqueries que foren repartides entre els nobles catalans i aragonesos. Entre eixes fortificacions, algunes foren de nova planta, com és el cas de Penella. En altres casos es van emprar les torres d'alqueria musulmanes on, després de diverses obres de transformació i adaptació a les noves necessitats, foren reconvertides en autèntiques residències senyorials, on majoritàriament prevalia el caràcter residencial més que el de defensa. El castell de Penella, en quant a la seua tipologia, pertany als castells rurals o cases senyorials rurals de la primera època cristiana i, entre aquests, es considera com un dels millors exemples.

La presència del castell de Penella es dona per enfortir el poder cristià en una zona en la qual predominava la població musulmana; però, principalment, serveix de centre al voltant del qual s'organitza el seu petit senyoriu. S'aprecia com predomina l'interès defensiu per damunt de la funció residencial, ja que es presenta com un recinte fortificat. En aquest sentit, en l'època tindria un impacte molt marcat entre la població musulmana de la zona, molt superior a altres llocs on existia un castell preexistent, i es configuraria com un mecanisme d'imposició del poder cristià.

Ferrer esmenta que, aparentment, presenta característiques formals que podrien confondre'l amb una fortificació d'època musulmana tardana, ja que té moltes similituds amb les torres d'alqueria. No en va l'atribució musulmana de la construcció va predominar entre els investigadors durant molt de temps. No obstant, la concessió de les alqueries de Penella i Forminyan dona una cronologia exacta, emmarcada en època de domini cristià. Concretament és l'any 1271 quan Jaume I concedeix a Ponç Guillem de Vilafranca aquests assentaments i l'autoritza a construir, en la "Penna o roca de Peniella", un castell o una torre. El conjunt castral presenta unes característiques, a més, molt paregudes a les de castells coetanis: per una banda, la seua situació perifèrica, en un lloc marginal d'un territori castral tradicional; la zona rural a la qual s'adscriu no va tenir mai la qualificació de castell durant els primers anys de conquesta cristiana, sinó sols la denominació d'alqueria; per últim, l'estructura és la pròpia d'un edifici clarament senyorial, molt pareguda a la dels castells de Benifallim i Barxell (Ferrer, 1988: 97-98).

Els hàbitats fortificats després de la segona revolta mudèjar (1276-1304) i la seua problemàtica, foren l'objecte d'estudi d'un article de Josep Torró (1990)⁴⁵. Sobre la revolta, Torró adverteix de la manca d'un estudi específic que tracte el seu desenvolupament. També menciona que, durant aquesta, en les concentracions d'homages d'armes que es produïren als diferents castells de la zona, es troba l'origen d'algunes de les comunitats repobladores⁴⁶. Les ocupacions de les fortificacions i el seu reforçament

⁴⁵ Torró i Segura (1991) van escriure un capítol de llibre dedicat a fer una mena d'aproximació tipològica dels assentaments cristians fortificats corresponents als segles XIII-XIV en la zona sud de les terres valencianes. Ho fan tenint en compte les característiques topogràfiques i arquitectòniques d'aquests assentaments (Torró, Segura, 1991).

⁴⁶ El procés general de repoblació de les actuals comarques de l'Alcoià i el Comtat és tractat per Ferrer Navarro en "La repoblación de una comarca alicantina: la serranía de Alcoy" (1982: 9-28). En quant al repoblament del Regne de València, és abordat per Guinot al capítol "La creación de las comunidades campesinas y las parroquias rurales en una Sociedad feudal de conquista: el sur de la Corona de Aragón" (2012: 583-598). També en el seu capítol "La génesis de las comunidades campesinas cristianas en Valencia y Andalucía tres la conquista del siglo XIII" (2010: 323-351).

per part dels cristians, es degueren a la por de que els musulmans s'apoderaren d'elles. Era una temor fundat, ja que els mudèjars, davant les onades d'inestabilitat i repressió/opressió que sofriren a mans dels cristians, optaren per refugiar-se als peus dels castells i inclús a ocupar-los en alguns casos. La presa d'algunes fortalezes cristianes pels mudèjars va respondre a que aquestes es trobaven en districtes muntanyosos en el quals no existien assentaments cristians. A més, dites defenses, estaven custodiades únicament per guarnicions conformades per quatre o sis homes. Front eixa situació, la corona va substituir els petits contingents per guarnicions estables composades per homes que anaven acompanyats per les seues famílies i que tenien garantida l'entrega de propietats en els termes dels castells als quals estaven destinats. D'eixa manera també es van consolidar nous assentaments colonitzadors en una regió en la qual a penes existien. No obstant, el fet que els antics *husûn*, reconvertits ara en fortalezes cristianes, es trobaren en emplaçaments moltes vegades apartats i amb una topografia escarpada, va comportar que molts d'eixos intents colonitzadors fracassaren (Torró, 1990)⁴⁷.

Ferrer (1992) torna a fer referència als castells de Cocentaina i Penella en un capítol referit a les construccions defensives del Comtat. Respecte a la informació ja aportada l'any 1988, amplia les descripcions de les fortificacions. Concretament pel que fa al castell de Cocentaina, indica en quin estat de conservació es trobava amb anterioritat a la restauració. És interessant que, en parlar del castell de Penella, diu que aquest simbolitza i materialitza el poder del senyor feudal sobre les alqueries de Penella i Forminyan; però, a més, estableix un paral·lel amb el castell de Gaianes, el qual l'associa amb la mateixa funció envers les alqueries de Gaianes i Turballos, cosa que més avant serà contradita per alguns autors. També llança la possibilitat, tal i com han indicat alguns investigadors, de que en l'elevació en la qual es troba la fortificació, existira amb anterioritat una petita construcció defensiva musulmana pertanyent a l'alqueria de la zona. En tot cas, el nou *castrum* cristià hauria esborrat qualsevol testimoni. L'autor, compartint la visió de la resta de membres del Centre d'Estudis Contestans, després d'analitzar tot el conjunt castral, descarta dita hipòtesi. Per altra banda, les prospeccions superficials dutes a terme pels voltants immediats del castell, tampoc van aportar restes de ceràmica islàmica (Ferrer, 1992)⁴⁸.

⁴⁷ La informació es presenta en les pàgines 54, 55, 56, 57 i 65.

⁴⁸ Consultar la pàgina 101 i de la pàgina 134 a la 150.

Ferrer (1992), en el mateix capítol, es refereix al castell de Perputxent. El descriu arquitectònicament, tal i com feren Bazzana, Guichard i Segura (1982), però de manera més completa, i cita les hipòtesis ja plantejades pels autors precedents. És remarcable el que diu de que la pràctica totalitat del conjunt castral cristià reaprofitava com a basament les parts construïdes en època musulmana, és a dir, l'albacar. D'eixa manera, les diferents remodelacions que ha experimentat són clarament apreciables. Destaca també que, tradicionalment, en articles antics en els quals es mencionava el castell, s'havia dit que la fortificació fou venuda a l'orde del Temple. No obstant, aquesta creença fou desmentida per diferents autors. Es tracta, doncs, d'una confusió que fou ocasionada en un article de Burns, de nom "el reino de Valencia en el siglo XIII, Iglesia y Sociedad" (Ferrer, 1992: 151-157).

Ferrer i Català (1996) són els responsables de la que fins ara és l'obra més completa relacionada amb les fortificacions del Comtat. Es tracta d'un catàleg d'exposició, *El comtat una terra de castells*, en el qual es descriu arqueològicament cadascun dels elements defensius de la comarca del Comtat. Concretament s'inclouen en el catàleg aquelles construccions que, baix el criteri dels autors, són considerades castells. A més s'aporten tota una sèrie de referències històriques i hipòtesis sobre la funcionalitat i origen de cada fortificació.

Pel que fa al castell de Cocentaina, primerament remarquen que l'actual torre gòtica ha estat majoritàriament desatesa per la majoria dels investigadors, circumstància potser motivada per la seua singularitat i raresa. Si bé en la publicació de Ferrer (1988) quedava una mica confús, els autors assenyalen que fou a finals del segle XI i principis del XII quan aparegué, als peus del tossal del castell, la *Qustantaniya* islàmica. Aquesta va destacar per convertir-se en la població més important de l'interior de les terres de l'actual província d'Alacant, cap de la que fou una extensa regió administrativa que depenia de Dénia i València. És en aquest moment quan es va construir el gran albacar al cim del tossal, necessari per cobrir les necessitats defensives del nou assentament. Les restes d'esta fortificació, segons diuen, foren enderrocades de manera intencionada en un moment determinat durant la construcció de l'actual torre gòtica.

El castell va ser objecte d'un procés de restauració entre els anys 1994 i 1995 i, simultàniament, es succeïren excavacions arqueològiques en l'interior de la planta baixa. Entre les troballes aparegueren restes ceràmiques corresponents a finals del segle XIII o principis del XIV. Eixa cronologia va confirmar la ja proporcionada per Ferrer i la resta

de membres del CEC, en dir que la torre gòtica fou construïda durant algun moment corresponent al període de domini de la Casa de Llúria a Cocentaina. Conclouen que el castell de Cocentaina es tracta d'un clar exemple de "donjon" feudal a l'estil europeu, per ser una estructura palatina en forma de torre que concentra en el seu interior diferents dependències. Presenta, a més, una disposició jeràrquica pròpia de les construccions senyorials, la qual s'aprecia en els seus espais funcionals: aljub per a l'abastiment d'aigua, planta baixa destinada a l'emmagatzematge i altres necessitats, així com també a la capella; per altra banda, primera planta amb les estances destinades només per a ús dels senyors del castell i un clar tractament senyorial en les estructures (Ferrer, Català, 1996)⁴⁹.

El castell d'Agres, gràcies les restes de ceràmica que s'han trobat a la zona, se l'ha datat al voltant dels segles X-XI. En quant a la Torre de l'Alcúdia, emplaçada a 1 km. a l'est d'Agres, es troba en una zona que històricament ha sigut de regadiu. Aquest és el motiu principal pel qual es creu que durant l'època musulmana es va crear allí un assentament. En conseqüència, posteriorment, es construiria la torre, la qual estaria destinada a la defensa i al refugi, però també al control del camí d'Alfafara a Bocairent, per trobar-se tot just damunt d'ell. Segons els membres del CEC, el control visual de la "Valleta d'Agres" seria total mitjançant el castell i l'atalaia que es trobaria al nucli poblacional d'Agres, de la qual sols ha perdurat el topònim "Torreta Alta". Per tant, la Torre de l'Alcúdia no tindria cap funció de vigilància de la vall. Aquesta tindria una tasca, llavors, més independent respecte del castell. Les troballes que s'han efectuat pels voltants de la fortificació, amb ceràmiques del segle XI, de clara cronologia musulmana, indicarien que podria datar-se en eixe moment o en el segle XII (Ferrer, Català, 1996)⁵⁰.

Ferrer i Català dediquen, en aquesta publicació, la que és la recopilació més extensa d'informació en referència al castell de Seta o de Costurera⁵¹. Destaquen que s'emplaça en una zona estratègica immillorable, ja que es troba al centre de la vall, dominant-la per complet. El conjunt castral es configura com una construcció de planta poligonal d'època musulmana, que fou reformat durant els primers anys de domini cristià sobretot en les torres de la part alta. Gràcies a les diferents ceràmiques trobades en la

⁴⁹ La informació es troba en les pàgines 23, 24, 31 i 32.

⁵⁰ L'autor en parla del castell en la pàgina 52 i entre les pàgines 57 i 60.

⁵¹ El llibre de Hurtado (1976) *Los valles de Seta y Travadell (Bosquejo geográfico-histórico)*, fa un recorregut molt complet per tota la història d'aquestes valls. També aporta referències històriques d'ambdós castells.

zona, se l'ha atribuït a una cronologia pertanyent al segle XII. Però, en concret, un fragment d'ataïfor amb vernís verd i manganés, donaria una datació més antiga, del segle XI. Presenta un estat quasi total de ruïna però, a pesar d'això, encara es pot apreciar de manera clara tot el perímetre mural, el qual, en origen, comptava amb sis torres de planta quadrangular. En aquest recinte existeixen evidències sobre que es va emplaçar una església dedicada a Sant Francesc, tal i com va dir José Sanchis i Sivera l'any 1922, en el seu *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia* (Ferrer, Català, 1996: 63-70).

Pel que fa al castell de la Barcella, els autors indiquen que les restes de ceràmica musulmana trobades a la part superficial dels voltants del conjunt castral, el datarien entorn als segles XII o XIII. Es tracta d'un recinte poligonal emplaçat en la part alta d'un monticle, el qual compta amb 5 bastions quadrangulars. A penes s'han conservat referències que mencionen aquesta construcció i, per tant, la seua trajectòria històrica és pràcticament desconeguda. Sols ha perdurat el nom *Almaraien*, el qual, per les referències que el mencionen, se sap que es trobaria per la zona en la que es troba el castell de la Barcella. Els investigadors s'aventuren a dir, per la proximitat, que *Almaraien* seria el nom que rebia el castell de la Barcella. Possiblement la mancança d'al·lusions a aquesta fortificació es dega a que fou construïda durant els darrers anys de domini musulmà i que posteriorment fou abandonada, sense ser ocupada en època cristiana. Sols se'n coneix una cita de 1273, mitjançant la qual el rei va ordenar a Juan de Monzón, l'alcaid de Penacadell, que esbrinara mitjançant un procés d'entrevista als sarraïns de Rugat, si el lloc d'*Almaraien* pertanyia al terme de Rugat o al terme de Perputxent. Finalment es va determinar que pertanyia a Perputxent, entrant a formar part de les possessions de Ramon de Riusec (Ferrer, Català, 1996: 73-76).

Ferrer i Català són responsables també de la que és la recopilació més extensa d'informació sobre el castell de Travadell. Segons expressen, la irregularitat i dificultat del terreny en que s'enclava el conjunt castral, descarten que ací existira algun tipus d'hàbitat, a excepció de la torre del castell. Certes marques en la roca en la part baixa del penya-segat, entre la zona nord i nord-oest, on el terreny presenta una plataforma, podrien ser els vestigis d'un possible recurs per afermar alguna mena d'estructura o estructures relacionades amb un hipotètic habitatge. Aquesta teoria guanya força si es té en compte que eixe és el punt en el que s'han trobat més restes ceràmiques escampades pel terra. Les diferents troballes, amb abundant ceràmica islàmica dels segles XII i XIII, donen una

cronologia clara per al castell. Tindria, per tant, un origen musulmà i hauria sigut intensament ocupat durant eixe període. La major part del conjunt castral, tal i com es conserva avui en dia, correspon a la part musulmana, composta per l'edifici principal i el recinte mural/albacar annex; les diferents reformes cristianes, quasi desaparegudes però centrades principalment en recreixer l'edifici-/torre principal, es durien a terme a partir dels segles XIII i XIV. En aquest sentit, durant els primers anys de domini cristià, es creu que el castell tingué també una ocupació intensa, tal i com confirmen les nombroses troballes pertanyents als segles XIII i XIV. No obstant, la pràctica inexistència de ceràmica blava i daurada de reflex metàl·lic, denotaria que la fortificació fou abandonada al voltant del segle XV (Ferrer, Català, 1996: 97-99).

Pel que fa a el castell de Gaianes, es tracta d'una mena de torre de planta rectangular. Tenint en compte les restes que queden, els membres del CEC s'aventuren a dir que es tractaria d'un conjunt castral format per una torre i un hipotètic pati, tots dos inacabats. Aquest fet queda palès en l'última sèrie de la tàpia, on s'observa que la tasca va quedar interrompuda, amb la pedra sortint en tots els punts del remat del parament. Les restes de ceràmica trobades en la zona són molt escasses, cosa que denota que el conjunt a penes va ser utilitzat o directament no ho fou. La majoria dels castells de la comarca són d'origen musulmà i encara conserven gran part dels elements arquitectònics de l'època; a més, molts d'ells foren objecte de reformes ja durant l'època de domini cristià. Per aquest motiu, la torre de Gaianes sembla no pertànyer a eixe grup de construccions. Els autors creuen, així, que degué construir-se durant el període de colonització cristiana i les conseqüents construccions que comportà, entre la segona meitat del segle XIII i el segle XIV. A més, les poques ceràmiques que s'han trobat pels voltants, són d'eixa cronologia i, en certa mesura, confirmen aquesta adscripció cronològica. Per altra banda, és molt probable que, en el cas de que el castell fora ocupat, aquest no estiguera en funció de l'alqueria de Gaianes ni relacionat amb ella. En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que es troba a una considerable distància de 2 km, i és més probable que estiguera vinculat amb nuclis més propers, com l'alqueria de Fontacelles, actualment desapareguda. Per concloure dedueixen que, el castell/torre de Gaianes, va consistir en una edificació auxiliar més. Degué servir per reforçar el poder senyorial cristià en algun assentament menut que, probablement, va desaparèixer a les acaballes del segle XIII o a principis del segle XIV (Ferrer, Català, 1996: 111, 114).

Torró (1996; 1998) va publicar dos treballs dedicats a fer una proposta de seqüència sobre les fortificacions del Sharq Al-Andalus o, més concretament, del que ell denomina *Yibal Balansiya*. Destaca que, en el moment de la conquesta cristiana, la zona del Comtat i, per extensió, la de les comarques centrals, era el punt amb més densitat de fortificacions de tota la regió oriental d'Al-Andalus. Segons els textos de les cròniques de Jaume I i de Bernat Desclot, la gran quantitat de castells impossibilitava prendre'ls tots *mentre menjar haguessin*. Aquests escrits, a més, permeten conèixer alguns dels seus sistemes de defensa, com l'ús generalitzat de ballestes. El que queda més clar és que eixos conjunts de fortificacions no estaven en funció de cap pla estratègic per defensar el territori. No obstant, sí que existia comunicació visual entre ells mitjançant fogates en moments de perill. Per tant, no responien a una concepció de conjunt i foren construïts en diferents cronologies i durant conjuntures diverses. El seu gran nombre és sols el resultat d'un procés d'acumulació o estratificació. En aquest sentit, Torró destaca la insistència que en el passat van tenir alguns autors en dir que tots els castells s'explicaven formant part de sistemes defensius definits, allò que Bazzana va definir com "síndrome Maginot".

En la seua voluntat de fer una seqüenciació dels castells, l'autor adverteix que la vida útil de les fortificacions es perllongarà en el temps més enllà de la conjuntura en la que van sorgir. Dita circumstància va provocar, en molts casos, canvis en les seues característiques originals, cosa que dificulta el classificar-los seguint una cronologia i tipologia.

Tenint en compte la classificació cronològica que Torró fa, la que fou la primera fortificació construïda en el tossal del castell de Cocentaina, el castell d'Agres, la torre de l'Alcúdia i el castell de Costurera, es correspondrien amb el que denomina *husûn* d'època taifal (segle XI). Per altra banda, el castell de la *Qustantaniya* islàmica, el de Travadell, la torre d'Almudaina, el castell de Perputxent i el de la Barcella, pertanyen al que denomina *husûn* de la pre-conquesta, d'època almohade (darrer terç del segle XIII i primer del XIV). Aporta la denominació "*husûn* de la submissió", grup al qual pertanyen molt poques fortificacions. Aquests darrers serien elements defensius construïts baix una possible iniciativa de l'Estat, com a part del procés d'implementació d'un control estable del país al llarg de les campanyes militars succeïdes entre els anys 924 i 929. A esta nòmina podria pertànyer el primigeni hisn de Cocentaina, del qual sols queden les restes d'un llenç de muralla que hauria sigut inclòs en l'albacar més tardà.

Per altra banda, Torró classifica les fortificacions tenint en compte les seues característiques topogràfiques i morfològiques. Deixa fora les tècniques constructives, ja que són, en essència, les mateixes en tots els castells: la tàpia. Considera que van haver dues fases de fortificació: una al llarg del segle XI; altra per a les fortificacions construïdes poc abans de la conquesta, entre el darrer terç del segle XII i el primer del XIII, moment al qual pertanyen la majoria. En pocs casos s'aventura a dir a quin tipus pertany cada castell. Aquestes dues etapes es corresponen amb l'autèntic procés de "castellització" que es va produir durant l'època.

Segons diu, es desconeix l'origen de les fortificacions del primer grup; però donada la seua gran diversitat i en ocasions senzillesa, i per la seua gran adaptació al terreny en que s'enclaven, tot pareix apuntar a que tindrien un origen local, amb un cert paper en el control dinàstic i fiscal. Destaca, ja per al segon grup, algunes característiques de castells de la comarca: el fet de que el de Seta tinga una escassa superfície envoltada pels seus murs; el de la Barcella, que per la seua morfologia, irregular, de petites dimensions, hauria sigut construït de manera precipitada en algun moment de les revoltes d'Al-Azraq, a meitats del segle XIII. La gran quantitat de fortificacions construïdes o reformades respon principalment a les necessitats defensives que havien quedat paleses degut a la conquesta, per part dels cristians, de ciutats com Tortosa, Lleida, Terol o Conca entre meitats i finals del segle XII. D'eixa manera, ja en el segle XIII, durant la conquesta cristiana de les terres meridionals de València, els pobladors musulmans disposaven de llocs de refugi.

Torró assenyala que, a més, existien punts de defensa menors, com eren les torres d'alqueria. Aquestes últimes podien situar-se junt la zona de residència o sobre una elevació propera, i es configuraven com la torre pròpiament dita i un recinte o albarc annex. Exemples en són la torre de l'Alcúdia o també la que s'especula que es trobava en l'actual castell de Travadell i que fou posteriorment transformada ja en època cristiana. La més significativa, pel seu estat de conservació, és la d'Almudaina. Són edificacions que responen a les necessitats de suplir la llunyania d'alguns *husûn* respecte a les zones d'assentament, encara que també es deuen al propi gran tamany d'algunes alqueries.

Donat que els *husûn* i les torres estaven en funció de les aljames, Torró creu que serien aquestes les responsables de la seua construcció. l'Estat no haguera pogut assumir els costos per a la construcció de tantes fortificacions, encara que sembla que sí que va contribuir amb tècnics arquitectes i assessors militars. Eixos agents serien els

responsables d'aportar els dispositius de defensa, tan necessaris en aquells moments, amb bastions, antemurals, espitlleres, llanceres, ingressos en colze, etc. En els interiors dels conjunts castrals, habitualment existien estructures, però pròpies de residències provisionals. En tot cas serien instal·lacions auxiliars necessàries per als moments d'ocupació en ocasions de perill.

Per últim, ja en temps de la conquesta, la gran densitat de fortificacions presents en la zona, va facilitar que moltes aljames resistiren i que es negociara la seua permanència. S'ha de contemplar la idea de que, la majoria, havien sigut concebudes en origen per evitar les repressions i l'esclavitud, el que l'autor va denominar "castells de la por" (Torró, 1996)⁵² (Torró, 1998)⁵³.

López (1999) fou responsable d'un article dedicat a l'ocupació dels castells valencians després de la conquesta cristiana. Bàsicament fa referència a les polítiques dutes a terme per Jaume I, i els seus successors, en aquesta matèria. La voluntat dels monarques era la de que s'ocuparen les zones adossades als castells (llocs que en les fonts escrites són denominats ravals) per poder tenir, així, un domini dels diferents punts estratègics. No obstant, en molts casos, la falta de repobladors o la seua negativa a establir-se en eixos indrets, va complicar el procés. En diferents ocasions els colons preferiren establir-se en les alqueries de les zones planes de les valls, per estar més properes a les terres de cultiu i per no tenir que respondre a l'autoritat dels alcaïds dels castells. Eixa conjuntura es va donar principalment a partir de la segona revolta mudèjar de 1276. No queda clar, pel que fa a la zona del Comtat, en quines fortificacions es va realitzar aquest procés o si ocorregué (López, 1999: 267-268).

De l'any 2002 és un capítol que Torró centra en les fortificacions de les muntanyes del regne de València entre els segles XIII i XIV, durant la dominació cristiana de les aljames⁵⁴. Exposa què es va fer amb la gran quantitat de fortificacions que existien en els territoris de les aljames que havien sigut sotmeses durant la conquesta cristiana. En molts casos, els *husûn* foren reocupats i convertits en *castra* cristians, passant de ser llocs de

⁵² La informació pot ser consultada en les pàgines 11, 12, 13, 16, 17, 19, 20 i 21 de l'article.

⁵³ Les pàgines on l'autor plasma aquesta informació són la 386, 388, 390, 392, 400, 401, 405, 406, 408, 410, 411, 412.

⁵⁴ Azuar va escriure dos articles, que comparteixen el nom "Campesinos fortificados frente a los conquistadores feudales en la montaña alicantina (s. XII-XIII)", en els que aborda també aquestes qüestions (2002; 2010). Destaca, front al que ja havien dit altres autors, que gràcies a les fonts escrites de la conquesta, se sap que algunes torres d'alqueria depenien de castells. És el cas de la d'Almudaina, que depenia del castell de Planes, o la de l'Alcúdia, que pertanyia al d'Agres (Azuar, 2010: 82).

refugi a mecanismes de control. Dita circumstància es va veure sobretot plasmada en la “contracció de l’espai castral”. El principal objectiu de l’ocupació cristiana dels castells era evitar que aquests foren assaltats per les poblacions sotmeses, tal i com va passar durant les diferents revoltes mudèjars de la segona meitat del segle XIII. I, en aquesta línia, les polítiques dels segles XIII i XIV anaren encaminades a mantenir als mudèjars allunyats de les fortificacions. El manteniment dels castells i les seues guarnicions, així com als alcaïds, fou una problemàtica constant per als cristians en la segona meitat del segle XIII. Com a conseqüència, en molts casos, s’enderrocaren intencionadament algunes fortificacions d’origen musulmà o es reconvertiren en castells més adequats a les necessitats cristianes. També se n’erigiren de nous en zones sense fortificar. D’entre les transformacions, n’hi ha un grup de fortificacions que es limitaren bàsicament a reproduir l’estructura preexistent a nivell topogràfic. En alguns casos es produïren reconstruccions, refaccions, canvis en la tècnica constructiva, etc.

Torró, seguidament, en fa una classificació dels castells atenent a la seua morfologia, estructura, etc. El cas del castell de Seta o de la Costurera, és representatiu, dintre del grup que l’autor denomina “recintes castrals d’extensió discreta (entre 500 i 1000 m²)”; ho és per l’aparició d’una torre de planta semicircular de maçoneria, que es troba junt a una altra de planta quadrada. En altres ocasions es dugueren a terme modificacions importants, i de nou l’autor les classifica. Destaca principalment el cas del castell de Perputxent, dintre del que denomina “fortificacions en la plataforma superior de les quals s’edifica un conjunt palatí-residencial, un vertader castell feudal que observa les formes característiques de l’arquitectura castral europea”. A Perputxent, s’aprecien contrastos entre les estructures horitzontals del seu albacar i les verticals de la zona castral cristiana. També s’observa, en la part cristiana, un ús predominant de carreus i maçoneria. Per últim esmenta exemples de fortificacions cristianes de nova planta, que s’articulen a base d’estances i torres, com és el cas del castell de Penella, però que no són massa nombrosos en aquestes terres (Torró, 2002)⁵⁵.

López (2002a) (2002b) va publicar un llibre, dividit en dos volums, que es centra en els Castells valencians de l’Edat Mitjana i tots els seus aspectes: història, economia, origen, pas del *hisn* musulmà al *castrum* cristià, construcció, materials, tècniques

⁵⁵ La informació consultada es troba a les pàgines 452, 455, 456, 458 i 459.

constructives, etc. També es focalitza en eixos temes en un article, enfocat principalment en el pas del *hisn* musulmà al *castrum* cristià (López, 2004).

Aquest autor fa referència a que durant els últims anys de domini almohade, el territori del Sharq al-Andalus va experimentar una descomposició política que desembocaria en la desaparició del poder central. Com a conseqüència, la taifa valenciana va perdre paulatinament representació per part d'aquest i, a més, es produí un abandonament militar de la regió. Amb una mancança total de coordinació, la defensa del territori va quedar, així, desatesa, i gran part de la xarxa castral fou abandonada. Davant eixa conjuntura, en els últims anys abans de la conquesta cristiana, les aljames adquiriren un gran protagonisme, tal i com testifica la Crònica de Jaume I. Ja durant la conquesta, aquestes prengueren temporalment el poder i tractaren de pactar amb Jaume I situacions avantatjoses preferibles a la rendició. Els dos bàndols feien mostra, així, d'un cert pragmatisme: els musulmans romangueren en els seus territoris i mantingueren la seua cultura i costums; la conquesta cristiana fou molt més ràpida, ja que a penes es trobà resistència. Per tant, ja abans del domini cristià, la inestabilitat interna dels almohades havia provocat que, per falta de manteniment, alguns assentaments i posicions castrals foren abandonades, destruïdes o semienderrocades. A tot açò cal sumar els posteriors saquejos i destruccions executades pels cristians.

Per altra banda, López expressa les diferències, manifestes a partir de la segona meitat del segle XIV, respecte l'època de domini musulmà, en la qual existia una estreta relació entre els hàbitats i les fortificacions. És a dir, a partir de la conquesta cristiana, es dissociaren els castells-refugi i els nuclis poblacionals degut a les noves polítiques cristianes. El conflicte que es va produir entre Castella i Aragó, l'anomenada "Guerra dels Dos Peres" (1356-1369), va evidenciar que el sistema defensiu cristià vigent era notablement deficient. També és una clara mostra de l'esmentada desaparició de la simbiosi entre els nuclis poblacionals i els castells refugi. Per aquest motiu, les autoritats cristianes van intentar restablir eixa relació assegurant, així, la protecció dels habitants mitjançant les fortificacions properes. Fins aquell moment el nombre de castells abandonats era molt gran. Alguns d'ells havien sigut destruïts de manera deliberada, però altres havien quedat obsolets després d'anys sense manteniment ni reparacions.

López també es refereix al control del territori, el qual es realitzava des dels diferents punts estratègics que estaven localitzats pel recorregut de les vies de comunicació. Servien per vigilar els "passos obligats" i defensar i dominar els habitants

d'aquests llocs. Els rius, rambles i barrancs servien com a eixos vertebradors per a aquestes vies; per tant, la majoria dels castells i centres de població, es troben al voltant dels eixos condicionats pels llits dels rius o en emplaçaments determinats per barrancs i altres accidents geogràfics. El castell d'Agres, així com la torre de l'Alcúdia i el castell de Perputxent, pertanyien a la via Dénia-Agres-Villena. A l'antiga via Pego-Guadalest-Alcoi es trobava el castell de Penella. El castell de Seta i el de Travadell formaven part del discorregut de la via Orba-Cocentaina. El castell de Cocentaina s'enclavava en la via que unia Xàtiva amb Alacant (López, 2002a)⁵⁶.

Segons l'autor, la documentació sorgida a partir de la conquesta cristiana, és abundant en allò referent a la descripció de la situació dels castells que quedaren baix control reial o sota domini de senyors laics o eclesiàstics. En tant que eren punts fortificats, formaven part del sistema defensiu. Per aquest motiu eren inspeccionats periòdicament per part dels oficials reials, que informaven al rei sobre en quin estat es trobaven. Este procediment permetia, en cas necessari, obligar als propietaris, senyors, o autoritats adients, a reparar-los per poder acomplir, així, el paper que tenien en cas de perill⁵⁷. En la major part dels casos les obres o reparacions únicament foren escomeses, en ocasions, per les ordres militars o religioses. Pel que fa a les fortificacions que formaven part del patrimoni reial o de senyors, majoritàriament romangueren en mal estat o en ruïnes.

López contesta, per altra banda, les afirmacions que Guichard i Bazzana, així com els autors posteriors, havien emprat per referir-se a què havia passat amb les fortificacions musulmanes després de la conquesta cristiana. Tots suposaren que les estructures i l'organització interna dels castells haurien sigut transformades per respondre a les noves necessitats socials, convertint-se la part central de la fortificació en un castell senyorial. En aquest sentit, la documentació conservada dels segles XIII i XIV reflexa una visió diferent ja que, majorment, s'assisteix a un abandonament dels castells. El deure de molts senyors, en el moment de rebre en propietat les fortificacions, fou el d'executar obres de consolidació. Inclús reberen instruccions sobre quines parts en ruïnes havien de ser reparades. No obstant, generalment dites tasques no es realitzaren i, la pròpia documentació, a més de referenciar tal situació, adverteix de les conseqüències dolents

⁵⁶ López desenvolupa aquestes idees en les pàgines 93, 94, 95, 97, 98, 173, 180, 190, 218 i 219.

⁵⁷ Aquests processos són tractats per Marsilla en l'article "Las obras que nunca se acaban, el mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonista y sus materiales" (2003).

que comportaria l'estat d'abandó. Tenint en compte tot açò, López considera "gratuïtes" les afirmacions dels autors precedents.

Si bé, l'adaptació dels castells a les necessitats cristianes sí que es va produir en alguns casos, López menciona que ocorregué majoritàriament a partir del segle XIV, i en cap cas en el segle XIII, a excepció d'uns pocs que acabaren en mans d'ordes religioses. Un exemple és el castell de Perputxent, el qual fou donat a l'orde de l'Hospital (1288) i després a la de Montesa (1319)⁵⁸. Ja que el conjunt passà a ser un centre d'aquestes institucions, fou transformat en lloc de residència i es modificaren les estructures i la planta del *hisn* musulmà. És, per tant, una realitat molt excepcional, no aplicable a la major part de castells de senyoriu. L'autor precisa que, les ordres reials que anaven dirigides als senyors, no tenien per objectiu la construcció de noves dependències residencials en les fortificacions, sinó que pretenien la reconstrucció de les parts perdudes d'època musulmana. Per tant, entre els segles XIII i XIV, els pocs casos d'actuacions que es van produir sobre castells musulmans, en cap cas anaren destinades a transformar la seua planta. Per contra, s'encaminaren a reparar les parts danyades i a destruir aquelles edificacions que no acompliren una funció estratègica.

En definitiva, els senyors feudals preferien viure en centres urbans, a les alqueries o a les viles, i no adaptar les construccions defensives a necessitats residencials. Per tant, per als cristians, els castells i demés fortificacions, sols tingueren certa rellevància en els moments de guerra o de conflictes interns. El paper amb el que havien sigut concebuts en època musulmana, de fer front al perill que suposaven els cristians del nord, o de defensar-se dels propis regnes musulmans amb els que fitaven, ja havia desaparegut.

També López planteja la relació entre els castells i les seues alqueries després de la conquesta, i sembla ser que es va tenir en compte la tradició musulmana. Empra com a exemple el ja mencionat plet de 1268 entre el senyor de Perputxent i el senyor de Gaianes i Foncelles. Es tracta d'una mostra clara de que importava molt el testimoni recollit mitjançant l'interrogatori a mudèjars. Amb eixe procediment es decidia qualsevol disputa entre cristians i a més impedia que variara la situació que tenien les alqueries en l'època

⁵⁸ Aquest episodi, a més d'informació sobre l'orde de Sant Joan de l'Hospital i les seues possessions al regne de València, és referenciat a l'article "La orden de San Juan del Hospital en la Valencia Medieval" (Guinot, 1999: 721-742). Sobre l'orde de Montesa Guinot va publicar l'article "La orden de Montesa en época medieval (2005:111-137).

de domini musulmà. Per tant, els senyors cristians no podien alterar la relació existent entre elles.

Per altra banda, si bé molts castells quedaren desatesos o sense manteniment, sí que van continuar tenint el paper de castell-refugi, principalment per conflictes com el de la guerra amb Castella a meitats del segle XIV. Així, dita funció, fou una de les causes que més s'emprà per justificar la rehabilitació de les fortificacions. L'autor també dona com a exemple el de castells que es deterioraven de tal manera que estaven en ruïnes i no era possible defensar-los. És aquest el cas del de Travadell, que durant la guerra amb Castella, l'any 1362, es va ordenar que fora enderrocat pel seu mal estat de conservació. Segons pareix, no tenia reserves d'aigua i era massa estret per poder acollir el suficient nombre de refugiats. Tal destrucció finalment no es va executar, però les persones que s'hagueren refugiat allí, van haver de reubicar-se en altres punts defensius, com al castell de Penàguila o al de Seta.

Per últim, encara que perduda la seua activitat anterior, la comunicació entre les diferents fortificacions va continuar sent necessària per mantenir vigilat cadascun dels territoris. D'eixa manera, les torres de vigilància o atalaies van adquirir gran importància. La xarxa d'aquest tipus de fortificacions es va reestructurar durant el regnat d'Alfons IV i s'ha conservat una enumeració de l'any 1350, època de la Guerra amb Castella. La nòmina principalment menciona les torres o atalaies al sud del Xúquer, amb indicació de llocs o posicions importants com ho eren Agres, Cocentaina, Perputxent o Seta. Des d'eixos punts es controlaven els territoris dels voltants i estarien en funció dels castells amb els quals compartien nom. També és possible, tal i com teoritza l'autor, que els propis castells s'hagueren convertit en atalaies per si mateixos, amb la tasca de vigilar en funció de les circumstàncies de cada moment (López, 2002b)⁵⁹.

Dintre d'un llibre dirigit per Dómenech, de nom *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques* (2003a), es van destinar diferents capítols a parlar dels castells de Cocentaina i Penella.

En primer lloc, Miralles en un capítol sobre el castell de Cocentaina, aporta informació sobre què es va descobrir durant les excavacions dutes a terme al mateix temps que el procés de restauració, entre 1994 i 1995. Interessen, sobretot, les dades relatives al possible motiu pel qual la torre fou abandonada. Els estudis realitzats al llarg de la

⁵⁹ Consultar les pàgines 41, 42, 44, 45, 49, 50, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 116 i 117.

reconstrucció del castell, donaren llum sobre les causes dels clavills que la façana mostrava abans de ser restaurada. Segons es sap, la torre era una peça massissa que, mentre va ser conservada en el seu estat original de construcció, es va mantenir intacta. No obstant, un determinat senyor va decidir obrir una escala interior i eliminar la que es creu que hi havia a l'exterior. Per a escometre aquesta obra es va trencar la volta interior i, per tant, l'edificació va perdre força. Dita circumstància, unida al desús i a les inclemències meteorològiques, va provocar que l'edifici es tornara molt humit i fera incomoda l'estada, de manera que possiblement esta fou la raó del seu abandonament.

Miralles també parla de les marques de picapedrer que s'han identificat en els carreus de la fàbrica de la torre, les quals poden ajudar a conèixer qui i quants picapedrers participaren en la construcció. S'han identificat 43 tipus diferents de marques i l'autor creu que açò respon a que aquestes foren col·locades de manera aleatòria. La seua disposició i agrupació en cada punt, han indicat en quin moment treballava cada picapedrer, havent alguns que treballaren sols al principi de l'obra i altres que ho feren durant tot el procés constructiu (Miralles, 2003: 35, 37).

Portela, en un capítol, fa un repàs per les actuacions prèvies a la restauració del castell. A més, aporta una descripció arquitectònica i històrica del conjunt, i indica l'estat de conservació en que es trobava i les patologies que sofria. Seguidament dona pas a la descripció de la rehabilitació de la fortificació⁶⁰. L'actuació efectuada, segons diu, va afrontar un estudi total de l'edifici, tant des del punt de vista constructiu com funcional. Es van aportar solucions tècniques que es resolgueren amb mètodes i materials tradicionals per assegurar l'estabilitat de l'estructura. Per altre costat, en els elements de nova creació, es va emprar tecnologia moderna (Portela, 2003: 125-143).

Per últim, Torregrosa, va escriure un apartat sobre les dades arqueològiques aportades durant les excavacions de l'any 1994. En fa una descripció arquitectònica, exposa en què va consistir l'excavació arqueològica, aporta informació sobre les marques

⁶⁰ Enguix (2002) aporta una cronologia de l'actuació i es mostra crític. L'any 1990 es va fer públic el projecte de restauració del castell. El projecte bàsic d'execució va ser redactat per Portela amb un cost total de 73 milions de pessetes. Es va executar al setembre de 1994 per part de l'empresa Excisa, S.A., amb subvencions de la Diputació Provincial d'Alacant, la Conselleria de Cultura, el Pla Leader i l'Ajuntament. Les obres acabaren l'any 1995, amb la inauguració en el mes de setembre. En novembre de 1994 es van realitzar també excavacions arqueològiques en l'interior del castell. Les actuacions van aconseguir detenir el deteriorament de l'edifici i el dotaren amb un aspecte reformat, una reconstrucció, que no restauració. Molts han qüestionat les actuacions, ja que es van utilitzar materials moderns i es van afegir elements nous no suficientment documentats, etc. (Enguix, 2002: 166).

de picapedrer i finalment referencia les conclusions obtingudes gràcies a aquestes intervencions. Els resultats ja foren mencionats per Ferrer i Català (1996), amb interès principalment en la datació cronològica de la torre gòtica, construïda a principis del segle XIV (Torregrosa, 2003: 144-158).

En quant al castell de Penella, en el mateix llibre Doménech aporta informació sobre l'entorn i l'evolució històrica del conjunt, amb una descripció arqueològica més detallada inclús que la proporcionada per Ferrer i Català (1996) (2003b: 255-261). Però principalment interessa l'apartat que Escudero va realitzar sobre l'estat de conservació en que es trobava la fortificació abans de ser restaurada i, posteriorment, l'aportació que va fer sobre una proposta d'actuació (2003: 262-280). Aquesta, amb algunes variacions, seria la que posteriorment es va materialitzar durant la restauració, executada per la pròpia Escudero⁶¹.

De 2011 és un article de Paredes en el qual es menciona la torre d'Almudaina i les torres presents al castell de la Barcella i al de Perputxent, entre altres. N'estableix comparatives i descriu els seus sistemes defensius, la cimentació, les estructures, forjats, voltes i cobertes. Destaca que, normalment, els castells cristians es construïren sobre turons i altiplans amb uns desnivells mitjans. Per altra banda, majoritàriament estaven compostats per un recinte mural de petites dimensions, amb una composició híbrida configurada per una torre d'alqueria i un albacar baix. Es preferia, a l'igual que en època musulmana, que alguna de les cares estiguera defensada de manera natural per un espadat i localitzar, en el punt més elevat d'eixe front no accessible, la torre principal (Paredes, 2011: 1046).

Menéndez (2015) va escriure un capítol de llibre i un article en els quals analitza els processos constructius que es van succeir durant el domini de la casa de Llúria a Cocentaina, així com l'abastiment de materials necessari per a aquestes obres. Segons

⁶¹ Entre els anys 2003 i 2006 es va dur a terme el procés de recuperació del castell de Penella. L'ajuntament es va encarregar de redactar el projecte i dels tràmits administratius d'adjudicació, mentre que el finançament va ser competència del Ministeri de Foment amb càrrec a l'1,5 % cultural, amb unes obres per valor de 763290 €. L'actuació es va realitzar en dues fases. La primera es va correspondre amb les obres de consolidació de l'edifici, després de la realització de les excavacions arqueològiques preceptives. Les obres de consolidació tenien per objectiu evitar l'enderrocament d'algunes estructures, com la de la torre, que es trobava en seriós perill. La segona fase va consistir en la restauració, recuperació i posada en valor del castell, amb la instal·lació de les infraestructures necessàries per possibilitar la visita al conjunt; es va col·locar tot un sistema de passarel·les i escales metàl·liques, material utilitzat per evitar un impacte visual negatiu sobre el conjunt arquitectònic i paisatgístic (<https://links.uv.es/aSJh8Mm>).

diu, gràcies a la restauració duta a terme al castell de Cocentaina, se sap que la torre gòtica es va erigir amb un sistema constructiu com *turris fortissimae*, imitant les torres italianes dels segles XII i XIII. Es tracta d'un procediment basat en l'alçament de paraments verticals de tàpia de maçoneria, units amb el reforçament cantoner de carreus encadenats, encaixats, i una base atalussada que serveix de plataforma per solucionar la difícil orografia del terreny.

La restauració del castell de Cocentaina també va permetre resoldre els dubtes que els investigadors havien tingut tradicionalment en quant a les marques de pedreria que s'observen a l'edifici. Precisa que les coincidències de les mateixes marques, en un moment històric i constructiu comú, permeten relacionar diferents edificis allunyats geogràficament entre sí amb un mateix territori i un mateix domini senyorial que promou la seua construcció, en aquest cas la casa de Llúria.

Per altra banda, en l'apartat en el qual Menéndez es centra en l'abastiment de la pedra, esmenta els estudis que s'han realitzat per esbrinar la seua procedència. Un d'ells va consistir en extraure'n mostres pètries del Palau Comtal i de la Torre del castell. L'objectiu final era obtenir referències sobre les diferents obres que es construïren en els territoris baix el domini de la casa de Llúria i poder comparar, així, la pedra utilitzada. Els resultats aconseguits determinaren que les pedres utilitzades provenien sobretot dels voltants del turó del castell. Menéndez diu que, per poder construir unes edificacions d'aquesta magnitud amb uns materials locals, calia que existiren professionals de la construcció autòctons, al servei de la Casa de Llúria. Eixos agents serien imprescindibles principalment per a la reconstrucció de la vila després de la *razzia* granadina de l'any 1304. L'autor també analitza la disposició de les pedres en la torre gòtica, amb els diferents tipus de peça.

Per últim, Menéndez teoritza sobre la possibilitat de que no fora el cap de família, Roger de Llúria, el promotor d'obres com el castell o el palau de Cocentaina, sinó la seua dona, Saurina d'Entença. Ho afirma tenint en compte la cronologia que van proporcionar les excavacions arqueològiques dutes a terme en aquests edificis. A més també es basa en els elements defensius i els materials que s'utilitzaren, així com en les fàbriques constructives i en la documentació conservada. Tot pareix apuntar a que la torre gòtica fou construïda a principis del segle XIV, però la *razzia* nassarita de 1304 va comportar nombroses destrosses per a Cocentaina. L'edifici, a l'igual que altres obres promogudes pels Llúria a la ciutat, no pogué erigir-se amb anterioritat a eixe esdeveniment. Aquesta

gran inestabilitat no hauria permès construir unes edificacions tan potents, més pròpies dels temps pacífics i estables. Per tant, segons l'autor fou, durant el període de domini de Saurina d'Entença, quan es construí la torre gòtica del castell, junt amb altres construccions com el Palau Comtal (Menéndez, 2015a)⁶² (Menéndez, 2015b)⁶³.

A propòsit de la consolidació/restauració del castell de Perputxent, dintre del seu procés general de posada en valor, s'han publicat diferents treballs o memòries elaborats pels responsables del projecte. En primer lloc es va editar una memòria en la qual es descriuen les tasques prèvies a la consolidació i museïtzació de la fortalesa, almenys totes les que es van dur a terme fins l'any 2012 (Jover, 2012). Seguidament es publicaren uns treballs, o bé com a article de revista o com a capítol de llibre, que en essència són el mateix en tots els casos, amb diferent nom. En aquests, els involucrats en el projecte, aporten dades històriques i descriptives sobre el conjunt castral i a continuació fan una descripció general dels treballs que s'estan executant al castell (Menéndez, Pina, Sánchez, 2016, 2017, 2018) (Menéndez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2018) (Menéndez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2019).

Al meu parer, dels tres, el publicat l'any 2018 com a article de revista, és el més complet, encara que en tots s'aporta bàsicament la mateixa informació. En estes publicacions es fa un recorregut cronològic de les actuacions escomeses en la fortalesa. El castell de Perputxent va estar en mans de particulars fins el novembre de l'any 2009, quan fou adquirit per la Diputació Provincial d'Alacant amb l'objectiu d'iniciar els procediments necessaris per a la seua recuperació i posada en valor. Des de l'any 2010, l'Àrea d'Arquitectura de la Diputació ha gestionat i finançat una sèrie de treballs dirigits a preservar el màxim d'estructures presents en la fortificació i a conèixer la seua arquitectura i l'estat de conservació en que es troba. Han sigut tota una sèrie de tasques prèvies executades amb el propòsit final de permetre el començament de les fases d'estabilització. Aquestes feines aniran acompanyades de les intervencions arqueològiques i les actuacions de restauració necessàries, que permetran, per últim, museïtzar el conjunt castral.

Primerament, entre 2012 i 2013, es va tancar provisionalment el castell i es realitzà un procés de neteja i poda de les espècies vegetals presents en les estructures. Entre els

⁶² La informació es troba en les pàgines 89, 90, 95, 96, 97, 114 i 115.

⁶³ Consultar les pàgines 216, 219, 220, 221, 228 i 229.

anys 2013 i 2014 es va dur a terme un exhaustiu treball de renovació i actualització de les dades referents al terreny i a les estructures conservades. L'objectiu d'aixes tasques fou obtenir la definició geomètrica de la totalitat dels components de l'arquitectura del castell així com també de les seues fàbriques constructives. La primera de les actuacions arqueològiques, duta a terme entre setembre i octubre de l'any 2016, va consistir en recuperar i emmagatzemar els materials constructius presents a la solside de la zona denominada "sector de la Torre de les Portes", per estudiar-los i utilitzar-los en futures fases de consolidació.

Per finalitzar, s'assenyala que les presents i futures intervencions estaran focalitzades en garantir l'estabilització puntual d'algunes estructures de diversos sectors del castell, algunes d'elles en perill crític de col·lapse o desestabilització. A banda s'estan executant excavacions arqueològiques en l'àrea palatina i recuperant materials de construcció utilitzables en futurs treballs de restauració. En un futur pròxim es prevé fer una museïtzació inicial de la fortalesa per ser oberta al públic (Menéndez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2018)⁶⁴.

⁶⁴ Allò referenciat es desenvolupa en les pàgines 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145 i 146.

1.3. CATÀLEG DELS CASTELLS

1.3.1.

DENOMINACIÓ: TORRE DE L'ALCÚDIA

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC.
CODI BIC	03.26.003-002
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0009949
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	10/06/97
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-castells.
ESTAT	<i>Declaració Genèrica. Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Delimitació jurídica provisional.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Agres.
UBICACIÓ	Sobre un alteró de la zona oest del terme municipal d'Agres, a 1 km de la població, junt la carretera que condueix a Alfafara.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	706 m.
COORDENADES	38°46'42"N i 0°31'28"O

REFERÈNCIA CATASTRAL	03003A006000270000TE
----------------------	----------------------

PROPIETARI
Propietat Municipal, Ajuntament d'Agres.

CRONOLOGIA
Cronologia incerta. Segles XI-XII durant l'etapa musulmana ? (Ferrer, Català, 1996). Segle XIII-XIV, ja en època cristiana ? (Bañó, Segura, 1985).

MATERIALS / TÈCNiques CONSTRUCTIVES
Base de tàpia de maçoneria. Murs de tàpia amb pedres planes en les bastides.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES
No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ			
Bo	Acceptable	Regular	Dolent
			x

DESCRIPCIÓ
<p>LOCALITZACIÓ</p> <p>La torre de l'Alcúdia s'emplaça a 1 km. a l'est d'Agres, al punt més alt d'un petit tossal, el qual fou parcialment rebaixat just en el punt on es troba el conjunt. A poca distància transcorre el curs del Barranc de Garlí, a la capçalera del qual naix la font del "Molí Mató". Aquestes aigües reguen una important zona situada en les immediacions de la torre i estos terrenys de regadiu foren possiblement el motiu principal pel qual, durant l'època musulmana, es va crear un assentament a la zona. En conseqüència, posteriorment es construiria la torre, destinada a la defensa i al refugi, però també al</p>

control del camí d'Alfafara a Bocairent, per trobar-se tot just damunt d'ell (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

La construcció és de planta quadrangular. Es conserva un mur sencer de 7 m. de longitud a la part nord, i dos parcialment conservats de 6 m. i 4,40 m. a l'oest i a l'est respectivament. L'altre mur, en el qual estaria l'entrada, resta completament enderrocat. Els quatre murs s'eleva sobre una plataforma massissa de tàpia de maçoneria, molt grossa, on s'emplaçaria en origen un ingrés elevat a mode d'entrada de la torre. Estan bastits amb tàpia de morter de calç i arena de 0,90 m. de grossària i de 0,82 m. a 0,85 m. d'altura. Els forats de les agulles de la tàpia, les bastides, mostren cobertures a base de pedres planes, les quals tenen un volum mitjà.

El remat dels murs presenta un avançat estat d'erosió, motiu pel qual es desconeix com era la coberta i si comptava amb merlets. Pegades a l'interior del mur nord es conserven les restes d'un mur en rampa, les quals podrien ser els vestigis d'una escala que s'utilitzaria per accedir a les diferents plantes de la torre. Als peus de la fortificació, en la part sud, hi ha grans blocs de tàpia procedents de la plataforma, en els quals s'aprecien una sèrie de petits forats redons que en aparença són molt pareguts als que feien els picapedrers per extraure la pedra; segons els membres del CEC, aquesta circumstància podria ser indicatiu de que eixa part de l'edificació fou enderrocada de manera intencionada. Dit fet estaria motivat per la construcció d'un edifici, durant el segle XVIII, que es trobava adossat parcialment a la torre, i del qual han perdurat alguns trams de parets. Per altra banda, a la part exterior del mur nord es troben tres buits de gran tamany que podrien indicar dues coses: o bé que en el passat existí una estructura adossada a aquesta part de la fortificació, de la qual no ha perdurat res: o bé que estigueren destinats a l'emmagatzematge d'eines de conreu (Ferrer, Català, 1996).

Diferents investigacions han posicionat la fortificació en funció del castell d'Agres, com a enllaç visual amb aquest mitjançant una torre que es trobaria al nucli poblacional d'Agres, però de la qual sols ha perdurat testimoni mitjançant el nom d'un

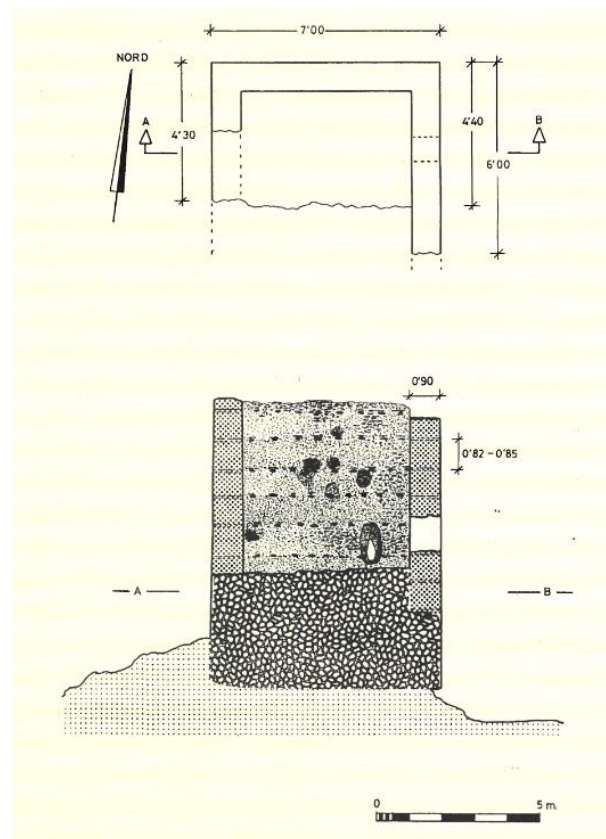
carrer, anomenat “Torreta Alta”. També existeixen escrits que fan referència a dues atalaies, tal i com s’indica al “Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los Pueblos de la Diócesis de Valencia” de José Sanchis Sivera. Segons els membres del Centre d’Estudis Contestans, el control visual de la “Valleta d’Agres” mitjançant el castell i la “Torreta Alta”, que ja és total, deixa fora d’aquest paper a la “Torre de l’Alcúdia”, la qual tindria una funció, llavors, més independent respecte del castell.

La cronologia ha suposat tradicionalment una problemàtica per als investigadors, ja que no s’han conservat referències escrites que la mencionen. Si s’agafen com a paral·lels les torres de Mariola (Bocairent) o la de Gaianes, també amb base massissa, ingrés elevat, i dimensions similars en les tàpies, es dataria en l’època musulmana tardana en el primer cas, o ja en època cristiana en el segon. No obstant, s’han efectuat troballes pels voltants de la torre, amb ceràmiques del segle XI, de clara cronologia musulmana, així com en uns terrenys de regadiu en la part baixa del conjunt, on s’han trobat fragments de ceràmica que són de semblant cronologia. Tots eixos vestigis indicarien que la fortificació podria datar-se en algun moment dels segles XI o XII (Bañó, Segura, 1985; Ferrer, Català, 1996).

INFORMACIÓ GRÀFICA

Cara est de Torre de l'Alcúdia. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Planta i secció. Extreta de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Interior de la torre des del buit deixat per la cara sud. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Cara oest. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Cara nord de la torre. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

BIBLIOGRAFIA

Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Hinojosa, J. R. (2001 a): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I*. Valencia: Biblioteca Valenciana.

Hinojosa, J. R. (2001 b): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV*. Valencia: Biblioteca Valenciana.

Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.

Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.

Segura, J. M., *et al.* (1985): *Miscelánea Histórica de Agres*. Alicante: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.

<<https://links.uv.es/NzDe5nI>> [consulta: 15/04/2021].

1.3.2.

DENOMINACIÓ: CASTELL D'AGRES

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.003-007
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0012128
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	30/05/08
CATEGORIA	Monument
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-Castells
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Delimitació jurídica provisional.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Agres.
UBICACIÓ	Damunt d'un esperó rocós en la part alta de la localitat, formant part de l'actual Santuari de la Mare de Déu d'Agres.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	802 m.
COORDENADES	38°46'32"N i 0°30'53"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03003A004000660000TO

PROPIETARI

Propietat Municipal, Ajuntament d'Agres.

CRONOLOGIA

Segles X-XI castell musulmà original. Reformes posteriors al llarg dels segles XIII-XIV. Segle XVI modificació de l'albacar i tota la part baixa amb la construcció del santuari i convent (Ferrer, Català, 1996).

MATERIALS / TÈCNiques CONSTRUCTIVES

Tàpia en els llenços i torres originals musulmans. Paredat de maçoneria en les reformes posteriors. Tàpia de grava i calç en part de la reforma cristina en la zona est.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES

No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Bo	Acceptable	Regular	Dolent
		x	

DESCRIPCIÓ

LOCALITZACIÓ

Les restes del castell d'Agres es troben emplaçades sobre un esperó rocallós i ombrienc, en un dels paratges més emblemàtics de la serra de Mariola, tot just en la part alta de la població que li dona nom. Presenta un fort desnivell, amb una orientació que va de sud a nord i una fisonomia pròpia dels castells roquers, ja que incorpora els accidents del terreny com a sistema de defensa. A la part sud, la penya es trenca en una paret natural escarpada de 15 m. d'altura, i és també la cota més alta de la fortificació (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

Les poques restes de ceràmica que s'han trobat durant les excavacions arqueològiques dutes a terme en el castell, entre elles dos fragments d'ataïfor amb vernís verd i manganés, donen en principi una cronologia per al conjunt castral al voltant del segle X-XI.

La fortificació s'eleva sobre el mencionat esperó rocós, amb un llenç de muralla que s'assenta directament sobre la pedra. Aquest mur està bastit amb tàpia de maçoneria de 0,94 m d'altura per 0,45 m. de grossària, que en origen tindria un llarg parament emmerletat, del qual sols han perdurat dos merlets. Eixa part del llenç de muralla fou objecte de diferents reformes en els segles posteriors, les quals foren fetes mitjançant paredat de maçoneria. Al cantó oest es poden apreciar les restes d'una espitllera. A l'angle est, damunt d'una petita plataforma, a la qual s'arriba gràcies a tres escalons tallats en la pròpia roca, es troba una torre de planta quadrangular, que presenta una forma atalussada fortament marcada en la part nord i parcialment en la part est. En aquest cas, la tàpia per la qual està conformada té 0,70 m. de grossària, però les reformes posteriors, realitzades amb maçoneria, són de 0,45 i 0,50 m. Al parament exterior de la part oest de la torre s'aprecia un forat quadrat en la base, el qual sembla que forma part del seu sistema de drenatge. És en aquesta cota més alta del conjunt castral on es desenvolupen dues plataformes a diferents nivells, amb més de 300 m. quadrats de superfície. Allí és on es situaria l'hàbitat principal del castell. El parament que sosté la plataforma superior presenta el mateix sistema de drenatge que la torre de l'angle est, a més d'un talús baix i pla que provoca que la plataforma inferior presente dos nivells diferents.

La part est del conjunt castral, configurada amb una planta colzada, conserva pràcticament la disposició i factura original: dues torres, una de planta quadrada i l'altra de planta rectangular; llenços de muralla de 0,70 m. de grossària amb tàpia d'una altura que oscil·la entre els 0,86 i els 0,94 m.. Tot està bastit amb tàpia de maçoneria. La torre rectangular, que té una altura considerable, presenta tres nivells. La part baixa d'aquesta, en l'interior, compta amb un sobre-mur que li dona més consistència, necessari per la seua altura. En canvi, el segon nivell té la grossària present en la resta del tram, amb 0,70 m., i és encara menor en el tercer nivell. Entre les dues torres, en el

llenç de muralla, n'hi ha una petita apertura, una porta. Degut a les restauracions que es succeïren en els anys posteriors en eixe mur, no es pot assegurar que fora un accés original del castell, encara que la ubicació de la torre rectangular, molt pròxima, podria confirmar-ho.

Aquesta part del castell, junt amb la torre situada a l'angle superior, mostren d'aquesta manera una visió frontal composta per tres torres i dos llenços de muralla. Tot este parament, junt amb el de la zona nord, mostren una clara morfologia d'època musulmana.

La resta de la part est, conformada pel tram de mur que va des de la torre rectangular fins l'angle nord-est, té unes característiques diferents. Dit llenç de muralla està configurat a base de tàpia de grava i calç de 0,73 m. d'altura, amb una grossària de 0,50 m. i una llargària d'1,90 m. . Per tant, podria ser una reforma d'època cristina i, a més, presenta un color molt clar, el qual contrasta amb els murs d'època musulmana, molt més obscurs.

La part oest no conserva cap resta dels murs antics i els que queden estan bastits amb paredat de maçoneria d'aspecte modern. Aquesta paret actua com a mur de contenció del farcit interior del castell i, per la seua disposició, aparentment es situa on s'emplaçaria l'antiga construcció. A l'angle nord-oest es situa un ingrés que presenta un arc bastit amb carreus. És d'època més recent i, a partir d'ací, s'obri l'accés que, mitjançant un corredor escalonat, dona pas a l'entrada de les construccions d'època moderna que constitueixen el santuari de la Mare de Déu d'Agres. Es tracta d'una part que no interessa per a l'objecte d'estudi. D'aquesta manera, la fisonomia de l'albacar del recinte inferior del castell, zona on estaria l'entrada al castell, fou radicalment transformada després de la construcció del santuari i el convent dels Pares Franciscans l'any 1578

Donada la ubicació de la fortalesa, la comunicació visual amb la resta dels castells i alqueries de la "Valleta d'Agres" seria complicada. Per tant, s'ha especulat sobre que mantindria enllaç visual amb una torre situada sobre la part alta d'Agres, la qual no s'ha conservat. Esta, al seu torn, enllaçaria visualment el castell amb la "Torre de l'Alcúdia" (Bañó, Segura, 1985; Ferrer, Català, 1996).

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

L'alqueria musulmana d'Agres i el seu castell, foren conquerides l'any 1248 per Jaume I. Van ser donades a Pelegrí Baldoví, però les revoltes d'Al-Azraq impediren que el poblament fora efectiu fins l'any 1256, quan Ximén Pérez de Ortiz o de Arenós va atorgar carta de poblament.

L'11 de març de 1255 el rei Jaume I va concedir els castells d'Agres, Mariola i Bocairent a Ximén Pérez de Ortiz, a Gregorio de Calatayud, a Jaime de Doyz, Pedro Miliá, Lopez Sánchez de Sperandéu i a Arnao de Alcañiz.

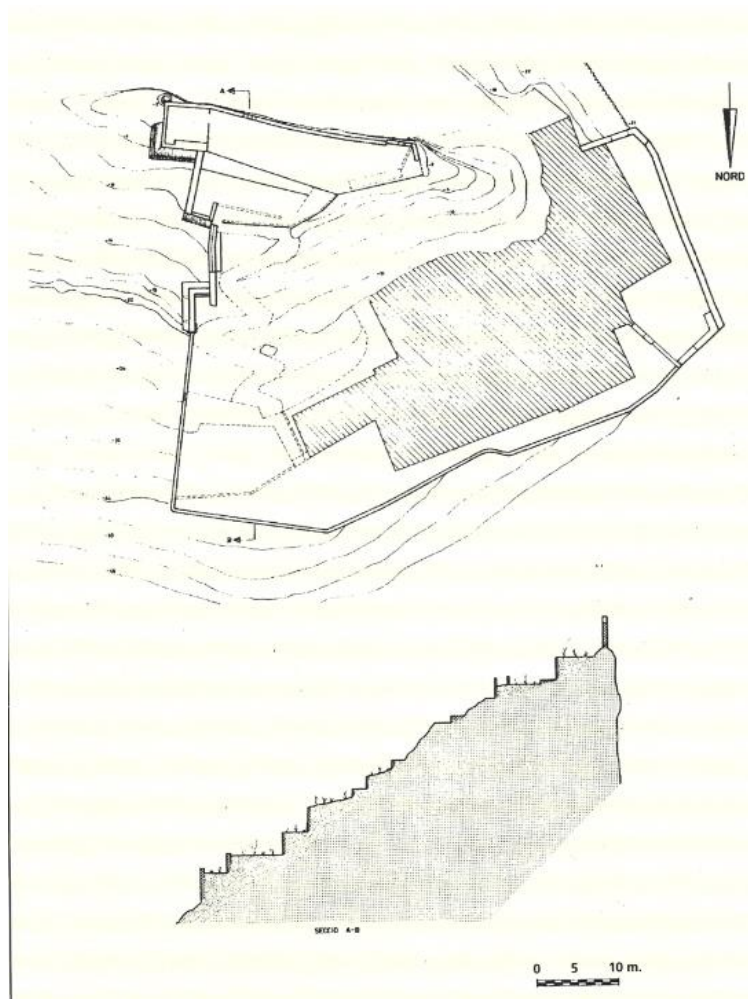
El primer alcaid del castell del qual es té constància, és Guillem Berenguer, que ho fou a partir de l'any 1264. L'any 1266 consta que era alcaid Garcia Jaufrich. A Pere de la Roca se li va encomanar la custòdia de la fortificació l'any 1269.

Ha transcendit que posteriorment el castell va formar part del patrimoni reial fins que, l'any 1388, Joan I el ven al seu majordom, Andreu G. Escrivà, i al seu fill Jaume. L'any 1514 figura que Joan Calatayud n'és el senyor. En la segona meitat del segle XV va passar a pertànyer a Joan Roís de Corella, comte de Cocentaina, que va comprar el senyoriu a Pere Andreu de Pujaçons. No obstant, per necessitat de diners per continuar un plet obert amb el noble Lluís Lladró de Vilanova, el comte va vendre la vil·la i castell d'Agres als jurats i prohoms de Cocentaina el 19 de desembre de l'any 1503 (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b; Hinojosa, 2001c; Hinojosa, 2001d;).

INFORMACIÓ GRÀFICA

Parament nord i part de l'est. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Planta i secció del castell. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Parament est del castell. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Torre rectangular del parament est del castell. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Parament est amb la unió, en la part baixa, amb el parament sud, el qual pertany al convent i no és original. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

BIBLIOGRAFIA

- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- Hinojosa, J. R. (2001 a): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 b): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, II*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 c): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, III*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 d): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- Segura, J. M., *et al.* (1985): *Miscelánea Histórica de Agres*. Alicante: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.

<https://links.uv.es/UioXb9V>>[consulta: 15/04/2021].

1.3.3.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE COCENTAINA

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.056-008
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0011156
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	09/03/04
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis Militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Genèric.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Cocentaina.
UBICACIÓ	En l'anomenat Turó del Castell, o Tossal de la Penyeta Blanca, sobre la població de Cocentaina, en la seua part Oest.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	713 m.
COORDENADES	38°44'45"N i 0°26'51"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03056A034000640000LU

PROPIETARI

Municipal, Ajuntament de Cocentaina.

CRONOLOGIA

Primer conjunt castral d'època califal, segle X. Segles XII-XIII, castell musulmà de l'època de la *Qustantaniya* islàmica. Torre-castell gòtica de finals del segle XIII o principis del segle XIV. Torrelló est del segle XVI (Segura, Torró, 1984; Ferrer, 1988).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

Tàpia de maçoneria en les restes musulmanes. Torre cristiana amb base atalussada de tàpia de maçoneria i recobriment de carreus; murs de tàpia de maçoneria amb carreus travats en les cantonades; voltes, portes, finestres i mènsules a base de carreus.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES

A partir de 1981 diferents actuacions de consolidació puntuals. Execució del projecte de consolidació/restauració/reconstrucció durant els anys 1994 i 1995, acompanyat, durant l'any 1994, d'excavacions arqueològiques en l'interior de l'edifici (Enguix, 2002). 2019, Recuperació i posada en valor de "El torrejó".

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Bo	Acceptable	Regular	Dolent
X			

DESCRIPCIÓ

LOCALITZACIÓ

El Castell de Cocentaina es troba sobre un enorme tossal, que rep el nom la Penyeta Blanca, pertanyent a la Serra de Mariola. Vist des de l'esquerra presenta una forma cònica molt marcada i per la part nord-est compta amb un penya-segat de més de 50 m. Als peus del tossal es troba la ciutat que li dona nom al conjunt castral, Cocentaina (Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

L'àrea on es troba el castell va ser inicialment poblada durant l'època ibera, de la qual s'han trobat un important nombre de ceràmiques.

Fou durant l'etapa musulmana (segle X), moment del qual s'han trobat restes de ceràmica provinents d'un hàbitat en la part alta del tossal, quan apareixen els primers testimonis arquitectònics medievals. En eixa època existiria ja un castell de l'etapa califal, el qual exerciria un cert control militar en la important ruta que travessava aquestes terres del Comtat. Al seu torn, la fortificació ofería un lloc segur per als habitants de les alqueries d'esta part de la foia del Serpis. De la primera època musulmana queda un llenç de muralla, emplaçat quasi en la part alta del turó, a la part sud-oest. Està bastit amb una tàpia de maçoneria d'aparell i presenta una morfologia i característiques diferents a altres construccions musulmanes dels segles XII-XIII existents al castell. Les troballes de ceràmica amb decoracions de verd i manganés, localitzades en eixe mateix lloc, confirmarien que eixes restes de construccions són del segle X.

A finals del segle XI i principis del segle XII apareix, als peus del tossal, un nou assentament, la *Qustantaniya* musulmana. Es tracta d'un nucli poblacional que va adquirir gran importància, cap d'una extensa regió administrativa que depenia de Dénia i València. Fou en aquesta època quan es construí un gran castell al cim del tossal per cobrir les necessitats de seguretat de la població del nou assentament. D'eixe castell pràcticament no queden vestigis, ja que la major part fou arrasat per a construir la gran torre gòtica que es troba en l'actualitat en la part alta del tossal. La *Ihata d'Ibn- al Jatib* es refereix a aquest dient que *Qustantaniya* era en 1101 un meravellós castell de la jurisdicció de Dénia. De les poques restes que queden de la fortificació d'època musulmana, es troba encara el basament dels seus 300 m. de perímetre mural, el qual deixava a l'interior una superfície d'uns 5000 m² i està constituït per tàpia de maçoneria amb gran quantitat de morter de calç. Aquest recinte integra el mur més antic d'època califal, del segle X, i al mateix temps el reforçava parcialment. Es tractaria d'un albacar bastionat, utilitzat com a refugi per a la població de *Qustantaniya* en moments de perill. Restes d'un cup semicircular, molt erosionat, que es localitzen al parament sud-est, i un mur a manera de barbacana situat a la part nord-est indicarien, en principi, una

entrada colzada al castell. A l'interior del que fou el recinte musulmà només resten apreciables parts d'un aljub de 9,5 x 2,5 m. Fora del perímetre mural es distingeixen els basaments de dues torres circulars. La més gran de les dues es situa al sud del tossal, aproximadament a 250 m. del recinte principal. Aquesta té un perímetre de 4,65 m i està bastida de maçoneria constituïda per una gran quantitat de morter de calç, la qual presenta les mateixes característiques que la del referit recinte. El seu parament té una grossària de 0,75 m. i deixa un espai interior de 3 m. de diàmetre. L'altra torre es situa a la part oest del tossal, a uns 35 m. del recinte principal, i està bastida de maçoneria, amb les mateixes característiques que la resta del conjunt. En aquest cas, el parament, amb 1 m. de grossària, presenta un avançat estat d'erosió i conforma un espai interior de sols 1,5 m. de diàmetre. Les dues construccions serien torres de guaita de l'accés del castell.

La fisonomia de les construccions del tossal va canviar per complet a partir de la conquesta cristiana, quan va enderrocar-se l'antic castell musulmà i es construí, al mateix lloc, l'actual gran torre senyorial. La nova edificació es va construir en estil gòtic militar. Es va erigir en la part més alta del turó i es tracta d'un dels màxims exponents del gòtic-militar del territori valencià, sense cap tipus de paral·lelisme amb els castells i construccions de l'època. És una torre-castell de planta quadrada, que té 13,60 m. de costat i 12,50 m. d'altura des del llindar de la porta d'accés fins la part superior de les mènsules que suporten els matacans volats. La construcció es troba recolzada sobre una plataforma en talús, la qual té una altura variable que oscil·la entre els 2 i els 4 m, adaptant-se a les condicions del terreny. La torre, interiorment, té dues plantes amb dues sales a cada una. La planta baixa presenta un pati de llums que ocupa la quarta part de la seua superfície; just baix, es situa un aljub, aprofitant l'altura del talús, i a més té dues espitlleres. A la part dreta de l'entrada hi ha una habitació que ocupa una quarta part de la planta, i ací és on antigament es trobava la capella del castell, dedicada a Sant Pere i Santa Magdalena. A determinada altura hi ha una obertura rectangular a mode de finestra i també dues espitlleres. Al fons de l'entrada es troba la sala major del castell, que ocupa la meitat de la planta; compta amb quatre espitlleres i una altra obertura rectangular a mode de finestra. A la part alta es repeteix la mateixa estructura: una sala major i una petita. En aquest cas en la primera estança n'hi ha tres finestres geminades de mig punt i una llar de gran tamany, i en la segona cambra n'hi ha sols una finestra geminada de mig punt. La part alta, conformada com

un terrat pla, té diverses mènsules, totes conformades a base de carreus que suporten els matacans volats que hi ha situats a cada cantó i al centre de cada costat, excepte a la part de la porta d'accés, on el matacà està col·locat sobre ella. Les sales estan il·luminades mitjançant una claraboia present en cadascuna.

El talús està constituït a base de maçoneria presa amb morter de calç greix, amb un recobriment exterior de carreus. L'aljub està lluit amb una capa de morter de calç, amb els cantons reforçats per carreus travats, i la part alta es tanca mitjançant una volta rebaixada de carreus. Els paraments verticals de la torre estan bastits amb tàpia de maçoneria de grossària variable, donat que els murs de la part sud-oest i nord-oest tenen una mesura d'1,85 m., i els altres dos d'1,25 m. Tant les cantonades exteriors, com les interiors, estan constituïdes per carreus travats, amb unes mesures relativament uniformes, que reforcen el trobament perpendicular de cadascun dels murs, característica que va garantir la pervivència de la construcció en un mot bon estat. En aquests carreus s'aprecien clarament nombroses marques de pedreria. Tots els buits del castell: portes, finestres, espitlleres, claraboies i llar, es troben construïts mitjançant carreus. Les portes estan conformades per dos arcs apuntats de carreus, un a cada costat del mur de tàpia, i la part central està coberta per una volta rebaixada, també de carreus. Les finestres de la primera planta són geminades en la part exterior, però en la part interior es troben emmarcades per arcs apuntats constituïts a base de carreus, amb les parts centrals cobertes per voltes rebaixades. Les sales del castell estan cobertes per voltes de canó conformades per carreus i l'arrancada d'aquestes es realitza a partir d'una imposta plana. La comunicació entre les distintes plantes es faria mitjançant una escala situada al pati interior, de la qual no queda cap vestigi, encara que també podria haver estat situada en l'exterior. Els accessos a les diverses sales es realitzen mitjançant portes que s'obrin al pati central.

A la part sud-est del tossal, a uns 300 m. del castell, damunt d'un espadat, quasi en la verticalitat de Cocentaina, es troben les restes dels murs d'una torre de planta circular, amb 5,5 m. de diàmetre en el seu interior. Està bastida per un paredat de maçoneria que presenta una baixa quantitat de calç, amb una conseqüent consistència feble. El mur té 1 m. de grossària i presenta un lleuger talús en la part est. Esta torre, per la seua situació, serviria d'enllaç entre el castell i el Palau Comtal de Cocentaina. Des d'aquest últim no es té una visió directa del castell i era necessari un punt intermedi

per facilitar la comunicació. Dita construcció es data a finals del segle XV, ja que apareix en un inventari del castell, de l'any 1517, en el qual s'indica: "en la torre nova que lo dit comte ha fet, dues peces d'artilleria, cascuna un servidor". A més compta amb un tipus de tronera redona de 20 cm. de diàmetre emmarcada per una mena d'obertures que presenten arcs escarsers construïts amb rajola. Es tracta d'una apertura que estaria destinada a les peces d'artilleria. En aquest sentit, defensaria l'accés sud-est del castell. Actualment se la coneix com "El Torrejó".

Després de la conquesta, per als nous senyors de Cocentaina, la qüestió defensiva era de suma importància, en un territori amb una població musulmana considerable i una gran afluència de nous colons cristians. Aquesta situació va convertir Cocentaina en un dels nuclis urbans més importants de l'interior de l'actual Província d'Alacant. D'eixa manera, l'antic albacar musulmà restava com un recinte inservible, a efectes defensius, en una ciutat de tal importància. En determinat moment, la construcció del castell-torre gòtica, va ser la solució a les presents necessitats defensives o de sotmetiment. Per tant, existia un albacar, acompanyat d'una important població i importància estratègica. La necessitat, per part dels conqueridors cristians, de mantenir una forta estructura militar en regions encara no ben sotmeses, va fer necessària la construcció d'un nou castell.

Els diferents documents que s'han conservat, en els quals es fa referència al castell en una cronologia anterior a l'arribada a Cocentaina de l'almirall Roger de Llúria, es veu clarament que mencionen una fortificació de certa importància. En cap cas es tracta de la torre gòtica, sinó més bé de l'antic albacar, amb reparacions o amb reformes, les quals no degueren ser importants donades les restes que encara es conserven d'ell. Per tant, l'albacar és possible que s'utilitzara fins que va arribar a Cocentaina Roger de Llúria, el qual, l'any 1291, es convertiria en el primer senyor del senyoriu de Cocentaina. D'aquesta manera, el nou senyor de Cocentaina, en tal condició, degué manar la construcció del castell actual, com a instrument de dominació militar, un element que era molt important per a la societat feudal cristiana. En cas de que no es construïra en època de Roger de Llúria, sí degué erigir-se durant la primera meitat del segle XIV. En tot cas es construiria sota el domini de la casa de Llúria, ja que en els documents conservats pertanyents a aquesta família nobiliària, quan es

menciona el castell, es refereixen a ell com un edifici de gran importància (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996).

Gràcies a la restauració, que es va dur a terme en la torre gòtica durant els anys 90, es va documentar l'edifici per complet i es van realitzar sondatges arqueològiques en l'interior de la planta baixa. Les investigacions confirmaren que la torre s'havia construït durant les últimes dècades del segle XIII o en la primera meitat del segle XIV, període en que el senyoriu de Cocentaina pertanyia a l'almirall Roger de Llúria. La fortificació es va erigir mitjançant un sistema constructiu com *turris fortissimae*, imitant les torres italianes dels segles XII i XIII. Es basa en l'alçament de paraments verticals de tàpia de maçoneria, units mitjançant el reforçament cantoner de carreus encadenats. Aquests estan encaixats amb la base atalussada, la qual serveix de plataforma per solucionar la difícil orografia del terreny. Els seus recursos defensius, molt simples i directes, tenen per objectiu dominar l'entorn més proper i controlar verticalment l'accés. Per a aquesta tasca serveixen les espitlleres de desenvolupament vertical, amb deriva interna, i els matacans sobre mènsules de pedra.

En definitiva, el castell de Cocentaina es tracta d'un clar exemple de "donjon" feudal a l'estil europeu, per ser una estructura palatina en forma de torre, que concentra en el seu interior diferents dependències. Presenta, a més, una disposició jeràrquica en els seus espais funcionals, pròpia dels espais senyorials: aljub per a l'abastiment d'aigua, planta baixa destinada a l'emmagatzematge i altres necessitats, així com també a la capella; per altra banda, primera planta amb les estances destinades només per a ús dels senyors del castell i un clar tractament senyorial en les estructures.

La restauració també va permetre solucionar els dubtes que els investigadors havien tingut tradicionalment en quant a les marques de pedreria que s'observen a l'edifici. Són molt nombroses, firma de determinats grups de picapedrers. Però, més concretament, són importants per les coincidències de les mateixes marques en un moment històric i constructiu comú. Eixa circumstància permet relacionar diferents edificis allunyats geogràficament entre si amb un mateix territori i un mateix domini senyorial que promou la seua construcció, en aquest cas la casa de Llúria,

El remat original desaparegué degut a la caiguda d'un llamp durant el segle XIV. Tal i com confirmaria una referència de l'any 1376 que menciona aquest fet, es creu

que comptava amb algun tipus de cresteria formada per merlets amb espitlleres, un element defensiu molt propi de la primera meitat del segle XIV. Dit recurs es troba molt present en construccions militars coetànies, com al Portal dels Serrans de València. L'existència de dits merlets amb espitlleres és referenciada en un document emès el 2 de maig de 1325, en el que el rei Jaume II concedeix a Beatriu de Llúria, filla de Roger de Llúria, el Castell i vila de Cocentaina. Aquestes dades ajudarien, de nou, a confirmar la cronologia de la construcció del castell.

També les excavacions van aportar informació sobre el motiu pel qual la torre fou abandonada. Els estudis realitzats durant la reconstrucció del castell, donaren llum sobre les causes dels clavills que la façana patia abans de ser restaurada. Segons es sap, l'edifici era una peça massissa que, mentre va ser conservat en el seu estat original de construcció, es va mantenir intacte. No obstant, un determinat senyor va decidir obrir una escala interior i eliminar l'exterior. Per a escometre aquesta obra es va trencar la volta interior i, per tant, la construcció va perdre força. Eixa circumstància, unida al desús i a les inclemències meteorològiques, va provocar que l'edificació es tornara molt humida i fera incomoda l'estada, de manera que possiblement esta fou la raó del seu abandonament (Ferrer, Català, 1996; Miralles, 2003; Menéndez, 2015)

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

Jaume I fa referència al castell de Cocentaina en una disposició dictada a Barcelona el 12 de desembre de 1257. Dona a Pedro Diego, fill de Rodrigo Muntanyós, terres i casa en el regal de Cocentaina prop del castell. També Jaume I, el 28 de juny de 1258 i al poc de temps d'haver estat a Cocentaina, concedeix a una persona, de nom il·legible en el corresponent registre, la custòdia del castell.

El 6 de maig de 1260 el rei va concedir el castell i vila de Cocentaina a Guicco Guillem per tres anys, perquè en rebera totes les rendes a canvi de 15000 sous anuals, de forma que s'encarregava de la custòdia del castell sense despeses per al rei. L'1 de juliol de l'any 1264, amb motiu de la guerra entre els reis de Granada i Castella, se li encomana a Pedro Ferrández de Híjar, entre altres coses, que tinga 30 homes al castell de Cocentaina; per a tal comesa va ser autoritzat per a realitzar les obres o reparacions

necessàries i aquestes les podria cobrar amb el *logarium hominum* de les rendes dels castells.

L'any 1276, al-Azraq retorna de les seues terres, des de l'exili, acompanyat per tropes de suport granadines. El rei ordena el reforç i avituallament dels castells de Cocentaina i Alcoi.

El 13 de setembre de l'any 1291, l'almirall Roger de Llúria rep del rei Jaume II la vila i castell de Cocentaina.

Durant el segle XIV, el castell de Cocentaina continua apareixent en diversos documents, sempre com a element fonamental en la defensa de la vila.

El 2 de maig de l'any 1325, el rei Jaume II va concedir a Na Beatriz de Llúria, filla de Roger de Llúria, el castell i la vila de Cocentaina. Entre els béns que li concedeix apareixen les ballestes, llances i altres armes destinades per a l'ús i servei de la fortificació. La mateixa Na Beatriz, el maig de 1334, en el seu últim testament, entre altres coses diu que és voluntat d'ella que es celebre missa diumenge, dimarts i dijous a la capella de Sant Pere i Santa Magdalena del castell de Cocentaina.

Per privilegi reial, donat a Saragossa el 7 de setembre de 1348, el rei Pere IV concedeix a Pere de Xèrica la potestat sobre la vila i castell de Cocentaina, passant a ser senyor feudal de la mateixa l'any 1355, a la mort d'Alfons Roger de Llúria.

El 14 de juliol de 1364, el rei Pere mana al virrei de València que prenga en potestat el castell de Cocentaina i que després el done en possessió al noble Juan Alfonso de Xèrica.

En 1375, Joan d'Aragó, senyor de Cocentaina, ven al seu sogre, Pere IV, la vila i baronia de Cocentaina per 76000 florins.

L'any 1376 la torre fou manada reparar a conseqüència de la destrucció ocasionada per un llamp en dues arqueres; dos picapedrers anaren a treballar al castell per arreglar el problema durant dues setmanes.

La presència del castell en la documentació escrita pertanyent al segle XV és molt menys nombrosa, però en cap cas es fa referència a obres dutes a terme en ell. El

16 de febrer de 1402 és nomenat alcaid del castell a Jaume d'Alarcó, amb un salari anual de 500 sous.

S'han conservat dos inventaris de la torre pertanyents al segle XVI. En el primer, de l'any 1502, en Juan Roís de Corella, comte de Cocentaina, dona comissió a Pedro Andrés de Pujazón, notari, per a que done possessió del castell de Cocentaina, i li prenga jurament en forma a Juan Manzanera. Presenta un inventari dels béns del castell. L'altre inventari és de l'any 1517. En aquest últim inventari es fa referència al conegut actualment com "el torrejó", que va ser construït en aquella època (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b; Hinojosa, 2001c; Hinojosa, 2001d)

RESTAURACIONS/INTERVENCIONS

El toc d'alarma definitiu, que impulsaria la restauració del castell, es va produir l'any 1981, quan l'arquitecte Cervantes Martínez el va inspeccionar i en va dir "el castell pot obrir-se com una magrana". Aquesta notícia fou recollida eixe any en la revista *Contestania*. Des de l'ajuntament es va fer una crida popular per tal de consolidar-lo. Van contestar el Centre Excursionista Contestà, el CEC i els membres de Amigos de los Castillos.

Amb l'ajuda de la població es van traslladar els materials necessaris per a la consolidació. Es van fer obres en l'interior, es va arreplegar i tornar a posar la porta per tal d'impedir l'accés totalment lliure i els actes de vandalisme, es va reforçar allò que es creia més deteriorat, etc. Però, segons els tècnics, el resultat va ser bastant insatisfactori. Diferents actuacions puntuals de consolidació es van succeir posteriorment.

L'any 1990 es va fer públic el projecte de restauració del castell. El projecte bàsic d'execució va ser redactat per Antonio Portela Borja, amb un cost total de 73 milions de pessetes. Es va executar al setembre de 1994 per part de l'empresa Excisa, S.A., amb subvencions de la Diputació Provincial d'Alacant, la Conselleria de Cultura, el Pla Leader i l'Ajuntament. Les obres acabaren l'any 1995 i el castell, ja restaurat, es va inaugurar en el mes de setembre. En novembre de 1994 es van realitzar també excavacions arqueològiques a l'interior de l'edifici (Enguix, 2002).

L'actuació efectuada va afrontar un estudi total de l'edificació, tant des del punt de vista constructiu com funcional. Es van aportar solucions tècniques que es resolgueren amb mètodes i materials tradicionals per assegurar l'estabilitat de l'estructura i, per altre costat, en els elements de nova creació, mancats de presència física, es va emprar tecnologia moderna. Les actuacions dutes a terme van aconseguir detenir el deteriorament de l'edifici i el van dotar amb un aspecte reformat, una reconstrucció, que no restauració. Molts han qüestionat les actuacions, ja que es van utilitzar materials moderns, es van afegir elements nous no suficientment documentats, etc.

L'execució del projecte es va adaptar a les dificultats que van anar sorgint a mesura que avançava. L'aspecte més important de l'actuació realitzada, va ser la consolidació de les parts deteriorades.

Primerament, les excavacions arqueològiques realitzades en l'interior de l'edifici, a la sala major, van determinar el grau la solidesa de l'estructura i l'estabilitat dels murs de fonamentació, elements que restaven en molt bon estat. Però la zona de la terrassa requeria d'una intervenció urgent, ja que en moltes parts havia desaparegut. D'aquesta manera, es van desmuntar les mènsules exteriors, algunes d'elles en perill d'enfonsament, es va fer un buidatge del farcit sobre les voltes de la planta superior i es van sanejar i picar gran part dels murs exteriors. El mur central de la torre, on es troben les portes d'accés a les sales majors de les dues plantes, es trobava en molt mal estat i va requerir de ser reconstruït quasi per complet. En aquest moment tot l'edifici estava apuntalat. En quant a les voltes de les dues plantes, restaven molt deteriorades, amb punts en els quals els carreus que les conformen havien desaparegut. En eixes parts es van replanar i massissar les cavitats existents i es va reconstruir una zona amb carreus nous, intervenció que els responsables de la restauració es van ocupar de que quedara evident, per mantenir una coherència constructiva.

A la zona de la terrassa es va crear una cambra d'aire, localitzada entre la volta i el forjat del paviment. Aquesta, junt amb una impermeabilització a base d'una doble capa asfàltica, es va realitzar amb la intenció d'evitar un nou procés de degeneració de la torre.

Al pati central es van construir dos lligaments, consistents en abraçadores de formigó armat inserides en el parament original. Aquestes, a més, serveixen d'ancoratge de les esperes metàl·liques a les quals estan soldats els trams de l'escala metàl·lica interior.

En quant als murs de nova factura. En els casos en els quals no es conservaven els originals, van substituir als antics, com en les baranes de la terrassa superior. Es van executar seguint tècniques tradicionals, mitjançant encofrats a dues cares amb taulers de fusta, i emplenats per capes de pedra i morter de calç. Els matacans volats de la terrassa, així com les dovelles de les portes i finestres, van resultar en peces de dimensions i llaura molt semblants a les originals. Van ser produïdes, en tots els casos, mitjançant pedres del terreny.

Les diferents actuacions realitzades a l'interior van intentar mostrar clares diferències respecte a les estructures originals. Es va aconseguir gràcies a una dicotomia lingüística en les estructures i els materials. En aquesta línia es va realitzar: la cúpula vidrada que cobreix el pati interior, confeccionada amb alumini negre; l'escala d'accés a les distintes plantes, realitzada amb perfils metàl·lics i escalons amb reixeta que permeten la transparència i no emmascaren l'espai arquitectònic existent; l'escala d'accés a la torre, que segueix el mateix patró que la interior. Per altra banda, l'aspecte cromàtic que s'aprecia en els diferents paraments exteriors, respon a un procés d'investigació que es va realitzar a partir de les restes existents. Estos anàlisis van ajudar a determinar quina fou la tonalitat original de la tàpia, que en la restauració es va aconseguir mitjançant un morter de calç. Els resultats no es van intentar emmascarar per mitjà de tècniques d'envelliment, sinó que es va optar perquè aquest es produïra de manera natural, amb el pas del temps.

Per últim, es van realitzar les obres necessàries per dotar amb il·luminació artificial tant l'interior com l'exterior del castell. També es va habilitar la senda d'accés mitjançant el seu enllosament (Portela, 2003).

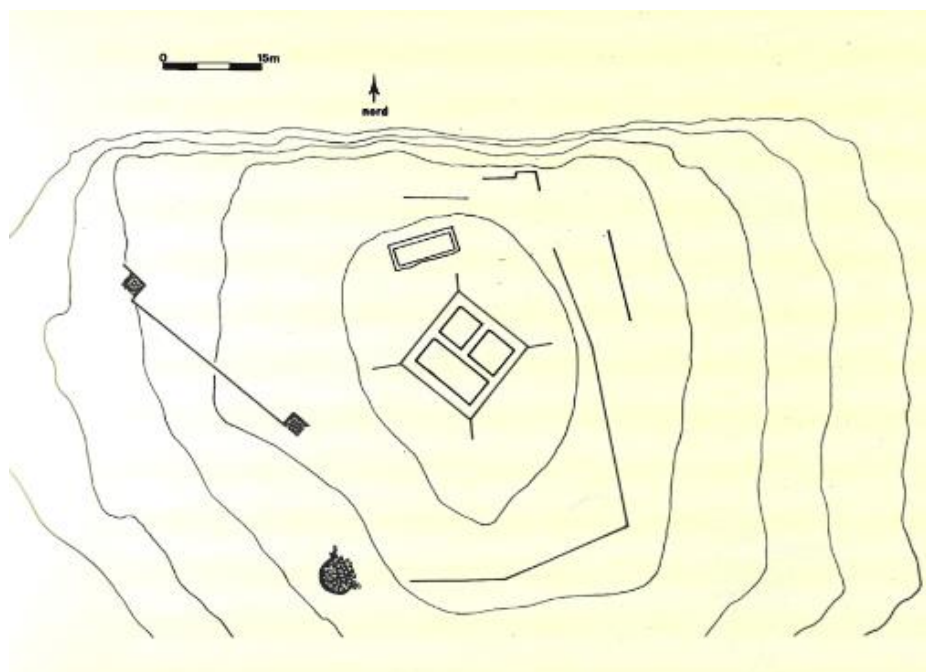
El "Torrejó" va ser intervingut degut al seu dolent estat de conservació i risc de desaparèixer, sobretot després de l'última solada que havia patit durant l'any 2013, que havia reduït el seu alçat pràcticament sols a l'arrencament dels murs. Es va fer, per

tant, una proposta d'intervenció i aquesta es va materialitzar l'any 2019. Com es pot observar, s'han consolidat les parts dels murs que restaven en peu mitjançant morters de calç i la pedra original. A més, s'han recuperat els sistemes de drenatge originals. També s'han recrescut els murs fins l'altura que tenien amb anterioritat a la solside de 2013, recuperant l'alçat que tenia la construcció. La tronera de la part oest s'ha reconstruït amb un carreu modern, no original. S'ha cuidat la relació harmònica entre les parts originals conservades i els recrescuts, i s'ha assegurat la seua reversibilitat mitjançant una línia divisòria en la unió, a manera de junta en la trobada amb els murs originals.

INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general de la torre gòtica del conjunt del castell des de la part sud-est. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Plànol general amb els diferents elements del Castell. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cointaina: Centre d'Estudis Contestans.

Llenç de muralla pertanyent a la part musulmana del castell, del segle X. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Restes de la torre oest de la part musulmana del castell, del segle XI. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Restes consolidades del “Torrejó”, del segle XV. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Façana sud-oest de la torre gòtica. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Façana nord-est de la torre gòtica, amb l'entrada. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Vista de la torre gòtica abans de la seua restauració. Extret de: Doménech E. (dir.) (2003): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.

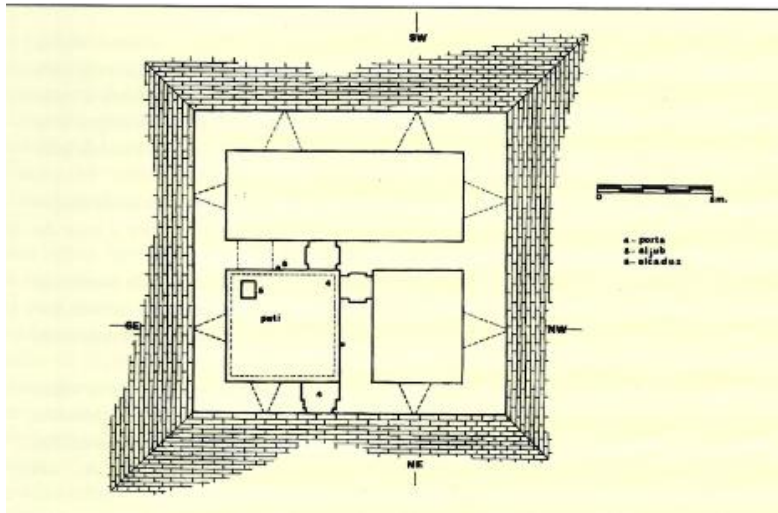
Pati interior de la torre gòtica. Extret de: Doménech E. (dir.) (2003): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.

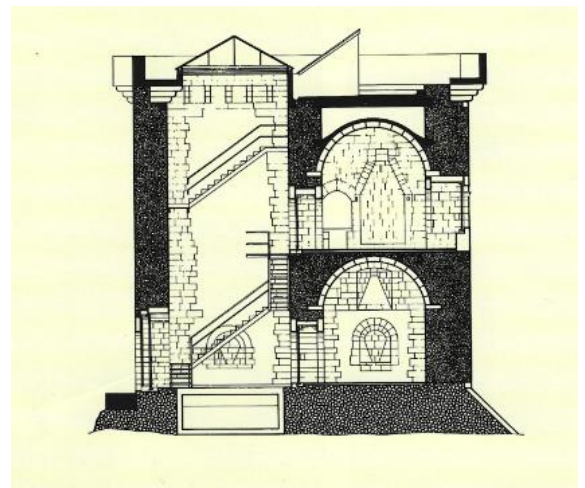
Sala major de la segona planta, abans de ser restaurada. Extret de: Enguix i Ribelles, R. (2002): "Patrimoni Històric-Artístic", P. Ferrer i Maset (coord.), *Centre d'Estudis Contestans, 1971-2001: història i memòria gràfica*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, pp. 157-181.

Aspecte actual de la sala major de la segona planta. Extret de: Doménech E. (dir.) (2003): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.

Plànol planta baixa de la torre. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Secció de la torre gòtica. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

BIBLIOGRAFIA

- Doménech E. (dir.) (2003): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.
- Enguix, R. (2002): "Patrimoni Històric-Artístic", en P. Ferrer i Marset (coord.), *Centre d'Estudis Contestans, 1971-2001: història i memòria gràfica*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, pp. 157-181.
- Ferrer, P. (1988): "Capítulo II: Cocentaina monumental; 2. Los Castillos", en E. Faus Terol, E. Doménech Faus, E. Català Ferrer, *et. al.* (eds.), *Cocentaina: arte, historia y monumentos*. Cocentaina: Pía Unión de la Virgen del Milagro, pp. 81-89.
- Ferrer, P. (1992): "Muralls i castells del Comtat", en J. Richart Moltó (coord.), *El Comtat a l'Època Medieval (segles XIII-XV): exposició organitzada pel Centre d'Estudis Contestans i el M. I. Ajuntament de Cocentaina, amb motiu de la 646ª edició de la Fira de Tots Sants de Cocentaina. 30 d'octubre de 1992 al 8 de novembre de 1992, al Palau Comtal de Cocentaina*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, Ajuntament de Cocentaina, pp. 113-164.
- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

- Hinojosa, J. R. (2001 a): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 b): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, II. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 c): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, III. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 d): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- MARQ (ed.), E. M. Domènech, P. Ferrer, A. Ruano, *et. al.* (2015): *Cocentaina, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ: [exposició, MARQ, octubre2015-febrer de 2016]*. Alacant: MARQ.
- Menéndez, J. L. (2015a): “Construatis domos et hedificia vestra Los procesos de construcción en la Cocentaina medieval durante el dominio de la casa de Llúria (ss. XIII-XIV)”, *Arqueología y Territorio Medieval*, (22), pp. 79-120.
- Miralles, S. (2003): “El castell”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 33-37.
- Portela, J. A. (2003): “El castell”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 123-143.
- Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- <<https://links.uv.es/Xyg1ziI>> [consulta: 15/04/2021].
- <<https://links.uv.es/W5FfKrV>> [consulta: 15/05/2021].

1.3.4.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE PENELLA

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.056-009
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0009342
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	09/10/96
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Delimitat definitivament mitjançant una declaració d'entorn. Incoació de l'expedient mitjançant la <i>RESOLUCIÓ de 27 de gener de 1997, de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana. Declarat mitjançant ORDE de 18 d'octubre de 2006, de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport, per la qual s'estableix a més la seua normativa de protecció.</i>

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Cocentaina.
UBICACIÓ	Emplaçat al damunt d'un petit tossal rocós, en una pedania homònima que es troba al terme municipal de Cocentaina, a l'esquerra de la carretera que va direcció d'Alcoi a Benilloba.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	644 m.
COORDENADES	38°42'05"N i 0°25'04"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03056A015001910000LQ

PROPIETARI
Municipal, Ajuntament de Cocentaina.

CRONOLOGIA
Segle XIII, concretament l'any 1271, durant el període de domini cristià (Segura, Torró, 1984; Ferrer, 1988).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES
Tàpia en els murs. Tàpia de maçoneria a base de còdols en els sòcols. Tàpia de maçoneria d'aparell en la part alta de l'edificació rectangular. Al remat de l'edificació rectangular tàpia de maçoneria de volum i col·locació irregulars.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES
Anys 2003-2006, procés de recuperació del castell de Penella. Dues fases: primerament obres de consolidació de l'edifici, després de la realització de les excavacions arqueològiques preceptives; segona fase consistent en la restauració, recuperació i posada en valor del castell, amb la instal·lació de les infraestructures necessàries per possibilitar la visita al conjunt.

ESTAT DE CONSERVACIÓ			
Bo	Acceptable	Regular	Dolent
		x	

DESCRIPCIÓ

LOCALITZACIÓ

El castell de Penella s'enclava en el llogaret homònim, a uns 4 km. de Cocentaina, dintre del seu terme municipal, junt a la carretera Alcoi-Callosa d'En Sarrià. Ocupa la superfície total d'un esperó de pedra calcària, el qual compta amb parets verticals en la cara nord i una pendent poc pronunciada en la cara sud. El conjunt castral s'emplaça perfectament immers en el penyot, adaptant-se a ell (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

La construcció està composta per una esvelta torre de l'homenatge, de planta quasi quadrangular, que fa 4,20 m. per 3,75 m. i té una altura de 12 m. Està bastida amb tàpia de 0,75 m. de grossària i 0,90 m. d'altura i s'alça sobre una sòcol de marcada forma atalussada realitzat a base de maçoneria de còdols. Aquest talús rodeja la torre en els seus flancs sud, est i oest i el costat nord s'assenta directament sobre la roca. L'estructura de l'edifici és de murs de càrrega de tàpia. Els punts que més pèrdues de material tenen són el cantó nord-est i l'últim tram de la torre. Interiorment, s'aprecia clarament, per la distinta grossària dels murs i les marques deixades per les bigues de fusta, que comptava amb tres plantes i un terrat. Així, es poden apreciar clarament les línies de forats de bastida i de maçoneria disposades en tres nivells diferents. En l'actualitat només queda el buit. Els tancaments de la planta baixa consisteixen en una finestra amb arcs i pollegueres fetes de fang, just damunt del sòcol en talús, considerada erròniament en el passat com un va d'una porta d'accés elevada. La porta manté les característiques en la seua part superior, encara que els seus laterals presenten una

fàbrica distinta a la de la resta dels murs, ja que estan construïts a base de rajoles, solució que possiblement estiguera lligada al sistema de fixació de la porta. A la segona planta s'obri una xicoteta espitllera de tipologia semblant a la de la resta del conjunt i, per altra banda, una finestra o porta d'accés cegada. El nivell superior estaria resolt per una terrassa emmerletada, de la qual sols queden dos merlets. Dit remat està bastit amb tàpia de maçoneria.

A la part oest es troba una construcció de planta rectangular. Té una llargària de 10 m. i una amplària que varia entre els 3,5 m. i els 5 m, amb una altura de 5 m. S'assenta directament sobre la roca, sense fonamentació prèvia. En aquesta edificació és on s'emplaçaria l'accés al castell, mitjançant una porta que es trobaria en el buit existent al parament sud, pegat a la torre; a més diferents restes d'escalons ho confirmarien. Queden, per altra banda, uns pocs vestigis paral·lels al parament sud, d'un mur de maçoneria que serviria a mode de barbacana, que configuraria una entrada colzada en corredor. De la construcció rectangular, que aproximadament ocupa uns 40 m² de superfície, només han perdurat els murs, però comptava amb planta baixa, primera planta i terrat. Primerament hi ha un sòcol de maçoneria que s'intercala entre la roca i la resta del mur, el qual no està present en el costat nord. Aquesta paret és de tàpia i apareix en contacte directe amb la roca. Com s'ha dit, del sistema estructural es conserven tres murs de càrrega de fàbrica de tàpia a base de calç, grava o xicotets cúdols i arena, els quals estan relativament deteriorats. Al mur sud es succeeixen cinc filades de tàpia, mentre que en el del costat nord n'hi ha quatre. S'observa com es van realitzar reformes o reparacions als murs nord i sud: el primer, situat al cantó est, es va reparar amb maçoneria; en el segon, el pany de parapet es va reposar amb la mateixa fàbrica. El tancament de la part est de l'edifici ha desaparegut.

La construcció de planta rectangular tenia tres nivells o plantes, entre els quals les bigues es recolzaven en trams de murs reforçats amb maçoneria. Els tancaments exteriors de la planta baixa consisteixen en una finestra que s'obri al mur sud, en la part superior de la qual es conserven les ranures de les pollegueres. Les marques deixades per les bigues de fusta indiquen que el primer pis no ocupava la totalitat de la sala, ja que la porta d'entrada a la torre dona a l'interior. L'accés a ella es realitzava mitjançant una escala que es recolzava sobre un cub tallat a la roca, el qual es trobava al centre de l'estança i adossat al parament nord. La inclinació i la llargària d'aquesta escala de

pujada a la torre, impediend la construcció de la totalitat del sòl de la primera planta. El primer nivell únicament conserva tres obertures o vans, les quals són tres espitlleres de 0,30 m. per 0,25 m., atrompetades a l'interior, que es situen dos al mur sud i l'altra al mur oest. Les dues primeres apareixen cegades, encara que des del mur exterior es contempla la línia de la seua antiga obertura. Al remat d'aquesta edificació s'aprecien també els forats deixats per les bigues de fusta, sobre les quals es recolzava la coberta que configurava el terrat. En esta part alta s'observen fins 3 tipus de tàpia, que podrien pertànyer a alguna reforma efectuada en anys posteriors: per un costat la tàpia present en la resta del conjunt castral; per altra banda, una tàpia de maçoneria d'aparell; per últim, en el remat, una tercera tàpia de maçoneria, en aquest cas amb volum i col·locació irregular. L'últim nivell presentava en el remat una superfície emmerletada, de la qual sols han perdurat tres merlets que es conserven bastant erosionats. Les tàpies d'aquesta construcció tenen una grossària de 0,55 m, 0,90 m. d'altura i una llargària que oscil·la entre els 1,85 m., 2,60 m. i 1,10 m.

A la part est de la torre de l'Homenatge s'aprecien una sèrie de murs. Aquests estan majoritàriament erosionats i arrasats i s'assenten sobre una plataforma reforçada en la seua part externa amb murs de maçoneria. Eixos murs correspondrien a diverses edificacions que formarien part del sistema defensiu. Segons es pot observar en una fotografia de principis del segle XX, en aquesta banda, al cantó nord-est, encara es conservava altra torre, de menor altura però més ampla que la de l'Homenatge, sent-ne vestigi el mur situat en aquest punt. Adossat a la torre de l'Homenatge encara es conserva un aljub de petites dimensions, construït de tàpia de volta de canó, del qual la coberta està caiguda la meitat.

L'accés al castell de Penella està un poc confús, però s'especula sobre que es tractara d'un conjunt completament tancat per l'est, l'oest i el sud. D'eixa manera, l'entrada es realitzaria per una única porta, que després de travessar la sala rectangular sortia a la zona nord on, per un corredor estret, vorejava la part nord de la torre i entrava al conjunt est.

A uns 400 m. del castell aparegueren algunes troballes ceràmiques que indiquen que la presència musulmana a la zona es va donar a partir del segle XI.

Coincidint amb la conquesta cristiana, en els anys posteriors començaren a construir-se tot un conjunt de castells en les zones rurals i alqueries que foren repartides entre els nobles catalans i aragonesos; entre aquestes fortificacions, algunes foren de nova planta, com és el cas del castell de Penella, el qual, en quant a la seua tipologia, pertany als castells rurals o cases senyorials rurals de la primera època cristiana. Entre estos es considera com un dels millors exemples. La presència d'aquesta fortificació es dona per enfortir el poder cristià en una zona en la qual predominava la població musulmana, però principalment per dotar este petit senyoriu amb un centre al voltant del qual organitzar-se.

És possible, tal i com han indicat alguns investigadors, que, en l'elevació en la qual es troba el castell, existira amb anterioritat una petita fortificació musulmana pertanyent a l'alqueria de la zona. No obstant, el nou *castrum* cristià en va esborrar qualsevol testimoni. Els membres del CEC, després d'analitzar tot el conjunt castral, descarten aquesta hipòtesi, i tampoc, durant les prospeccions superficials dutes a terme pels voltants immediats del castell, s'han trobat restes de ceràmica islàmica.

S'aprecia en aquest castell com predomina l'interès defensiu per damunt de la funció residencial. És a dir, es presenta com un recinte fortificat que en l'època tindria un impacte molt marcat entre la població musulmana de la zona, molt superior a altres llocs on n'hi havia un castell preexistent. Es configuraria, així, com un mecanisme d'imposició del poder cristià.

Aparentment presenta característiques formals que podrien confondre'l amb un castell d'època musulmana tardana. Per exemple, la torre és molt pareguda a les torres d'alqueria musulmanes i, en aquest sentit, l'atribució musulmana del castell va predominar entre els investigadors durant molt de temps. La concessió de les alqueries de Penella i Forminyan dona, no obstant, una cronologia exacta, emmarcada ja en època de domini cristià. El conjunt castral presenta unes característiques, a més, molt paregudes a les de fortificacions coetànies: per una banda, la seua situació perifèrica, en un lloc marginal d'un territori castral tradicional; la zona rural a la qual s'adscriu no va tenir mai la qualificació de castell durant els primers anys de conquesta cristiana, sinó sols la denominació d'alqueria; per últim, l'estructura és la pròpia d'un edifici

clarament senyorial, molt pareguda a la dels castells de Benifallim i Barxell (Ferrer, 1988; Ferrer, 1992; Ferrer, Català, 1996; Doménech, 2003).

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

La data de construcció del castell de Penella es coneix gràcies a l'existència d'un document de 1271 que s'ha conservat. En aquest, el rei Jaume I concedeix a Ponç Guillem de Vilafranca les alqueries de Penella i Forminyan. També li assigna un territori molt concret entre els dominis del castell d'Alcoi i Penàguila, autoritzant-lo a la construcció, en la "Penna" o Roca de Peniella, d'un castell o una torre.

El 5 de maig de 1276 Jaume I concedeix a Ponç Guillem de Vilafranca i Roger de Llúria la potestat de repartir entre els pobladors de Cocentaina les heretats i cases expropiades als sarraïns.

En el privilegi de donació de Pere el Cerimoniós a Juan Alfonso de Jérica, amb data de 29 de juny de 1364, s'inclou el castell i lloc de Penella. La tramitació fou resolta a favor de Beatriu de Jérica i de Llúria el 25 de setembre de 1364. En 1373 és concedida a la reina Na Leonor.

Durant la primera meitat del segle XV existiren diversos litigis sobre la titularitat del senyoriu de Cocentaina, en els quals era freqüent veure esmentada l'alqueria de Penella.

El 21 de gener de 1447 es va realitzar l'entrega de venda de la Baronia de Cocentaina a la ciutat de València, en la carta de la qual s'esmenta igualment l'alqueria de Penella (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b).

RESTAURACIONS/INTERVENCIONS

Entre els anys 2003 i 2006 es va dur a terme un procés de recuperació del castell de Penella. L'ajuntament es va encarregar de redactar el projecte i dels tràmits

administratius d'adjudicació, mentre que del finançament es va ocupar el Ministeri de Foment amb càrrec a l'1,5 % cultural, amb unes obres per valor de 763.290 €.

El projecte es va realitzar en dues fases. La primera es va correspondre amb les obres de consolidació de l'edifici, després de la realització de les excavacions arqueològiques preceptives. Les obres de consolidació foren dutes a terme per l'empresa Freissynet i tenien per objectiu evitar l'enderrocament d'algunes estructures, com la de la torre, que es trobava en seriós perill. La segona fase va consistir en la restauració, recuperació i posada en valor del castell, amb la instal·lació de les infraestructures necessàries per possibilitar la visita al conjunt. Es va col·locar tot un sistema de passarel·les i escales metàl·liques, material utilitzat per evitar un impacte visual negatiu sobre el conjunt arquitectònic i paisatgístic.

La directora del projecte fou l'arquitecta Carmen Escudero, que va indicar que es va descartar completar les parts del castell que havien desaparegut amb el pas del temps. El desconeixement que es té sobre com eren va motivar aquesta decisió, ja que, si s'hagueren reconstruït, haguera consistit en un procés de reinvençió de la construcció.

De l'actuació de rehabilitació i restauració/consolidació, desenvolupada tota durant la primera fase, s'aprecia que:

S'ha realitzat un tractament dels badalls i clavills que estan per tot l'edifici. Van ser cosits mitjançant varetes de fibra de vidre i resines epoxi utilitzades a mode d'ancoratges. Aquests són clarament distingibles de la fàbrica original.

S'ha fet una neteja dels diferents materials orgànics, sent un exemple les plantes i líquens que hi havia en alguns punts dels murs. Per altra banda, s'han repicat o sanejat els materials disgregats, sobretot en les parts més altes. També s'han netejat les pintades que existien en alguns punts

A continuació es van rejuntar, reposar i lluir els murs sanejats. Prèviament, per utilitzar els materials més adients, es va realitzar un estudi dels existents a l'edifici. En aquesta tasca primer es van aplicar tractaments als murs: utilització d'herbicides que impediren l'aparició de nous elements orgànics, com plantes o líquens; utilització de

hidrofugants per impermeabilitzar els murs. Amb posterioritat al tractament es va aplicar morter de calç sobre els murs i els talussos.

Dintre del procés de consolidació de les estructures, donat el perill que existia de que la torre col·lapsara, a més de la tasca de cosida dels badalls es va optar per donar-li un major reforçament mitjançant la col·locació d'un cercol de formigó armat. Es va consolidar, així, la trava entre les quatre fàbriques dels murs, ja que va servir a mode de cinturó. Se'n va col·locar un a terç de la torre, altre a dos terços i un a mitja altura en els murs de l'edifici rectangular. També, en pro de la consolidació, es va millorar el substrat sobre el que s'assenta la torre mitjançant una tècnica anomenada *jet-grouting*, que va consistir en injectar morter de ciment en la seua base. A més d'açò, es va depositar una llosa de formigó armat en la base de la torre, on es troba ancorada interiorment l'escala de caragol actual. La col·locació d'aquest element es va realitzar durant la segona fase. En tot cas, els elements consolidants utilitzats, són distingibles i evidents respecte a la fàbrica original. Això si, s'han utilitzat colors fidels als dels materials originals, un criteri molt encertat en pro d'esclarir que són afegits.

A les restes dels murs de l'altra torre i als llenços de muralla que tancaven el recinte, s'han fet sanejaments i s'han consolidat. Sols s'han reposat les pedres necessàries per assegurar la seua estabilitat. En quant a l'aljub, aquest s'ha netejat tant en l'interior com en l'exterior.

Com s'aprecia, en la primera fase es va optar per una mínima intervenció, seguint criteris objectius i sense reinventar cap element ni afegir parts desaparegudes.

En quant als treballs realitzats en la segona fase:

Exteriorment, tot el perímetre del turó està delimitat mitjançant reixes que impedeixen el pas al conjunt castral.

S'observa que l'accés al castell es fa, en primer lloc, a través d'una porta que dona pas a unes escales i, després, mitjançant un camí que discorre per la base de la zona sud del tossal. Aquest últim condueix a estructures metàl·liques consistents en diverses plataformes volades, passarel·les i escales, que salven el desnivell del turó fins arribar a l'entrada del conjunt. Aquestes comencen a la part sud-oest del turó, tot just on s'inicia l'elevació del terreny. Seguidament, ja en el propi castell, les estructures

volades es bifurquen seguint dos trajectes: per una banda, mitjançant una escala que ascendeix pel costat sud de l'edifici rectangular i que després continua pel mig de l'espai que n'hi ha entre aquest i la torre, s'accedeix a l'interior de la torre, deixant apreciable el buit interior de l'edificació rectangular a l'esquerra; per altra banda, altre tram d'estructures metàl·liques volades segueix per davant del costat sud de la torre de l'Homenatge i dona pas a unes plataformes volades que s'enclaven damunt de les restes de l'aljub que està adossat al costat est de la torre. Ací s'origina un mirador des del qual s'observen les restes de les estructures presents sobre la plataforma est del conjunt. En els diferents trajectes s'han disposat diversos panells informatius.

En l'interior de la torre, sobre la llosa de formigó col·locada en la primera fase, es va ancorar una escala de caragol que ascendeix per dins l'estructura, la qual no està fixada a cap fàbrica original, sinó sols a la base. En el remat de l'escala, tot just on aniria l'emmerletat, n'hi ha un mirador que sobresurt per damunt de l'altura de la pròpia estructura i que té una superfície major que el propi remat de la torre. Són recursos que modifiquen i distorsionen, per tant, la vista i perfil de l'edificació.

En tots els casos, aquestes estructures metàl·liques necessàries per a la visita i correcta apreciació de cada element del castell, són reversibles, és a dir, poden desmuntar-se en el futur sense alterar les fàbriques constructives originals del conjunt castral (Escudero, 2003).

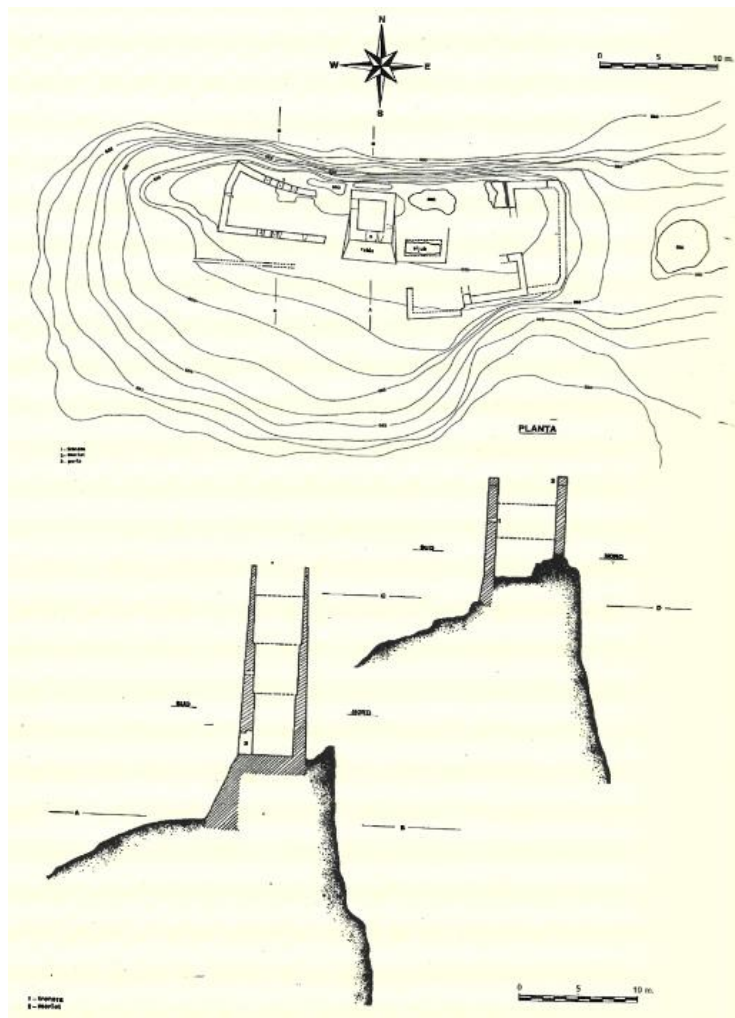
INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general del castell de Penella. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Vista general del castell de Penella abans de ser restaurat. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cointaina: Centre d'Estudis Contestans.

Planta i seccions del castell. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Vista general des de la part sud est del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Vista general des de la part est del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

“Torre de l’Homenatge”. Extret de: <<https://links.uv.es/koc9TC9>> [consulta: 07/05/2021].

Detall de l’edifici rectangular del castell. Extret de: <<https://links.uv.es/2SXYAsr>> [consulta: 07/05/2021].

BIBLIOGRAFIA

- Doménech E. (dir.) (2003a): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.
- Doménech, E. (2003b): “Antecedents històrics i característiques constructives del Castell de Penella”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 255-261.
- Escudero, C. (2003): “Estat de conservació del castell de Penella i proposta d’actuació”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 262-280.
- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d’Estudis Contestans.
- Ferrer, P. (1988): “Capítulo II: Cocentaina monumental; 2. Los Castillos”, en E. Faus Terol, E, Doménech Faus, E. Català Ferrer, *et. al.* (eds.), *Cocentaina: arte, historia y monumentos*. Cocentaina: Pía Unión de la Virgen del Milagro, pp. 81-98.
- Hinojosa, J. R. (2001 a): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, III*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 b): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Rubio, F. (1988): *L’ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d’Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l’àrea de treball del Museu arqueològic Municipal d’Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d’Estudis Històrics i Arqueològics.
- <<https://links.uv.es/1qGK4IT>> [consulta: 15/04/2021].
- <<https://links.uv.es/2eFQTKC>> [consulta: 04/05/2021].
- <<https://links.uv.es/xcwN5J8>> [consulta: 05/05/2021].
- <<https://links.uv.es/zF2Tv6X>> [consulta: 07/05/2021].

1.3.5.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE LA COSTURERA/CASTELL DE SETA

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.020-001
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0010572
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	08/03/01
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Genèric.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Balones.
UBICACIÓ	Sobre el turó de la Costurera, al terme municipal de Balones, a uns 2 km a l'est de la localitat, a l'esquerra de la carretera que va en direcció a Castell de Castells.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	820 m.
COORDENADES	38°44'54"N i 0°19'10"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03020A002002250000EW

PROPIETARI

Propietat Municipal, Ajuntament de Balones.

CRONOLOGIA

Construcció original musulmana, segles XI-XII (Segura, Torró, 1984). Modificacions cristianes, segles XIII-XIV (Ferrer, Català, 1996).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

En la part musulmana del castell basament de maçoneria de gran volumetria i part alta de maçoneria i tàpia de grava, terra i calç. Torres amb una sola tapiada. Torres cristianes de maçoneria. Restes de carreus de construccions inexistents.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES

No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Bo	Acceptable	Regular	Dolent
			x

DESCRIPCIÓ**LOCALITZACIÓ**

El castell de Costurera o de Seta rep el nom de l'emplaçament en que es troba. Per una banda, la vall de Seta, i per altra, la partida de Costurera, a 2 km. a l'est del municipi de Balones. S'alça al damunt del que es configura com un contrafort atossalat de la part meridional de la Serra d'Almudaina. S'emplaça en una zona estratègica immillorable, ja que es troba al centre de la vall, dominant-la per complet (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

Als peus del tossal s'han trobat vestigis d'un assentament d'època romana dels segles II i III i, al punt en el qual s'emplaça el castell, s'han trobat restes de l'època del bronze.

El conjunt castral es configura com una construcció de planta poligonal d'època musulmana, que fou reformat durant els primers anys de domini cristià. Les diferents ceràmiques trobades en la zona donen una cronologia que pertany al segle XII però, en concret, un fragment d'ataïfor amb vernís verd i manganés, aportaria una datació més antiga, del segle XI.

Presenta un estat quasi total de ruïna però, a pesar d'això, encara es pot apreciar clarament tot el perímetre mural, el qual, en origen, comptava amb sis torres de planta quadrangular.

La part musulmana del castell està bastida per complet amb tàpia de maçoneria de 0,80 m. d'altura per 1,20 m. de grossària. Tot el basament del perímetre està compost per maçoneria de gran volumetria, amb els cubs de les torres fortament massissats. Damunt d'aquests cubs es situen les torres de planta quadrada, bastides amb una sola tapiada, característica que li confereix una major consistència. Tota la part alta del perímetre mural es troba bastida amb tàpia de maçoneria, però en algunes zones s'aprecia tàpia de grava, terra i calç.

La plataforma inferior, que es troba situada a la part sud-est del tossal, compta amb un avant-mur que es troba completament enderrocat. A pesar d'això, encara es pot seguir tot el seu traçat i, en alguns punts, s'entreveuen les restes d'alguna mena de bastió i contraforts. La situació d'aquest avant-mur sobre la part escarpada del tossal, el qual emmarca una zona plana d'uns 300 m² de superfície, podria denotar que no funcionava per potenciar el sistema defensiu de l'accés al castell, sinó que tancaria una zona d'hàbitat. Eixa part, gràcies a la presència d'aquest mur i per les pròpies defenses naturals d'esta zona tan escarpada, estaria fortament defensada.

Per altra banda, es conserven les restes d'un mur que està situat a la part est del conjunt, separat uns 2,5 m. respecte del perímetre mural. Podrien ser els vestigis de l'existència d'una barbacana que originaria en aquest punt una entrada colzada al castell.

En la part més alta del castell, es troben les que són les dues torres de majors dimensions, molt deteriorades però amb alçats o perfils encara ben conservats. Aquestes foren construïdes quasi íntegrament ja en època de domini cristià. Doten el conjunt castral amb una defensa més efectiva, ja que es troben en la zona de més fàcil accés. Estan construïdes just on s'emplaçarien les antigues torres musulmanes, sent encara apreciables els seus vestigis en les parts baixes.

La torre que es troba en l'angle nord-est presenta una planta quadrangular, amb 5 m. de costat i un lleuger talús. Està bastida per tàpia de maçoneria d'1 m. de grossària que fa 1 m. d'altura. Encara es conserven els tres murs exteriors, però l'interior està enderrocant, punt on es trobaria l'entrada. La base es configura com un cub massís de maçoneria, la qual presenta una col·locació interior irregular i una alineació perfecta en l'exterior. Les pedres de la base de maçoneria de la part exterior mostren formes aplanades i en aquest sentit semblen carreus. Per altra banda, les pedres presents en la maçoneria de les cantonades de la torre, estan disposades de manera travada, a mode de simulació de les cantonades carreuades de construccions medievals coetànies.

L'altra torre, emplaçada a l'angle nord-oest, compta amb un basament massís bastit amb maçoneria i té una planta quadrada en forma de talús en la part exterior. Sobre aquesta base s'eleva un cub massís semicircular de maçoneria que mesura uns 8 m. d'altura. Les pedres utilitzades en la part exterior són més grans i nombroses que en la part interior i són planes, amb aparença de carreus, igual que en l'altra torre i, a més, estan disposades amb una alineació perfecta.

A la part interior del castell i als peus del cub semicircular s'observa algun carreu que es possible que pertanyera a la porta d'entrada d'un recinte quadrangular. D'aquesta construcció pràcticament no queden restes i es trobaria parcialment adossat al cub semicircular. Baix d'este últim es conserva un aljub, la presència del qual es

coneix gràcies a les restes del buit de l'entrada d'aigua, el qual està revestit amb rajola massissa.

En el recinte quadrangular existeixen evidències sobre que es va emplaçar una església dedicada a Sant Francesc, tal i com diu José Sanchis i Sivera al *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, de l'any 1922.

D'aquesta manera, la part interior del recinte està repleta dels materials pertanyents a les diferents estructures enderrocades del castell, i no són ja quasi apreciables les dependències interiors. A banda, tota la vegetació que cobreix l'interior dificulta molt la seua lectura (Ferrer, Català, 1996).

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

La primera referència històrica que es conserva diu que el 22 de maig de 1258 es van vendre a Gonzalvo Ferrández de Medrano les rendes dels castells de Seta i Cherolis per a 2 anys per 12000 besants. El mateix rep ordre, el 4 d'abril de 1259, en la seua condició d'alcaid dels castells mencionats, per retenir, si vol, les rendes d'aquests a canvi d'una quantitat igual a l'oferta pel millor postor; en cas contrari, els haurà de desemparrar i lliurar-los al porter reial Bonanat de Gia.

El 6 de setembre de l'any 1270 el rei Jaume I li dona a Bella i al seu fill Roger de Llúria, a perpetuïtat, com heretat franca, els castells (castra) de Seta i Xerolés (Cherolles), amb les alqueries; l'obliguen a residir al Regne de València, així com a la seua descendència. Li concedia a Bella la facultat de fortificar el castell de Seta, posant-lo en condicions de defensa per a una suposada incursió de l'exèrcit al comandament de l'infant D. Pedro, amb qui en aquell moment s'havia desavingut. Saurina de Llúria, esposa de Roger de Llúria, va heretar, a la mort d'aquest, la vall de Seta, Gorga i el terme de Travadell, entre altres.

El 21 de setembre de 1355, Pere el Cerimoniós va concedir l'alcaidia del castell de Seta a Pere Sancho de Alberola. A partir del 30 de desembre de 1362 la reina Leonor va encarregar, des de Monzón, a Guillem Cardona la alcaidia del castell, amb un salari anual de 1000 sous durant la guerra amb Castella, i de 850 sous en temps de pau. Al

morir aquest, la custòdia del castell va quedar en mans de Bernat Claver, tutor i marmessor dels hereus de Cardona. El 25 de maig de 1373 la reina Leonor li ordenà a aquest que entregara el castell a Guerau Doménech, segons ordre del 14 d'abril.

Pere Navarro va ser alcaid de la vall de Seta durant la dècada de 1380. L'any 1390 la reina Maria va nomenar a Jaume Crespo alcaid i batlle del castell i vall de Seta. Va ser remogut del càrrec per l'infant Martí el setembre de 1394, per ser nomenat alcaid Lope Ximénez de Tolsona.

Al voltant de l'any 1410, sent senyor de les valls de Travadell i Seta el comte Federic de Luna, Lluís Mercader fou alcaid del castell de Seta, *a costumbre de España*, amb un salari anual de 42 lliures i 10 sous, per regir l'alcaidia, i de 200 sous, per la bailia. El 4 de maig de 1415 fou ratificat en el seu càrrec de batlle i alcaid de dita vall per Alfons el Magnànim i, després, el 8 de maig de 1417.

El 5 de gener de 1418, davant la possibilitat de que les valls de Seta i Travadell s'incorporaren al patrimoni reial, el rei va nomenar a Joan de Gallach alcaid del castell de Seta a *costumbre de España*, i del de Travadell *pro domo plana*. També fou nomenat batlle de la vila de Gorga, amb els drets i salaris corresponents.

Gispert Almós fou alcaid del castell i vall de Seta fins el 3 de juliol de 1426 en nom del duc de Gandia. Al morir aquest va passar a la Corona, i Alfons V ho donà al seu germà Joan II de Navarra.

El 18 de març de 1430, Pere Bou, lloctinent de Governador General del Regne de València, i Joan Mercader, Batlle General, dirigeixen una carta als recaptadors de les rendes i drets de la Baronia d'Alcoi. Indiquen que, davant d'ells, havia comparegut l'honorat Francesch de Sent Feliu, "donzell", *alcaït* del castell de Seta, el qual el tenia el comte de Luna, "a costum", i que havia pres el "senyor rei" per rebel·lió d'aquell i, pel seu nom, el noble Eximen Pereç de Corella, Governador del Regne, el qui manà tindre alguns ballesters en dit castell per a millorar custòdia del mateix amb la promesa formal de què per això seria recompensat degudament. I així *l'alcaït* havia disposat de quatre ballesters cristians contínuament per a la defensa del castell, els quals volien ésser pagats pels seus serveis amb l'exigència de què els abonaren els salaris que els devien, i que si no els pagaven abandonarien el castell, insistint en què si els ballesters

deixaven la fortalesa, i que, així mateix si en el castell no es realitzen les obres de reforç i reparació necessàries (en especial d'un tros de mur que s'encontra enderrocat, de la meitat d'una torre que està caiguda, i de l'aljub que en molts llocs ofereix trencs i perd aigua), la fortificació es trobaria en situació de gran risc i perill. La comanda de *l'alcaït* s'estenia també a altra sèrie de coses, armes i aliments, necessàries per a la subsistència i servei de la guarnició. I així demanava "ballestes, viratons, cintos, sanifonies, paveses, lances d'arcs, bombardes, pólvora, caps e d'altres arneses; sal, lenya, carn salada, legues, olis, calçars o spardenyes e d'altres forniments". La carta acaba amb el mandat de les autoritats a els recaptadors per a que, de les rendes i drets de la Vall de Seta, es donen *aquelles paies que sien menester a provisió e forniment del dit castell e salari del dit alcayt e de les dites guardes*.

El 15 de setembre de 1431, el rei atorga a Ramón de Perellós i als seus, en satisfacció de les prestacions i serveis rebuts, sense condicions i a perpetuïtat, els castells, valls i alqueries de Seta i Travadell, amb els drets i rendes, i la plena jurisdicció que corresponien al mateix rei per la rebel·lió del Comte Federic de Luna. L'any 1438 encara consta que era Ramón de Perellós el senyor de les valls de Seta, Travadell i la vila de Gorga.

El 30 d'agost de 1455 les valls de Seta i Travadell passaren a mans reials. Açò comporta la realització d'un inventari dels béns del castell i ha transcendit aquest succés:

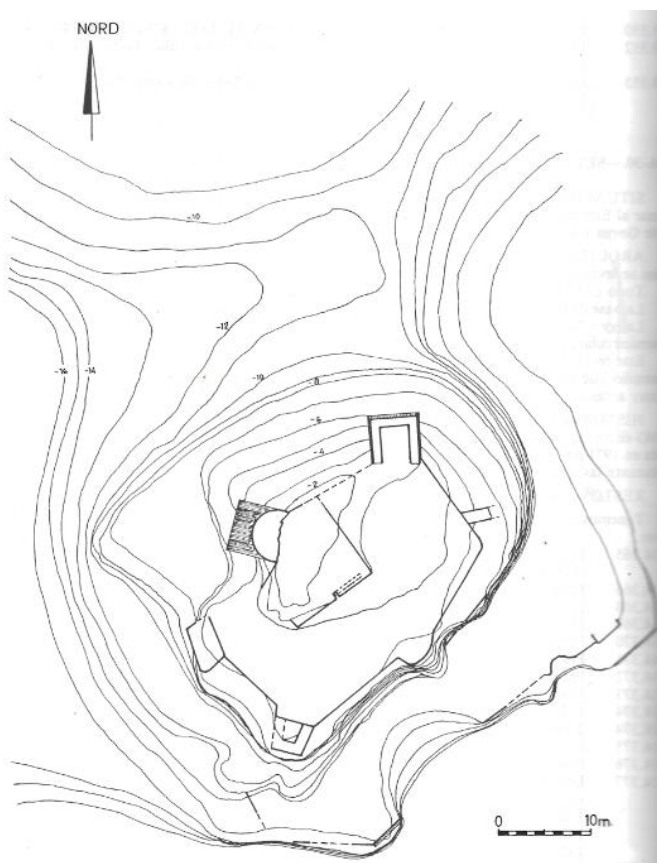
Davant la porta del castell de Seta, que custodiava Johan Reig (Rig), es personen els jutges reials, acompanyats de notaris i escrivans, amb la finalitat de prendre possessió del susdit castell. Aleshores, en Johan els explicà que com gaudeix de la seua tinença en nom de Giner Rabasa de Perellós, menor de dies, segons les *Lleis i Costums d'Espanya*, sols deu entregar-lo al seu propietari natural. En aquestes circumstàncies Johan els nega el pas si abans no és alliberat del jurament d'homenatge prestat al seu senyor, i aquest alliberament sols pot donar-li'l En Giner Rabasa. Aleshores demana al Governador i al Batlle General que li posen per escrit en una carta pública que ell no consent en la entrega del castell, a fi de no violar el seu jurament. Una vegada aconseguida la seua pretensió, obrí les portes als enviats deixant-los passar. En aquest moment En Lluís Fenollar demana, davant dels jutges, que s'entre i es complisca l'orde reial. La Comitiva recorre les dependències ordenant als escrivans que alcen acta de tot

el que hi ha (Hurtado, 1976; Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b; Hinojosa, 2001c; Hinojosa 2001d).

INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general de la part sud-oest del castell. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

Planta del castell. Extret de: Rubio Gomis, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.

Vista general de la part oest del castell, amb les restes de torres i llenços murals del perímetre d'època musulmana. A l'esquerra, la torre nord-oest cristiana. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

Detall d'una torre d'època musulmana de la part sud-oest. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

Part nord del castell, amb les dues torres d'època cristiana. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

Interior de la torre cristiana de l'angle nord-est. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

Interior del castell, amb restes d'estructures d'habitatge i del perímetre mural musulmà i la torre cristiana nord-oest. Producció pròpia (fotografia realitzada el 22-5-2021).

BIBLIOGRAFIA

- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- Hinojosa, J. R. (2001 a): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 b): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, II. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 c): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, III. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 d): Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hurtado, E. (1976): *Los valles de Seta y Travadell (Bosquejo geográfico-histórico)*. Alicante: Diputación de Alicante.
- Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- <<https://links.uv.es/YtpAZY9>> [consulta: 15/04/2021].

1.3.6.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE TRAVADELL

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.086-001
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0010579
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	08/03/01
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Genèric.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Millena.
UBICACIÓ	Al damunt d'un esperó rocós, a uns 2 km. al nord-oest de la localitat de Millena. Domina la vall de Travadell, a l'esquerra de la carretera en direcció Benillup-Millena.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	646 m.
COORDENADES	38°44'10"N i 0°22'20"O

REFERÈNCIA CATASTRAL	03086A002000390000AQ
----------------------	----------------------

PROPIETARI
Propietat Municipal, Ajuntament de Millena.

CRONOLOGIA
Construcció original musulmana dels segles XI-XII. Reformes cristianes dels segles XIII-XIV (Ferrer, Català, 1996).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES
Murs de l'entrada amb tàpia de maçoneria de pedres de gran volumetria, segon nivell de tàpia a base de grava, terra i calç i remat de tàpia de maçoneria. Torre poligonal amb basament de tàpia de maçoneria, part baixa amb tàpia de grava i calç, part alta amb paredat de maçoneria. Aljubs a base de maçoneria, parets llüides amb capa fina de morter de calç i pintades amb almangra. Perímetre mural de tàpia de maçoneria, petita torre de la part oest amb tàpia de grava i calç.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES
No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ			
Bo	Acceptable	Regular	Dolent
			x

DESCRIPCIÓ
<p>LOCALITZACIÓ</p> <p>El castell es situa sobre un tossal de perfils trencallosos i escarpats, que es troba a penes separat de la Serra d'Almudaina. La construcció rep el nom de la vall en la qual</p>

s'emplaça, la vall de Travadell, i pertany al terme municipal de Millena, població que es troba a uns 2 km. Existeixen dues sendes d'accés a la fortificació: una per la part nord del tossal i una per la part sud. Les dues travessen una zona amb bancals escalonats, ja abandonats, motiu pel qual les dues es troben molt desdibuixades i quasi com s'aprecien. L'accés que es consideraria el més natural i que podria ser el primitiu, es realitzaria per la senda de la part sud, donat que presenta menys dificultats (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

A la part baixa del penya-segat, entre la zona nord i nord-oest, on el terreny presenta una plataforma s'aprecien, a una altura d'aproximadament 3 m., diferents marques i forats realitzats a la roca, tots d'una grandària molt pareguda. Aquests podrien ser els vestigis d'un possible recurs per afermar alguna mena d'estructura o estructures relacionades amb un hipotètic habitatge que es trobaria en eixa part de l'esperó. Esta teoria guanya força gràcies a ser la zona en la que més restes ceràmiques s'han trobat. A més, la irregularitat i dificultat del terreny en la part en la que s'enclava el castell, descarta que allí existira algun tipus d'hàbitat, a excepció de la torre del castell.

En la zona d'entrada a la fortificació, just davant, es conserven les restes d'un aljub excavat a la roca en forma de con invertit. Té 2 m. de profunditat, 1,30 m. d'amplària en la boca i 0,70 m. al fons. Les roques que l'envolten mostren algunes marques i forats, cosa que podria indicar que, en origen, tindria algun tipus de coberta. La pròpia zona de la que seria l'entrada al castell encara roman amb les restes de dos murs paral·lels, els quals podrien ser vestigis d'una torre-porta o d'una entrada en forma de corredor. El mur que dona a la part de fora es conserva millor que l'altre i s'observa que en el basament es va emprar tàpia de maçoneria de pedres de gran volumetria. Per sobre d'aquest primer tram de tàpia se'n superposa un segon, construït a base de grava, terra i calç i en la part del remat de nou s'observa que està bastit amb tàpia de maçoneria. Estos murs tenen una grossària de 0,60 m. i l'altura de la tàpia és de 0,80 m. Les bastides restants dels encofrats de la tàpia tenen una separació entre elles de 0,90 m. i deixen un forat ovalat de 5 cm. d'amplària per 3,5 cm. d'altura.

A continuació de les restes dels murs de l'entrada es troba un corredor doblement colzat, el qual té una amplària inferior a 1 m. i va ascendint a la part alta del castell. La part esquerra està protegida per la paret rocosa del propi turó del castell i, a la part dreta, on es troba l'espadat, queden les restes d'un mur amb una forma lleugerament atalussada. Aquest es troba al nivell del sòl del corredor, però sols es pot apreciar des de lluny, ja que actualment tota eixa zona del corredor està coberta per restes de materials despresos de la part alta de la fortificació, circumstància que a continuació s'exposarà. Dita entrada tenia un altre lloc de tancament a mitjan corredor, el qual rodeja el tossal des de la part nord-est fins a l'oest, lloc on es situa l'accés a la part superior, on es desenvolupa un recinte mural que voreja els espadats.

Ja dintre del propi recinte del castell, sobre la part més alta del turó s'observen, arrancant del nivell del terra i fins la cota més alta del conjunt castral, les restes d'una gran torre poligonal, la qual és la construcció principal. L'angle nord de la torre, en l'arrencada, compta amb un gros talús que comença damunt del corredor de l'entrada a la fortificació, on segurament hi hauria una porta. La resta de l'arrencament o basament és de tàpia de maçoneria. A partir d'ací, s'alça la part baixa de l'edificació, que està bastida amb tàpia de grava i calç, molt dura, de 0,90 m. de grossària, i s'assenta sobre una plataforma que anivella el terreny, realitzada a base de maçoneria. Esta construcció seria l'edifici principal i és possible que tinguera dues altures. De la part alta sols es conserven en peu el mur nord-oest i un tros del nord-est, els altres resten molt assolats. Aquests estan bastits amb paredat de maçoneria, de 0,60 m. de grossària i, als pocs vestigis que queden en peu, es pot veure com l'aparell s'alterna entre *opus incertum* i *opus spicatum*. Eixa zona alta de la torre és producte d'una reforma que es va fer en època cristiana, la qual està documentada. Els materials emprats en el paredat contrasten molt amb els de la resta del conjunt castral. El parament que es conserva en la part nord-est és un clar vestigi de les reformes efectuades, ja que presenta una grossària d'1,20 m., molt superior a la resta del conjunt; açò es deu a que en eixa part es superposa el mur antic musulmà, que queda a la part de fora i està bastit amb tàpia de maçoneria, amb el d'època cristiana, que dona a l'interior de la torre i està bastit de paredat. Si bé els dos murs referenciats es conservaven amb una altura relativament considerable, inclús amb una finestra o obertura apreciable en el mur nord-oest, les diferents tronades que es van succeir entre setembre de 2019 i gener de 2020, van

provocar que gran part d'ells col·lapsara. D'eixa manera, gran part dels vestigis d'esta reforma cristiana de la torre han desaparegut i avui en dia sols es conserven els arrencaments dels murs sobre la preexistent estructura musulmana. Gran part dels materials que conformaven aquests murs es van despendre sobre el corredor d'entrada al castell, dificultant en certa mesura l'accés. A més, fins l'any 1982, la torre encara conservava part del mur sud-oest.

La referida edificació seu sobre tres aljubs amb cobertes de volta de canó. Aquests es comuniquen entre si mitjançant unes obertures rectangulars d'1,50 m. d'altura i 0,60 m. d'amplària, situades al mateix centre dels murs que separen cadascun dels aljubs, els quals tenen una grossària de 0,70 m. Les parets dels aljubs estan lluides amb una capa fina de morter de calç i pintades d'almangra fins l'arrancada de les voltes. Tots els angles es troben arrodonits i, per a la construcció de les voltes, s'empraren taulons de fusta per fer un encofrat de maçoneria. Les marques restants denoten que els taulons eren més estrets en els arrencaments de les voltes, amb 17 cm., i més amples a partir del tercer tauló, de 22 cm. . El sòl dels aljubs presenta una inclinació cap al centre, la qual permetia aprofitar al màxim l'extracció de l'aigua. El procés es realitzava a través d'una obertura de 0,70 m. x 0,40 m., la qual es situa en la part superior de la paret est del primer aljub, el que està més prop de l'exterior. En l'interior dels diferents aljubs n'hi ha materials producte de desprendiments o que han sigut arrastrats per l'aigua de la pluja a través de diferents forats presents en les cobertes, obertures sorgides a conseqüència d'enderrocaments. La gran duresa de la tàpia de la part baixa de la torre, així com la grossària dels murs dels aljubs, estan en funció de la salvaguarda de l'aigua, en un lloc impermeable i resistent, així com també per proporcionar-li a la construcció una base sòlida sobre la que alçar-se.

La resta del conjunt castral consisteix en un recinte delimitat per un perímetre mural, a mode d'albacar, que s'estén cap al sud-oest de la part alta del turó, la qual és més baixa que el punt sobre el que s'alça la torre poligonal. Presenta una planta irregular adaptada al terreny, conformant un perímetre total que mesura uns 100 m. La zona emmarcada és molt irregular, amb nombrosos afloraments rocosos i una mancança total de zones planes, circumstància que hauria impedit la presència d'habitatges. Tot el perímetre mural està configurat a base de tàpia de maçoneria, a excepció d'una petita torre, de planta quadrada, que està situada en una punta del tossal

que dona a la part oest. Aquesta és l'única torre del perímetre i està construïda amb tàpia de grava i calç. En conjunt, el recinte està molt deteriorat i ha desaparegut en molts punts, o bé per desprendiments o per estar camuflat entre mates i arbustos. També es conserven algunes restes d'arrancades de murs de tàpia de maçoneria per sota d'aquest recinte mural.

La primera ocupació del tossal del castell es creu que fou durant l'època del bronze, segons testifiquen les troballes de ceràmica, sílex i pedres de molí. Seguidament, diferents fragments de terra sigillata constatarien una segona ocupació durant els segles II i III. Les diferents troballes amb abundant ceràmica musulmana dels segles XII i XIII donen una cronologia clara per al castell, que tindria un origen musulmà i, a més, hauria tingut una intensa ocupació al llarg d'eixe període.

Com ja s'ha dit, la major part del conjunt castral, tal i com es conserva avui en dia, correspon a l'etapa musulmana. Les diferents reformes cristianes, quasi desaparegudes, es durien a terme a partir dels segles XIII i XIV. En aquest sentit, durant els primers anys de domini cristià, es creu que el castell tingué també una ocupació intensa, tal i com confirmen les nombroses troballes pertanyents als segles XIII i XIV. No obstant, la pràctica inexistència de ceràmica blava i daurada de reflex metàl·lic denotaria que la fortificació fou abandonada al voltant del segle XV (Ferrer, Català, 1996).

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

La primera notícia que es conserva és que el 28 de maig de 1263 el rei Jaume I reconeix haver concedit, i en part venut, a Ponç G. de Vilafranca, el castell de Travadell de forma vitalícia; ara li'l canvia pel castell de Garx. D'eixa forma, si en un termini de tres anys les rendes del castell de Garx no valen tant com les del de Travadell, una vegada pagades les respectives despeses de custòdia, promet satisfer-li la diferència. En cas contrari, Ponç G. de Vilafranca restituiria la diferència al seu favor.

El 25 d'agost de 1272, Jaume I deixa en el seu testament al fill de Teresa Gil de Vidaure, Jaume, entre altres, els castells i viles de Planes, Travadell i Almudaina, la

qual anteriorment estava en possessió del sarraí Almudino. Durant les revoltes d'al-Azraq, fou alcaid de Planes i Travadell Miquel López, entre 1275 i 1277.

Amb posterioritat, la vall de Travadell, junt la de Seta, Gorga, Planes, entre altres, passa a ser propietat de Roger de Llúria. Saurina de Llúria, esposa de Roger de Llúria, al morir aquest hereta, per sentència de Jaume II, la vall de Seta, Gorga i el terme de Travadell, entre d'altres, formant part en aquesta època, i fins l'any 1431, de la Baronia d'Alcoi.

Berenguer Roca consta com a alcaid del castell en maig de 1349. L'any 1362, davant possibles nous atacs castellans, en el context de la Guerra dels Dos Peres, es va decidir que el castell de Travadell fora enderrocat. Les persones que es refugiaven en ell haurien d'anar-se'n a altres fortificacions, doncs era *mal obrat e és fort estret e en lo qual fort poch nombre de gent se poria recollir*. A més s'exposava que el castell no disposava d'aigua, *qui és pus principal e pus necessària*. El rei, per això, va escriure a les seues autoritats per a que els afectats buscaren refugi en els castells de Penàguila i Seta. Finalment la fortificació no es va enderrocar.

L'any 1417 era batlle i alcaid de Travadell Bernat Ferrer. En aquest moment, el senyor de la vall de Travadell, així com la de Seta i la baronia d'Alcoi, era el comte Frederic de Luna. El 16 d'octubre de 1431 Ferrer renuncia als esmentats oficis al passar dites possessions, per donació del rei, a mans de mossén Ramón de Perellós, governador dels comtats del Rosselló i Cerdanya i ara també nou senyor de les valls de Seta i Travadell. L'any 1438 és encara senyor d'aquestes terres, però també ho és de la vila de Gorga.

Al voltant de 1440-1445, el rei mana a Ali Xupió, collidor de les rendes de la vila i baronia d'Alcoi, que pague 3300 sous a Galceran Guerau, lloctinent de batlle a la vila d'Alcoi, per les despeses en certes obres i encàrrecs, entre elles *fer certes obres en lo castell e lochs de la Vall de Travadell*. A partir del 31 d'agost de l'any 1455, les valls de Seta i Travadell passaren a ser part del patrimoni reial. Per aquest motiu, es presenten ara els jutges davant del castell de Travadell i, com està tancat, criden i obri el sots-alcaid Miquel Sentpere, que ix fora i els demana vènia per parlar. Repeteix que posseeix el castell a *Costum d'Espanya* de Giner Rabaça i que, com jurà fidelitat, no pot entregar-lo si no l'alliberen dels seus vots perquè només el pot tornar al seu senyor. Els

jutges acorden que ho faça Lluç Fenollar com a procurador de Giner Rabaça *E reconegut lo dit castell los dits honrats jutges feren inventariar per / nosaltres notaris scrivans les coses forniments e armes en aquell trobades / en la forma seguent / inventari fet de les coses e armes atrobades en lo castell de Travadell/*. Tot açò és encomanat a Jofre Alemany de Cocentaina, que ho rep en nom del rei (Hurtado, 1976; Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b; Hinojosa, 2001c; Hinojosa 2001d).

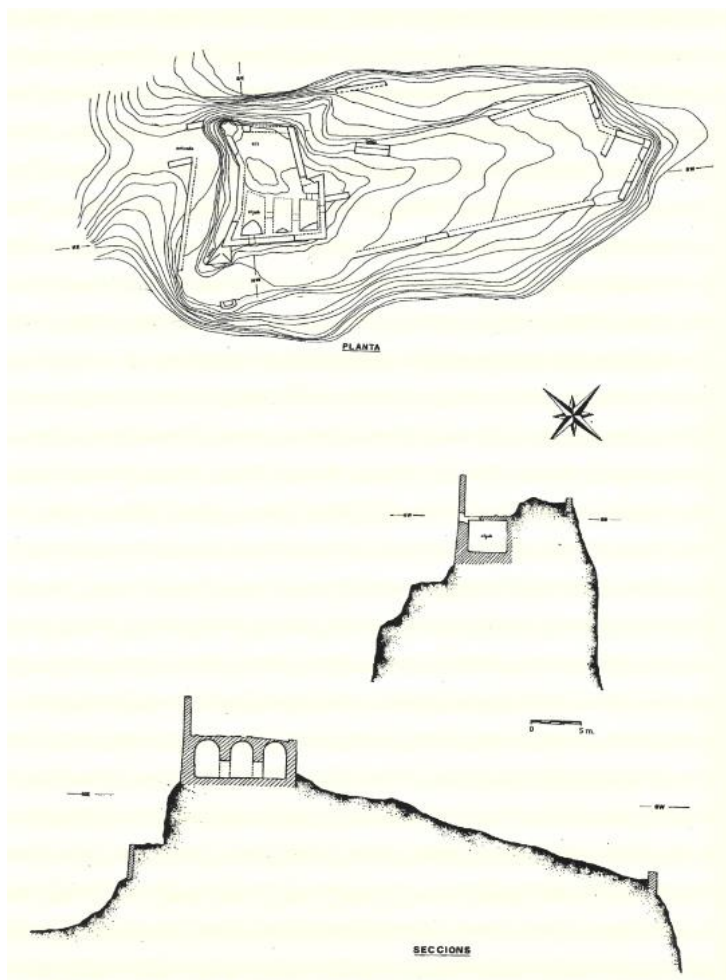
INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general de la part nord del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de la part nord del castell abans de la solside de la paret nord de l'edifici principal en l'any 2020. Extret de: <https://links.uv.es/mIWYJ1t> [consulta: 30/05/2021].

Planta i secció del Castell. Extret de: Ferrer i Maset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Vista general de la part est, on està l'entrada del castell, amb la zona de la porta, el corredor colzat i part de l'edifici principal. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Paret nord de l'edifici principal. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de l'estructura principal del castell, en la part alta del turó des de l'interior del propi recinte, on s'aprecia a més l'entrada als aljubs. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Interior del primer aljub. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de la part oest del recinte que es desenvolupa cap a la part oest del tossal, on s'aprecia el perímetre mural. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Llenç de muralla del perímetre mural de la part oest del conjunt. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de la part sud del conjunt castral. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

BIBLIOGRAFIA

- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- Hinojosa, J. R. (2001 a): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 b): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, II*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 c): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, III*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Hinojosa, J. R. (2001 d): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, IV*. Valencia Biblioteca Valenciana.
- Hurtado, E. (1976): *Los valles de Seta y Travadell (Bosquejo geográfico-histórico)*. Alicante: Diputación de Alicante.

López, P. (2004): “Los castillos valencianos en el siglo XIII. Del Hisn musulmán al Castrum cristiano”, *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, (54), pp. 103-138.

Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.

Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.

<<https://links.uv.es/c0Tylwy>> [consulta: 15/04/2021].

1.3.7.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE PERPUTXENT

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.084-001
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	R-I-51-0010440
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	01/03/99
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Delimitació jurídica provisional. RESOLUCIÓ de 26 de maig de 1999, de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, per la qual s'acorda tindre per incoat l'expedient de delimitació de l'entorn de protecció i normativa de protecció del castell de Perputxent, a l'Orxa, Alacant. [1999/X6180]. Informe condicionat per a un Pla Especial de Conservació i Preservació del Castell

	de Perputxent i el seu entorn, a data de 11/12/2019.
--	--

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	L'Orxa
UBICACIÓ	En la part alta d'un monticle rocós situat a uns 2 km. al nord-oest de la localitat de l'Orxa, junt a la via verda del riu Serpis.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	351 m.
COORDENADES	38°51'09"N i 0°19'23"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03084A011000570000EG

PROPIETARI
Diputació d'Alacant.

CRONOLOGIA
Construcció de l'albacar musulmà entre finals del segle XII i principis del segle XIII. <i>Castrum</i> cristià, amb les diferents torres i àrea palatina de la part occidental, construït entre finals del segle XIII i el XIV (Bazzana, Guichard, Segura, 1982; López, 2002).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES
Tot el recinte musulmà bastit amb tàpia de maçoneria. Voltes de les torres cristianes amb tècnica de canyís. Tàpia i tàpia de maçoneria en el conjunt castral cristià i carreus en els cossos inferiors dels murs que donen a l'est en les torres de l'extrem nord-est i sud-est, així com en el llenç de muralla que les uneix. Algunes espitlleres emmarcades per carreus.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES
2012-2013, tancament provisional del castell, neteja i poda de les espècies vegetals. Obtenció de dades per a la definició geomètrica dels components de l'arquitectura del

conjunt. Tasques d'inventari i reconeixement de fàbriques constructives dels murs i llenços. Condicionament del camí d'accés.

Setembre-octubre 2016, recuperació de materials en la solside del "sector de la Torre de les Portes".

2019-actualitat, consolidació de les parts amb major risc. Excavacions arqueològiques a l'àrea palatina i recuperació de materials en altres zones (Menéndez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2018).

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Bo	Acceptable	Regular	Dolent
	x		

DESCRIPCIÓ

LOCALITZACIÓ

El castell de Perputxent, que en època musulmana es denominava *hisn burbudján* o *borbounchen*, també conegut popularment com "Castell de l'Orxa", s'emplaça en la part alta d'un tossal rocós que es troba als peus de la solana de la serra del Benicadell i junt al marge esquerra del riu Serpis, a 1,3 km. al nord-oest de la localitat de l'Orxa. Des d'ací domina la vall de Perputxent i el riu Serpis, el qual, just a continuació, comença el seu recorregut cap a "l'Estret de l'Infern" en direcció a Vilallonga (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

En l'elevació en la que es situa el castell s'ha documentat la presència d'assentaments d'època del bronze i ibèrica.

El tossal proporciona defenses naturals gràcies als espadats presents en les parts nord i nord-est, els quals tenen una altura de 20 m., no obstant, la resta té una pendent relativament suau. La superfície total ocupada per la fortificació, que és de planta poligonal, o més bé irregular adaptada al terreny, és d'aproximadament 4000 m². A

pesar de la gran complexitat arquitectònica del castell, el relatiu bon estat de conservació en el que romanen la major part dels seus elements arquitectònics, permet una lectura bastant clara de totes les seues parts.

La denominació de molts dels elements de la fortificació s'ha atribuït recentment, quan començaren les obres de posada en valor i restauració del conjunt castral. En la descripció que es durà a terme a continuació es referenciaran d'aquesta manera.

L'accés al castell es realitza per la part sud, a través d'una tanca base o antemural de llargues dimensions que s'adapta al terreny. Es presenta enclavat en els fronts sud i est, on el desnivell del tossal no és massa pronunciat, i acaba prop de l'espadat de la part sud-est, on ja no són necessàries construccions defensives. Està bastit amb tàpia de maçoneria amb pedres de gran volumetria, d'1,40 m. de llargària, 0,80 m. d'altura, 0,80 m de grossària en la part baixa i 0,45 m. en la part superior, amb forta presència òptica dels forats de les agulles. L'antemural deixa un escaló a mode de camí de ronda de 0,35 m. Compta amb diverses espitlleres de deriva interna i llanceres de secció obliqua per tot el seu conjunt. D'aquesta manera es configuraria com un parament que en gran mesura contribuïa a la defensa de la fortificació, tant per cobrir les seues cares més vulnerables com per ser una defensa auxiliar de l'entrada. Una vegada traspasat l'antemural, en el sector sud es situa l'accés, el qual és colzat i està defensat per una torre o bastió en forma de cub que sobresurt. Per tant, l'entrada és en zig-zaga, circumstància que permet un major control defensiu.

Una vegada traspasat l'accés es troba una franja estreta que funciona a mode de barbacana, limitada per un altre llenç de muralla en la part superior. Aquest tanca tota la zona est de la fortificació i està construït també amb tàpia de maçoneria. Des de l'espai de la barbacana s'accedeix al recinte superior, l'albacar de la fortalesa, travessant el segon llenç de muralla a través d'una segona entrada colzada, en este cas en rampa. Aquesta està defensada per una torrassa amb espitlleres de 0,40 m. d'amplària per 0,40 m. d'altura en l'interior, les quals deixen una obertura molt reduïda a la part exterior. L'entrada a la torrassa presenta una obertura de 0,70 m. d'amplària i, en conjunt, és la que es conserva en millor estat de les presents en este recinte. El segon llenç referenciat, que es disposa de manera quasi rectilínia en els fronts est i sud, està defensat mitjançant espitlleres i compta amb quatre torrasses o bastions a mode de cubs d'alçat rectangular que sobresurten. Aquestes es disposen a intervals proporcionals i

estan construïdes amb la mateixa fàbrica que la muralla. Al nord, el llenç de muralla no requereix cap bastió defensiu, ja que es troba l'espadat, que actua de defensa natural. Quasi en l'extrem nord-oest s'han conservat, en el remat del mur, alguns merlets que tenen 0,50 m. d'amplària i deixen unes obertures entre ells de 0,50 m. La torrassa de l'extrem sud-oest d'esta segona muralla, es va utilitzar com a basament de la que és actualment la torre de l'extrem sud-est de la part cristiana del castell, anomenada "Torre de les Portes". El bastió de l'angle nord-est presenta, en el costat nord, una obertura que funciona com a poterna. Aquesta proporciona una entrada per l'escarpada pujada pel costat nord del tossal i dona accés a l'albacar estalviant-se passar pels accessos principals. Per eixe motiu ha vingut a ser denominada "Torre de la Poterna". Es troba en un avançat estat de ruïna, amb un perfil molt desdibuixat respecte les altres.

La segona muralla defensa tota la part alta del tossal, on es desenvolupa l'albacar, i configura, així, una superfície escalonada que té quasi 3000 m² de superfície. L'albacar, que s'estén per la part oriental del conjunt, es configura, per tant, com una àmplia superfície de terreny disposada a diferents nivells, en la qual es conserven diversos vestigis arquitectònics: restes d'estances de planta rectangular pertanyents a l'època d'ocupació almohade; un aljub de grans dimensions, present en la part més baixa del recinte, en el front sud-est, que està cobert per una volta de canó de morter que arriba a uns 3,5 m. d'altura, i mesura 10 m. de llarg per 2,50 m. d'amplària. Les parts referenciades fins aquest punt pertanyen al recinte castral musulmà. Molt probablement el sistema d'accés es correspon amb l'original d'època islàmica. Dataria de finals del segle XII o de la primera meitat del segle XIII, per la seua gran complexitat i pels paral·lels en la comarca, com el Castell de Planes.

La zona occidental del conjunt castral està ocupada per la fortalesa cristiana, la qual mostra una distribució arquitectònica complexa en quant a la seua planta, però també presenta murs de fàbrica diferents entre si i als de la resta del castell. Aquesta part està dominada per un gran alcàsser o edifici palatí, de planta rectangular, i s'organitza al voltant d'un pati d'armes central que està delimitat per tres torres de planta quadrangular, les quals tenen tres nivells en altura i li confereixen al recinte una planta en forma de L. Dues d'aquestes torres, la de l'extrem sud-oest o "Torre de l'Homenatge", i la de l'extrem sud-est o "Torre de les Portes", estan integrades en el segon nivell de muralla, el qual delimita tot el recinte. Actualment es pot accedir a esta

zona del castell o bé per una obertura present en l'extrem sud-oest del propi mur de l'edifici palatí, o per un espai que es genera entre la torre nord-est, també anomenada "torre dels Encoixinats", i la part nord de la muralla perimetral.

La torre nord-est, que és de grans dimensions, es troba emplaçada prop de l'espadat. Presenta un avançat estat de ruïna però encara s'aprecien clarament els seus alçats. El primer cos està construït a base de carreus de pedra, on hi ha dues espitlleres emmarcades per carreus en el costat est. En el cos superior està bastida amb tàpia de maçoneria d'1 m. de grossària i 1,30 m. d'altura. En l'interior no s'ha conservat en peu cap dels seus tres nivells, restant únicament el buit emmarcat per les quatre parets. Dels murs, el que dona a l'interior està construït sols a base de tàpia i ací encara és visible l'arrancada d'una volta de canó construïda mitjançant tècnica de canyís. A més, es conserva una mènsula o motllura, testimoni de la coberta desapareguda, indicatiu dels ja referenciats hipotètics 3 nivells. Per altra banda, en el costat sud n'hi ha dues finestres a diferents nivells, una damunt d'altra, i en la part superior del costat est n'hi ha altra finestra rectangular. La presència dels carreus en el primer cos, tallats a mode "d'encoixinat", han comportat que la construcció passe a denominar-se "Torre dels encoixinats". Les cantonades d'aquesta edificació, molt probablement realitzades amb carreus, podrien haver sigut objecte d'espoli, ja que s'observa el buit deixat tot just en eixe punt.

El llenç de muralla que hi ha entre la torre sud-est i la torre nord-est, el qual en la seua meitat sud serveix també de mur de l'edificació palatina, està construït amb un primer cos de carreus travats amb calç, no tan ben llaurats com els presents en les torres, i un cos superior a base de tàpia de maçoneria i tàpia de calç, terra i grava. S'aprecien quatre espitlleres emmarcades per carreus, les quals estan alineades a una mateixa altura i, en la part alta, altres tres, però en aquest cas cegades. En l'últim cos, cegades per les tapiades, es veuen els perfils del que seria l'antic remat, un nivell més a baix de l'actual, consistent en un cos emmerletat. En la part alta actual s'aprecia com els merlets també foren cegats, però en l'extrem sud el cegament ha caigut, deixant al descobert tres merlets. Açò seria producte de recreixements en reformes successives del castell. La part del mur que dona a l'interior del recinte cristià conserva, damunt de la línia de la base dels carreus, unes motlures o mènsules que indicarien l'existència

d'una coberta que es prolongaria fins les restes d'altre mur paral·lel construït de maçoneria.

Com ja s'ha dit, la torre de l'angle sud-est, anomenada "torre de les Portes", és d'origen musulmà, però fou refeta o recrescuda per integrar-la en el recinte cristià, de manera que per a la seua construcció es van utilitzar gran quantitat de carreus. La denominació "Torre de les Portes" es deu a que, des d'aquesta, es controlaven els principals sistemes d'accés a les diferents àrees de la fortalesa: l'entrada al recinte per la primera porta colzada, la qual funciona d'accés a la barbacana; la segona porta colzada, que dona pas a l'albacar; i la tercera porta colzada, que es troba a l'oest i serveix d'entrada a l'alcàsser o gran edifici principal. Aquesta construcció, que era la torre més menuda de les tres del recinte cristià, es conserva en un estat molt ruïnós. Gran part del seu volum s'ha enderrocat, cosa que permet apreciar el seu interior amb els diferents nivells. Encara es conserven dues espitlleres en la cara sud i dos en la cara oest.

El llenç de muralla que mira al sud està construït a base de tàpia de maçoneria, amb una grossària d'1,20 m., al contrari que a la zona est, on, com s'ha dit, el primer cos de les torres i llenç de muralla està construït amb carreus. Segons els membres del CEC, aquesta circumstància pot obeir a qüestions defensives, ja que l'oest de la fortalesa cristiana és el més fàcilment atacable. Però podria tractar-se d'una qüestió relacionada amb les inclemències meteorològiques, donat que eixa banda de la fortalesa està orientada a llevant, des d'on arriben els grans temporals de pluja a este territori.

L'accés a la part cristiana del conjunt es realitzava pel costat sud-est de la torre més occidental, la de "l'Homenatge" o de "Les Traces". Està configurada per un arc ogival realitzat en rajoles col·locades com a dovelles a plec. Sobre aquesta s'aprecia la maçoneria del mur superior i unes obertures, que són els metxinals on es clavarien els llistons de fusta que suportarien un nivell superior, el qual potser serviria a mode de barbacana per defensar l'entrada. Per accedir a eixa porta l'enemic es veuria obligat a fer un llarg recorregut per la barbacana des de l'entrada colzada de l'antemural. Traspassada la "Torre de les Portes", es continua per un corredor colzat estret que té una obertura cap a l'est, la qual dona pas a un espai obert de forma rectangular que precedeix a la porta. Tot està defensat amb espitlleres presents en les muralles i torres del nivell superior. Gran part d'aquesta entrada s'ha perdut i es troba sepultada baix els

enderrocs de les parts altes del castell, sols sent apreciable el remat de l'arc de la porta. Per ella s'accedia al pati d'armes, entre la "Torre de l'Homenatge i l'edificació palatina.

La torre de l'extrem oest, anomenada "Torre de l'Homenatge" és la més espectacular de tot el conjunt castral, la més gran, i a més s'ha conservat en un considerable bon estat. Té una altura de 20 m. i en origen tindria tres nivells d'habitació. Està construïda amb tàpia de maçoneria i seu directament sobre la roca del tossal. Cada mur té diferent grossària en cadascun dels nivells, amb 1,20 m. en la part baixa, 0,75 m. en la primera planta i 0,50 m. en la tercera. La planta baixa es divideix en dues habitacions de petites dimensions i ací s'aprecien les restes de l'arrencada d'una volta de canó. Construïda amb la tècnica del canyís, dita volta cobriria aquestes estances, les quals s'especula sobre que podrien tractar-se d'algun tipus de magatzem o inclús calabós. A la planta principal s'accedeix per la paret nord i, en origen, a esta s'entraria mitjançant una escala exterior que es trobaria en el pati d'armes. La planta en qüestió té una finestra que dona a la part sud, la qual està emmarcada per rajoles massisses, però es troba parcialment cegada. En la paret est n'hi ha un buit, que podria ser el va d'una porta que serviria per comunicar aquest punt amb un estança situada al mateix nivell en un edifici adossat, no obstant, en l'actualitat resta completament enderrocat. Eixe edifici desaparegut s'emplaçaria just al costat de la porta d'entrada al recinte cristià, circumstància que denotaria que podria exercir funcions defensives en la mateixa. El remat de la torre encara conserva gran part del seu emmerletat. Per altra banda, s'aprecia com fou recrescuda durant un moment en que la fortalesa fou reformada respecte al seu estat original, tal i com es pot observar en el murs, on es conserven vestigis del seu primer cos emmerletat. En dos dels seus paraments interiors resten encara apreciables traces grafiades que mostren replantejaments. Aquestes estarien en funció de la construcció de cintres emprades durant l'execució de nous arcs o voltes, els quals mai es van materialitzar. Per eixe motiu també és coneguda com "Torre de les Traces".

El pati d'armes al voltant del qual s'organitzen les diferents estructures del recinte cristià, presenta un traçat irregular donat per la irregularitat dels murs de les construccions que l'envolten. Està a dos nivells i es pot dir que dividit en dues parts: la primera, la oriental, dona accés a la "Torre dels enteixinats" per la cara est, i a l'edificació palatina per la sud; la part occidental, a la qual s'accediria per l'entrada

principal del conjunt castral cristià, connecta amb la “Torre de l’Homenatge” i amb l’edificació palatina. Les dues zones no estan separades, però l’estretiment que es produeix entre l’espadat, tot just on comença un últim mur defensiu, i l’angle nord-oest de l’edificació palatina, podria servir per delimitar-les. En el pati, en l’extrem nord-oest, es troba aquest últim llenç de muralla, el qual segueix una disposició diagonal adaptada al terreny, de sud-oest a nord-est, tancant eixa part del recinte. Està construït en tàpia de maçoneria i encara conserva part de l’emmerletat. Este és un element que es troba en molts dels castells peninsulars però, en el cas alacantí, aquesta és una de les poques mostres que es conserven.

Entre la “Torre de l’Homenatge” i la “Torre de les Portes”, ocupant gran part del recinte interior de cara al pati d’armes, es troben les restes dels murs de l’edificació palatina, o residència senyorial/alcàsser. Aquest edifici, de planta rectangular, de 8 m. d’amplària i 20 m. de profunditat, també comptava amb tres nivells d’habitació, però sols conserva els murs laterals. Estos estan bastits amb tàpia de maçoneria molt irregular de 0,70 m. de grossària, a excepció del mur que forma part del llenç de muralla est que, com s’ha indicat anteriorment, té un primer cos a base de carreus i un segon bastit amb tàpia. A l’interior, al nivell inferior, es pot apreciar l’arrancada d’una volta, en el que seria un dels seus murs de suport. En aquest sentit han perdurat motlures o mènsules a mitjana altura, les quals suportarien l’entaulament de fusta del pis superior. Al mur sud compta amb tres espitlleres, les quals estan emmarcades en la part exterior per carreus que originen un arc ogival, però dels quals sols ha perdurat un testimoni. El segon nivell consistia en una planta d’habitatge, de 5 m. d’altura i gran amplària. En la paret sud s’alçaven tres finestres de gran tamany emmarcades per carreus, que donaven a l’exterior des d’una altura de 8,50 m. Durant els primers anys de domini cristià, moment en que degué ser construïda aquesta edificació, comptava amb un cos de merlets en el remat. No obstant, estos foren cegats amb posterioritat, una circumstància que resta clarament apreciable i que possiblement es degué a la construcció d’una teulada. Eixa característica es veu compartida en altres edificis coetanis, com al Palau Comtal de Cocentaina. Encara que no és segur, tal i com s’ha especulat durant les recents investigacions emmarcades dintre del procés de posada en valor i restauració del castell, aquesta sala comptaria amb un nivell cobert per una estructura d’arcs de diafragma, els quals es recolzarien en les mènsules que s’han conservat. Dita hipòtesi es basa en el descobriment d’algunes dovelles que podrien

pertànyer a eixos arcs. Per este motiu, l'edificació en qüestió, ha passat a denominar-se "Edifici de la nau dels arcs de diafragma".

Tal i com s'ha vist, la pràctica totalitat del *castrum* cristià es va construir aprofitant com a base les preexistents construccions musulmanes, motiu pel qual gran part de les remodelacions i recreixements són encara apreciables. Pels seus elements i disposició/emplaçament és una fortificació que es pot definir com arquetipus de castell de poblament, que a penes va tenir un paper estratègic, sobretot per estar lluny de les principals vies de comunicació. D'aquesta manera es tractaria d'un important castell musulmà construït a finals del segle XII o principis del segle XIII, tal i com denota la seua morfologia, però també per les troballes de ceràmica que s'han trobat al conjunt, datades en eixa època. En esta etapa seria un típic *hisn* islàmic, conformat per l'albacar, el qual es componia d'una cerca, l'antemural i dos aljubs en l'interior, a més d'hipotètiques zones d'habitatge. És possible que també comptara amb una petita celoquia. Serviria sobretot com a refugi, en casos de perill, de la població musulmana de les alqueries de la Vall de Perputxent. La seua morfologia no podria considerar-se com pròpia d'un castell, o almenys no la d'un castell cristià. Açò quedaria demostrat amb el plet que va protagonitzar, ja en època de domini cristià, Gil Garcès d'Azagra, senyor de Perputxent, per la possessió de les alqueries de Gaianes i Fontzelles. Ell afirmava que ambdues pertanyien des de temps musulmans al castell de Perputxent, però es va resoldre que no hi havia castell en temps dels moros:... *e por que no somos ciertos que en tiempo de moros no avia castiello en Perputxent antigament...* Aquesta afirmació correspondria a que, a ulls cristians, el *hisn* de Perputxent no es correspondria amb la seua concepció de castell, sense alcaid, guarnició, ni zona residencial. Tenint en compte això, pogué ser ampliat per part dels musulmans en temps de les revoltes d'al-Azraq, entorn a 1248.

A partir de l'ocupació cristiana de la vall es va realitzar la redistribució de la fortificació. Es reaprofitaren i transformaren les anteriors estructures per convertir-lo en un autèntic *castrum* cristià, amb gran torre i una sèrie de sales cobertes que haurien permès la residència permanent del senyor feudal així com d'una petita guarnició. Va estar sota domini, en primer lloc, de l'orde de l'Hospital i, posteriorment, de l'orde de Montesa. Fou en aquest moment quan el castell va ser completament transformat en la

part occidental, modificació que li va donar l'aspecte definitiu, amb àrea palatina i, en definitiva, la configuració actual.

Després de ser abandonat al voltant del segle XV, el castell de Perputxent va anar degradant-se poc a poc. Probablement les estructures es van deteriorar, a banda de pel pas del temps, per possibles espolis de materials. A més, certes parts de la superfície del castell van ser utilitzades com a terreny de conreu, amb la construcció de bancals delimitats a partir de l'acumulació dels propis materials restants de l'enderrocament d'alguns murs de fàbrica (Bazzana, Guichard, Segura, 1982; Ferrer, 1992; Ferrer, Català, 1996; Menéñez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2018; Vidal, 2020).

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

El 4 d'abril de 1244 es signa el "Pacte del Pouet" a la partida de Saltes, en el terme d'Alcalà, al cotat d'un pou xicotet. Els signants foren al-Azraq i Alfons, fill de Jaume I. Amb aquest pacte el cabdill musulmà es reservava els castells de Margarida, Xeroles, Castells i Gallinera i el domini total d'Alcalà i Perputxent. Si bé el castell fou lliurat als aragonesos l'any 1245, aquest fou recuperat per les tropes d'al-Azraq entre els anys 1248-1258, durant la revolta que este va protagonitzar.

Recuperat de nou pels cristians, després que al-Azraq fora derrotat i enviat a l'exili, es posat sota control reial l'any 1259. En eixe moment l'alcaid del castell és Guillem de Plana. El 14 de març d'aquest any es registra que el rei deu a l'esmentat Guillem, ciutadà de València, 2377 sous per la custòdia del castell de *Perpunyen*, des del dia en que l'emprà fins al proper 1 d'abril; li assigna la quantitat sobre certes rendes de la ciutat de València que ja té empenyades a causa d'un altre deute reial.

L'any 1260 la fortificació deixa de ser vila de reialenc i el 18 de març el rei cedeix el castell i vila de Perputxent al noble Gil Garcés d'Azagra a canvi del castell de Planes. Aquest es converteix en el primer senyor del senyoriu de Perputxent, fins l'any 1273. El 27 de febrer de l'any 1268 es produeix el ja mencionat plet en que Gil Garcés d'Azagra tracta d'incorporar al seu terme les alqueries de Gaianes i Fontzelles, però la sentència reial li resulta desfavorable, afirmant-se que *en tiempos de moros no avia castiello en Perpunxen antigament*.

L'any 1273 el castell i vila de Perputxent ixen a subhasta per complir les últimes voluntats de Gil Garcés, amb la intenció d'arreglar els seus comptes i lliurar als seus descendents dels seus deutes. El 12 de juny del mateix any el senyoriu és venut a Ramon de Riusech per un preu de 70000 sous. En l'acta de la venda s'especifica que amb la compra rep en propietat el *castrum*, les cases, l'àrea palatina, les seues torres, murs, fortaliseses, barbicanes i fossats. L'esment de l'àrea palatina en el document és la primera referència que es fa sobre aquesta i confirmaria que en eixa cronologia ja existiria un gran espai domèstic d'elevat rang social. L'aleshores alcaid de la fortificació, Joan Monzó, fa lliurament de la propietat a Ramon de Riusech quasi un més després de la licitació. El nou senyor augmenta el territori baix la jurisdicció castral amb les alqueries d'Almarayen, que es creu que seria el castell actualment denominat de la Barcella, i Beniarrés. Aquesta última la compra per 70000 sous, donats a l'anterior propietària, Dª Teresa Gil de Vidaure, senyora del castell de Planes i Travadell.

Novament, l'any 1276 la fortificació passa a ser propietat d'altre noble, en este cas Arnau de Romaní, que el bescanvia amb el senyoriu de Riba-roja. El 16 de gener del mateix any dona al seu fill, Arnau, *ad faciendum matrimonium cum Raimunda filla de Ramon de Riusec*, com alou franc i lliure el castell de Perputxent amb les *fortitudinibus eiusdem castris et alcherie*.

El 1285 Arnau de Romaní ingressa en l'orde de de Sant Joan de l'Hospital i cedeix el senyoriu de Perputxent, amb el castell, la vila i tot el terme, a dita orde com a vot de pobresa i obediència. En realitat va vendre el senyoriu per 30000 sous. En eixe moment, per tant, el castell es converteix en plaça militar i seu de l'Orde.

El 18 de setembre de 1319, l'orde de Santa Maria de Montesa, que havia sigut atribuïda amb les propietats que l'orde de l'Hospital tenia en el Regne de València, passa a ser propietària del senyoriu de Perputxent. El tràmit es fa baix mandat reial del rei Jaume II d'Aragó i és ratificat pel mestre de l'Orde, fra Arnau de Soler, el 7 d'abril de l'any 1321. Arnau Soler, el 5 d'abril de l'any 1320, procedeix a liquidar el salari que li corresponia per sis mesos i mig a Pere Colom, ciutadà de València, en raó d'haver tingut custòdia del castell durant l'interregne entre el rei i l'Orde. El castell romandrà des d'aquell moment en mans de l'orde de Montesa, sent la seua possessió més

meridional al Regne de València. Quan l'Orde entra en crisi, a partir del segle XV, és abandonat definitivament.

El 26 de juliol de l'any 1644 es va produir un terratrèmol en la població de L'Orxa, que va quedar destruïda. S'han conservat testimonis que mencionen que la fortificació va sofrir greus danys (Bazzana, Guichard, Segura, 1982; Guinot, 1986; Ferrer, Català, 1996).

RESTAURACIONS/INTERVENCIONS

El castell de Perputxent va estar en mans de particulars fins al novembre de l'any 2009, quan fou adquirit per la Diputació Provincial d'Alacant per un valor de 126.212,54 euros. L'adquisició es va fer amb l'objectiu d'iniciar els procediments necessaris per a la seua recuperació i posada en valor. Des de l'any 2010, atenent inicialment el deure de conservació que recau en tot propietari d'un BIC, l'Àrea d'Arquitectura de la Diputació ha gestionat i finançat una sèrie de treballs dirigits a preservar el màxim d'estructures presents en el castell, a conèixer la seua arquitectura i l'estat de conservació en que es troba. Aquestes tasques prèvies tenien com a propòsit final permetre, aviat, començar les fases d'estabilització, acompanyades de les intervencions arqueològiques i les actuacions de restauració necessàries, que permetran, per últim, museïtzar el conjunt castral.

En primer lloc, es va procedir al tancament provisional del castell mitjançant una porta-cancel·la en la zona d'accés, en l'antemural, la qual no està recolzada en les estructures castrals originals. Aquesta acció ha sigut necessària sobretot pel risc de desprendiments d'algunes de les restes arquitectòniques, per evitar que possibles visitants s'exposen al perill. En els anys posteriors també s'han instal·lat alarmes i càmeres, bàsicament com a mesura de prevenció i dissuasió.

Seguidament es va procedir a la neteja i poda de les espècies vegetals que han crescut des de temps remots al llarg de les estructures del castell, deteriorant-les en molts casos o tapant-les i dificultant la seua apreciació. Era necessària, per tant, una correcta observació per al seu estudi i documentació, treballs previs necessaris per a la seua futura posada en valor. Aquestes tasques es succeïren entre els anys 2012 i 2013

i, des d'aleshores, s'han mantingut de manera rutinària, com a treballs de conservació preventiva.

Entre 2013 i 2014 es va realitzar un exhaustiu treball de renovació i actualització de les dades referents al terreny i a les estructures conservades, tot per obtenir la definició geomètrica de la totalitat dels components de l'arquitectura del castell. D'aquesta manera, es realitzaren alçats topogràfics georeferenciats en tres dimensions, escomesos per l'empresa "ASTIL, S.L", sota la direcció de Rafael Pérez. La definició geomètrica va requerir referenciar nominalment els diferents elements i estructures. Per tant, es van proposar noves denominacions per als diferents edificis i sectors del castell, basades en les seues característiques objectives. Aquests noms han sigut utilitzats ja en l'anterior apartat, referent a l'evolució històrica i descripció formal de la fortificació.

També entre 2013 i 2014 es van dur a terme tasques destinades al reconeixement, inventariat i descripció, no exhaustiva, de les diferents fàbriques constructives dels murs i llenços presents en la fortificació. Es van registrar en total 18 fàbriques diferenciades i 27 elements arquitectònics.

Per altra banda, es va procedir a condicionar el camí d'accés, un recurs necessari per als actuals i futurs treballs a realitzar en pro de la posada en valor del castell, que ha d'estar en condicions per facilitar els treballs.

La primera de les actuacions arqueològiques, duta a terme entre setembre i octubre de l'any 2016, va consistir en recuperar els materials constructius presents en la solside de la zona denominada "sector de la Torre de les Portes". Després dels estudis previs i treballs de condicionament assenyalats, es va executar aquesta actuació. Este procés s'estendrà, en futures campanyes, a totes les parts enrunades. És a dir, el castell compta amb nombrosos materials, tant en l'interior com en l'exterior, que requereixen ser degudament emmagatzemats, inventariats i estudiats per a la seua utilització en les futures obres d'estabilització i consolidació de les estructures. Les peces recuperades van ser emmagatzemades en la zona de concentració, establerta aprofitant tres plataformes de l'interior del recinte de l'albacar.

Després d'aquesta primera actuació, les futures intervencions estan focalitzades en garantir l'estabilització puntual d'algunes estructures de diversos sectors del castell,

algunes d'elles en perill crític de col·lapse o desestabilització. Eixa tasca requereix de detallats exàmens donat el variat estat de conservació que presenten els diferents elements i estructures.

Des de l'any 2019 fins l'actualitat, s'està actuant en les zones que requereixen major urgència de ser intervingudes: la vessant sud-est de la "Torre de les Traces", que ha perdut gran quantitat de la massa dels seus murs en la part del basament; el llenç sud de la muralla de l'edifici de l'alcàsser, que presenta obertures producte de la ruïna de la seua secció constructiva, les quals generen gran inestabilitat; part de la muralla sud de la "Torre dels Encoixinats", en la qual l'espòli de dues de les seues espitlleres ha originat dos arcs de descàrrega molt febles que la posen en un seriós risc de col·lapse; per últim, diferents trams de llenços de l'antemural i de les muralles. Però, a més, les actuacions de consolidació i estabilització estructural són requerides en la gran majoria dels elements constructius de la fortalesa. A banda s'estan duent a terme excavacions arqueològiques en l'àrea palatina i recuperant materials de construcció utilitzables en futurs treballs de restauració. En un futur pròxim es prevé fer una museïtzació inicial de la fortalesa per a obrir-la al públic. Degut a aquestes obres de consolidació i a les excavacions arqueològiques, tots els sectors que han sigut referenciats compten, en l'actualitat, amb bastimentades i passarel·les necessàries per a escometre els treballs (Menénez, Pérez, Pina, Sánchez, Vilaplana, Revert, 2018).

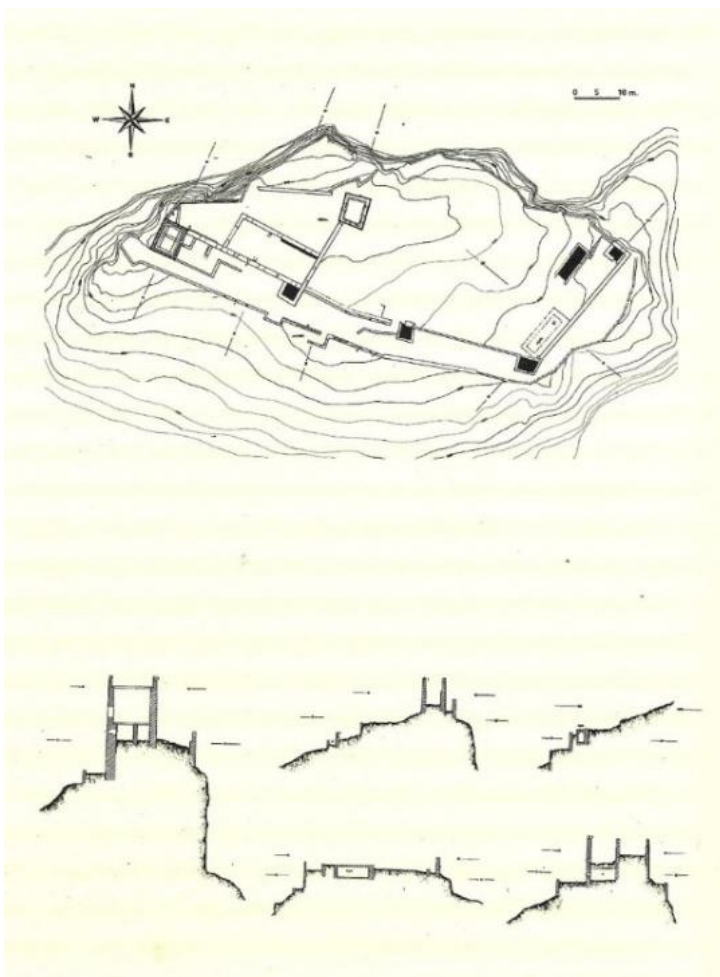
INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general de la part sud del castell. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Vista general de la part nord del castell. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Planta i alçats del castell. Extret de: Ferrer i Maset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Porta d'accés al castell en l'antemural de la part sud, on es pot observar l'accés colzat. Actualment tancada. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Accés a l'albacar: Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

Albacar: Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

Torre de l'albacar, en l'angle sud-est. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Zona de la "torre de les portes" Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Pati d'armes. Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

“Torre de l'Homenatge o de les Traces”.
Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

“Torre dels encoixinats”. Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

“Sala de les naus de diafragma de l’edifici palatí o alcàsser”. Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

Tota l'àrea cristiana del castell, amb les torres i àrea palatina en la qual s'aprecien els andamis i passarel·les que estan emprant-se en els treballs de consolidació. Extret de: <<https://www.youtube.com/watch?v=glmRbCxFLMY>> [consulta: 15/04/2021].

BIBLIOGRAFIA

- Bazzana, A., Guichard, P., Segura, J. M. (1982): “Du hisn musulman au castrum Chrétien, les chateau de Perpunchent (Lorcha, province d’Alicante)”, *Mélangues de la Casa de Velázquez*, 1, (18), pp. 449-466.
- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d’Estudis Contestans
- Ferrer, P. (1992): “Muralls i castells del Comtat”, en J. Richart Moltó (coord.), *El Comtat al’Època Medieval (segles XIII-XV): exposició organitzada pel Centre d’Estudis Contestans i el M. I. Ajuntament de Cocentaina, amb motiu de la 646ª edició de la Fira de Tots Sants de Cocentaina. 30 d’octubre de 1992 al 8 de novembre de 1992, al Palau Comtal de Cocentaina*. Cocentaina: Centre d’Estudis Contestans, Ajuntament de Cocentaina, pp. 113-164.
- Guinot, E. (1986): “El señorío de la Vall de Perputxent (siglos XIII-XIV)”, *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, (4-5), pp. 99-118.
- Hinojosa Montalvo, J. R. (2001): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia*, III. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Menéndez, J. L.; Pérez, R.; Pina, J.; Sánchez, A.; Vilaplana, F.; Revert, B. (2018). “Un model de fortificació medieval als confins del territori de l’Orde de Montesa: El castell de Perputxent (L’Orxa) davant del seu projecte d’intervenció, conservació i museïtzació”, *Recerques del museu d’Alcoi*, (27), pp. 129-148.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l’àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d’Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d’Estudis Històrics i Arqueològics.
- Vidal, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado]
- <<https://links.uv.es/Ad0wAng>> [consulta: 15/04/2021].

1.3.8.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE LA BARCELLA / EL CASTELLET / ATALAIÀ
D'ALMARAIÉN

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.084-002
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	No consta.
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	No consta
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis Militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Genèric.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	L'Orxa.
UBICACIÓ	Al remat d'una elevació cònica present en la serra del Benicadell, just a la línia divisòria entre la província de València i la d'Alacant i entre els termes de Salem i l'Orxa.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	752 m.

COORDENADES	38°51'11"N i 0°21'13"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03084A010000970000EX

PROPIETARI
Propietat Municipal, Ajuntament de l'Orxa.

CRONOLOGIA
Construït a finals del segle XII-principis del XIII pels musulmans (Ferrer, Català, 1996).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES
Mur perimetral de maçoneria. Bastions de maçoneria amb pedres de gran volumetria. Maçoneria unida per morter de calç i arena.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES
No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ			
Bo	Acceptable	Regular	Dolent
			X

DESCRIPCIÓ
<p>LOCALITZACIÓ</p> <p>S'enclava en un monticle que s'alça en la part nord-est de la Serra del Benicadell, entre les valls d'Albaida i Perputxent, concretament en el terme municipal de l'Orxa, fitant amb el de Salem. També conegut popularment com "El Castellet", el nom de "la Barcella" ve donat per la semblança que té la forma del tossal, on es troba construït, amb una barcella; es tracta d'una característica forma cònica o de caixó troncocònic girat cap per avall (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).</p>

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

A la part alta del tossal on es troba el castell, s'han realitzat descobriments de ceràmiques i restes de sílex, vestigis d'un remot assentament de l'època del bronze. Per altra banda, els fragments de ceràmica trobats en la part superficial dels voltants del conjunt castral, corresponents a l'Edat Mitjana, donen una cronologia musulmana per al castell al voltant dels segles XII o XIII.

Actualment es conserven, en la part alta del monticle, les restes molt deteriorades d'un recinte poligonal amb uns 65 m. de perímetre, el qual s'adapta al terreny. Consta de cinc bastions de planta quadrangular units pel perímetre mural. Aquest emmarca un espai interior amb una superfície d'aproximadament 400 m². Tot l'interior i els voltants estan replets de restes de materials dels murs i la densa vegetació arbustiva ha ocupat tot el remat de l'esperó, dificultant molt la correcta apreciació dels pocs vestigis que queden.

La totalitat del conjunt està bastida de tàpia de maçoneria, amb murs d'1,20 m. de grossària. Les pedres de la maçoneria, apreciables en els trams dels murs que uneixen els bastions, estan col·locades de manera perfectament alineada. En quant als bastions, estan fortament massissats i bastits amb una maçoneria a base de pedres de gran volumetria, unides amb poc de morter de calç i arena, i col·locades de manera irregular. No ocorre el mateix amb el de l'angle nord-est, el qual gaudeix d'una clara uniformitat tant en l'alineació com en les dimensions de les pedres. L'altura màxima a la que arriben les torrasses és de 3 m. i tenen, en planta, unes mesures de 4,5 m. per 4 m. respectivament. S'aprecia certa forma atalussada en el bastió de l'angle nord-est, així com en el de la part nord. Les bastides restants de les agulles emprades per a construir la tàpia, tenen una forma arrodonida amb un diàmetre d'aproximadament 6 cm.

A les parts sud i sud-est del tossal n'hi ha espadats que actuen de defensa natural i no requereixen de cap mur defensiu ni cap bastió. Fora del recinte castral, en la part oest, s'aprecien algunes restes de mur que, en origen, podria haver sigut una barbacana que originaria una entrada en rampa i colzada, defensada a més per una torre.

En el tall d'una gran cata clandestina realitzada a la zona nord de la plataforma, es van trobar les restes de cendres a una altura de 30 cm. del terra. Podrien ser el testimoni, o bé d'antics focs accidentals produïts a la pròpia serra, o bé de la possibilitat de l'abandonament i destrucció del castell. També s'han conservat les restes d'un parament interior en les que s'observa un revestiment consistent en morter de calç amb un color blanquinós.

Aquest castell es tractaria d'una fortificació que els musulmans de les alqueries de la foia -Rahlat 'Abdu-d-Salam (actual Salem), *Halqa* (Elca) i *Banu-I-Jarbin* (Benijerví)- edificaren per tractar de resistir l'avanç de les tropes de Jaume I. Anomenada "Almaraién", és a dir, *al-Mariyayn*, "les Dues Fogueres" o "els Dos Fars", tindria la funció principal de donar avís en cas de perill, tant de nit com de dia, a les medines de Xàtiva, al nord, i Cocentaina, al sud. Però a penes s'han conservat referències que facen menció del castell. Per tant, la trajectòria històrica d'aquesta fortificació és pràcticament desconeguda, més enllà del nom Almaraién, que per les referències que el mencionen, que diuen que estaria per la zona en la qual es troba el castell de la Barcella, es creu que els dos eren la mateixa construcció. Possiblement la mancança d'al·lusions en les fonts es dega a que fou construït en els darrers anys de domini musulmà i que posteriorment fou abandonat, sense ser ocupat en època cristiana (Ferrer, Català, 1996).

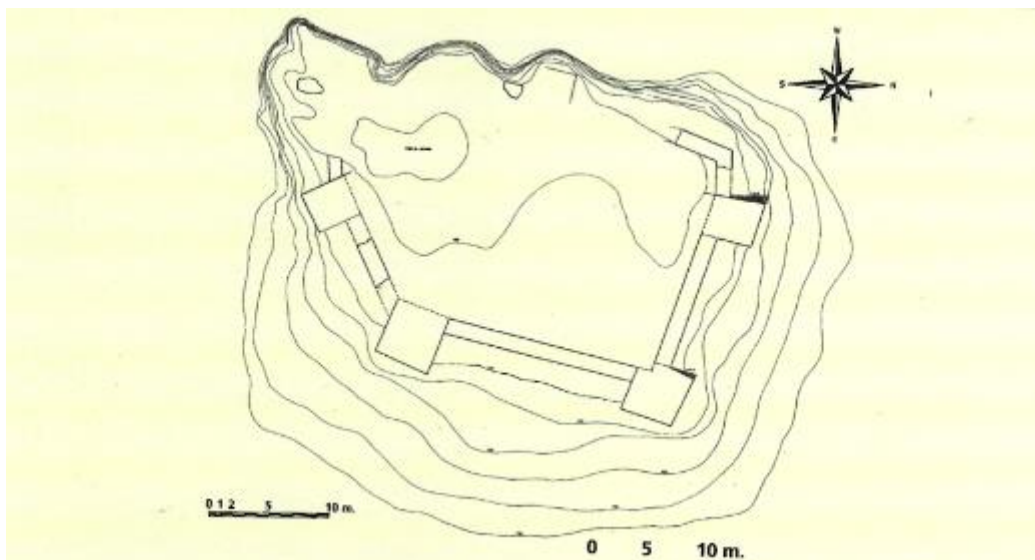
REFERÈNCIES HISTÒRIQUES (propietaris, citacions, conflictes, etc.).

El 8 d'agost de l'any 1273 el rei Jaume I ordenà a l'alcaid reial dels castells de Penacadell, Joan de Montsó, que recollira testimonis judicials de moros ancians per saber si la fortificació d'Almaraién estava en terme del castell de Rugat o si, per contra, pertanyia al castell i vall de Perputxent. En cas de ser part del segon, havia de posar-lo en possessió de Ramon de Riusec, senyor del senyoriu de Perputxent en aquella època. Les indagacions deixaren establert que el castell era fita de termes, però en posteriors particions quedaria integrat dins de la baronia de la Foia de Salem. En el segle XV, ja molt arruïnada, apareix la fortalesa mencionada com "lo castell de la Mola" (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a).

INFORMACIÓ GRÀFICA

Vista general en la part alta del turó. Producció pròpia (fotografia realitzada el 13-02-22).

Planta del castell. Extret de: Ferrer i Marsset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Bastions de la zona nord-est. Producció pròpia (fotografia realitzada el 13-02-2022).

BIBLIOGRAFIA

- Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- Hinojosa, J. R. (2001): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, I*. Valencia: Biblioteca Valenciana.
- Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- <<https://links.uv.es/Sdlw7g8>> [consulta: 15/04/2021].

1.3.9.

DENOMINACIÓ: CASTELL DE GAIANES

PROTECCIÓ	
NIVELL DE PROTECCIÓ	BIC
CODI BIC	03.26.072-002
Nº ANOTACIÓ MINISTERI	No consta.
DATA ANOTACIÓ MINISTERI	No consta.
CATEGORIA	Monument.
TIPOLOGIA	Edificis-Edificis Militars-Castells.
ESTAT	Declaració Genèrica. <i>Decreto de 22 de abril de 1949 sobre protección de los castillos españoles. Disposición Adicional segunda de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. Disposició Addicional 1ª Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.</i>
ENTORN DE PROTECCIÓ	Genèric.

LOCALITZACIÓ	
MUNICIPI	Gaianes.
UBICACIÓ	A l'oest de la població de Gaianes, bastant allunyat, pràcticament en terme municipal de Muro, en una de les llengües de la serra del Benicadell.
ALTITUT SOBRE EL NIVELL DE LA MAR	564 m.
COORDENADES	38°49'07"N i 0°25'42"O
REFERÈNCIA CATASTRAL	03072A001007430000DM

PROPIETARI

Propietat Municipal, Ajuntament de Gaianes.

CRONOLOGIA

Construït probablement ja sota domini cristià, durant la segona meitat del segle XIII-segle XIV (Bazzana, Guichard, Segura, 1982; Ferrer, Català, 1996).

MATERIALS / TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

Tàpia de maçoneria en el basament. Tàpia de maçoneria en els llenços de mur, en aquest cas enlluïda. Sòl de la part interior lluit amb capa grossa de morter de calç.

INTERVENCIIONS CONTEMPORÀNIES

No consta.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Bo	Acceptable	Regular	Dolent
		x	

DESCRIPCIÓ**LOCALITZACIÓ**

El castell de Gaianes es troba sobre un petit tossal rocós present en la vessant sud de la serra del Benicadell. Aquesta elevació no compta amb cap zona escarpada, la qual li haguera conferit avantatges defensius a la fortificació. S'emplaça a 2 km a l'est de Gaianes, en el seu terme municipal, en una partida que rep el nom de la denominació popular de la fortificació: "El Castellet" (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I DESCRIPCIÓ FORMAL

El que es conserva del castell consisteix en una única construcció de planta rectangular, amb aparença de torre, que té unes mesures aproximades de 13 m. per 8 m. Compta amb un basament que consisteix en una plataforma massissa ressaltada que està bastida mitjançant tàpia de maçoneria, la qual s'ha perdut en algunes parts de les cantonades, quedant la part superior sense base. Sobre aquesta s'alcen llenços de mur bastits amb tàpia de maçoneria, en este cas enlluïda, que tenen unes mesures d'1,96 m. de grossària i 0,84 m. d'altura. Per la llargària que adquireix en el parament nord-est té en la primera filada de tàpia dos trams de 4,50 m i 4,80 m., respectivament, i cadascun es recolza en els trams dels paraments laterals. Els trams de la part superior tenen dues sèries de 6,60 m., de manera que aquesta circumstància dona com a resultat una construcció de tàpia travada, que és molt semblant al sistema que s'utilitza en les cantonades de carreus. Tota la tàpia utilitzada és de gran duresa, motiu pel qual s'ha conservat en un relatiu bon estat de conservació. Les bastides resultants dels encofrats per fer la tàpia es configuren com forats rectangulars d'uns 5-6 cm de llarg per 2 cm. de grossària. La part interior de l'edificació té el sòl lluit amb una capa grossa de morter de calç.

La construcció en total sols té dues series de tàpia construïdes, mentre que l'angle sud-est sols en té una. La part no construïda en eixa banda de l'edificació és on es situaria la porta d'accés.

Davant de la part sud-est de la construcció n'hi ha una zona plana que apareix vorejada per restes de murs de maçoneria, potser vestigis del que seria el mecanisme d'anivellament del terreny on aniria construït una mena de recinte.

Amb les restes que queden, els membres del CEC s'aventuren a dir que es tractaria d'un conjunt castral format per una torre i un hipotètic pati, tots dos inacabats. Aquest fet queda palès en l'última sèrie de la tàpia, on s'observa que la tasca va quedar interrompuda, amb la pedra sortint en tots els punts del remat del parament.

Les restes de ceràmica trobades en la zona són molt escasses, cosa que denota que el conjunt a penes va ser utilitzat o directament no ho fou. Donat que la majoria dels castells de la comarca són d'origen musulmà i encara conserven gran part dels elements arquitectònics de l'època i que, a més, molts d'ells foren objecte de reformes

ja durant l'època de domini cristià, aquesta torre de Gaianes sembla no pertànyer a eixe grup de construccions. La cronologia que més se li emmotllaria és la de la primera etapa de colonització cristiana i les consegüents construccions que comportà, durant la segona meitat del segle XIII o primera meitat del XIV. A més, les poques ceràmiques que s'han trobat pels voltants pertanyen a aquesta cronologia i, en certa mesura, confirmen esta adscripció cronològica.

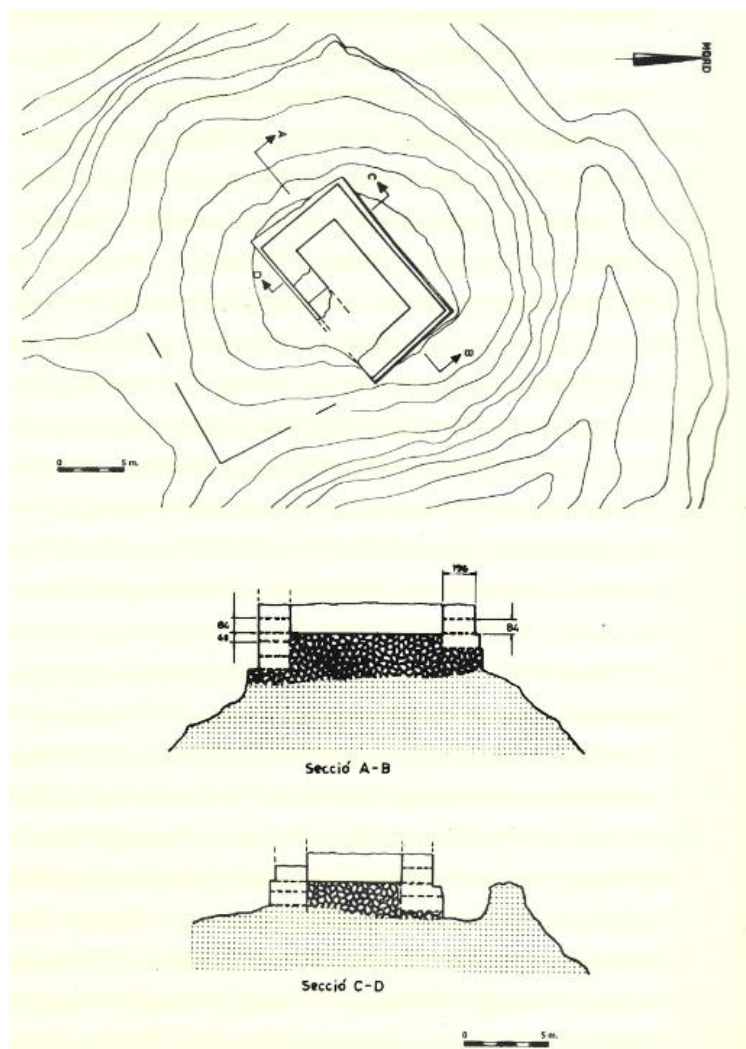
Per altra banda, és molt probable que, en el cas que el castell fora ocupat, no estiguera en funció de l'alqueria de Gaianes ni relacionat amb ella, ja que es troba a una considerable distància de 2 km. Per tant, en aquest punt és possible que estiguera relacionat amb nuclis més propers, com l'alqueria de Fontacelles, actualment desapareguda.

Tenint en compte allò exposat, el castell/torre de Gaianes va consistir en una edificació auxiliar més. Serviria per reforçar el poder senyorial cristià en algun nucli de població menut que, molt probablement, va desaparèixer a les acaballes del segle XIII o a principis del segle XIV (Ferrer, Català, 1996).

INFORMACIÓ GRÀFICA

Cara nord del castell. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

Planta i alçats. Extret de: Ferrer i Marset, P; Català Ferrer, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Cara sud de la fortificació. Producció pròpia (fotografia realitzada el 14-5-2021).

BIBLIOGRAFIA

Ferrer, P; Català, E. (1996): *El Comtat, una terra de castells*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.

Hinojosa, J. R. (2001): *Diccionario de Historia medieval del Reino de Valencia, II*. Valencia: Biblioteca Valenciana.

Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.

Segura, J. M.; Torró, J. (coords.) (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.

<<https://links.uv.es/2jDN2eu>> [consulta: 15/04/2021].

2. PROJECTE DE RUTES PELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT

2.1. PLANTEJAMENT GENERAL DEL PROJECTE

Mitjançant aquest treball es pretenen proporcionar mecanismes que contribuïsquen a posar en valor els castells de la comarca del Comtat. Els recursos plantejats són, primerament un estudi de cadascuna de les fortaleses mitjançant un estat de la qüestió i un catàleg, a més d'una compilació dels béns més importants de cadascuna de les poblacions del Comtat. Amb tot, la finalitat és crear una sèrie de rutes que tinguen com a destinació l'arribada a cadascun dels castells, amb referències als bens o punts d'interès més importants que es troben en el seu discórrer.

L'objectiu és conscienciar a la població de cadascun dels pobles que compten amb castell, així com als visitants, de la importància d'aquestes construccions defensives, de la necessitat de conèixer-les i protegir-les. També es pretén donar a conèixer els elements patrimonials més significatius de cadascuna de les poblacions, així com aportar un coneixement general de l'entorn d'aquestes, del paisatge o, millor dit, de les seues vistes.

S'ha arribat a la conclusió de que la millor manera d'aconseguir aquests objectius és mitjançant els itineraris culturals, en els quals s'unisca a l'objectiu final de posar en valor les fortaleses, l'apreciació dels principals béns culturals locals, així com el seu entorn. Els diferents itineraris transcorren pels termes municipals de set de les localitats presents en la comarca del Comtat, en la província d'Alacant. Les distintes rutes, sis en total, recorren senders i camins trobant-se amb fonts, esglésies, arquitectura civil i tradicional, per finalitzar en els castells. D'aquesta manera les rutes s'han dissenyat després d'analitzar quins són els béns més significatius de cada localitat, per donar-los a conèixer com un complement a la visita de cadascuna de les fortaleses per aportar, així, un coneixement històric i cultural local.

Amb tot, els objectius fonamentals del projecte són analitzar i posar en valor els castells per ajudar, així, a que la població local i els visitants els coneguen i es consciencien de la importància de preservar-los.

2.1.1. PLANIFICACIÓ ESTRATÈGICA

La planificació estratègica es configura com un instrument primordial a l'hora d'administrar correctament el projecte i de dotar-lo de coherència. Tal i com diu Hermosilla:

El pla estratègic és un instrument de planificació que, partint de la realitat immediata, per mitjà de la participació, col·laboració i el compromís de tots els actors interessats, dissenya uns objectius claus que, executats en els terminis prevists, aconseguen assolir els límits de millora desitjats.

Primerament cal deixar clar el punt de partida, per poder saber amb el que comptem i què podem oferir. D'eixa manera, seguidament, es podrà determinar què es vol aconseguir amb el que es té, definint els valors propis i els objectius als quals es vol arribar. Les metes proposades requereixen, per tant, una bona organització.

El pla estratègic comporta un anàlisi realista de tots els aspectes del projecte i les línies bàsiques a seguir a l'hora d'executar-lo deuen respondre a una estructuració rigorosa. En aquesta línia, la situació deu ser objecte d'un diagnòstic concret i per conèixer els riscos i desavantatges cal realitzar un diagnòstic dels agents interns i externs.

Per poder realitzar el projecte cal tenir clar que els objectius que es volen assolir deuen ser realistes i factibles, però el pla estratègic també cal que siga flexible i adaptable, per permetre, si cal, la seua revisió i rectificació. El punt de partida, per tant, ha de respondre a les accions òptimes per aconseguir els objectius volguts.

El present projecte té la finalitat principal del coneixement i la posada en valor dels castells de la comarca del Comtat des d'un punt de vista històric i artístic. Per poder aconseguir aquesta meta, les línies estratègiques generals a seguir són:

- Investigació i estudi.
- Conservació.
- Posada en valor i difusió.

2.1.2. OBJECTIUS

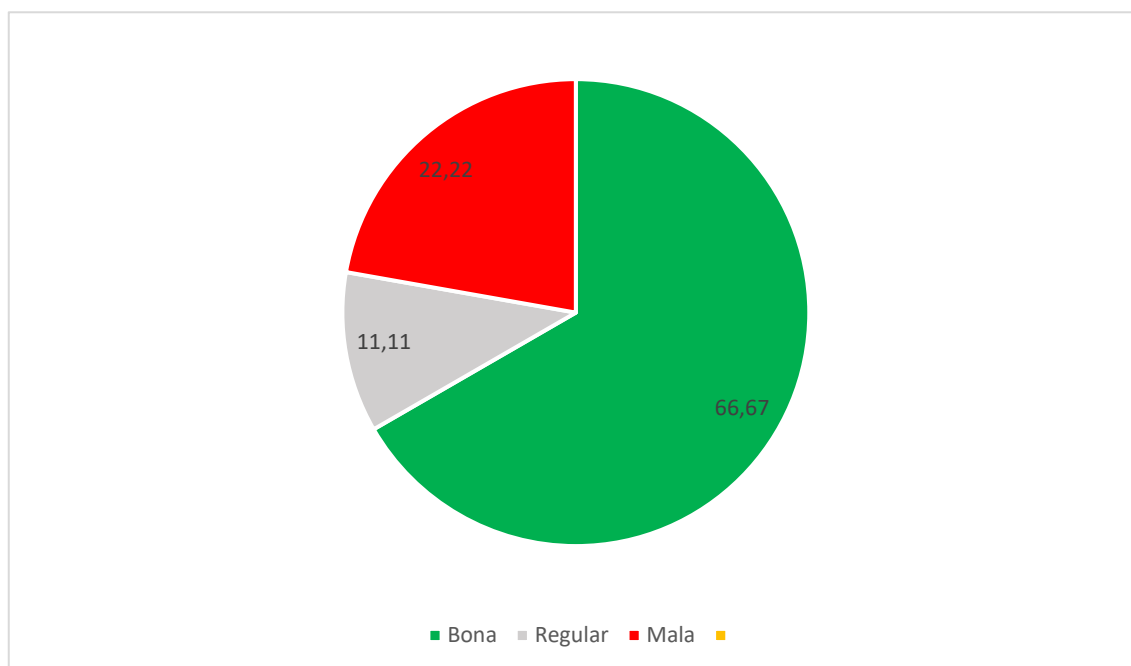
Els castells, o més bé, les forteses, tenen un valor històric sense paral·lels. Són dels pocs testimonis arquitectònics de l'Edat Mitjana que es poden trobar en el Comtat. Cal conservar-los, però sobretot, conèixer-los. Encara que estan tots protegits baix la categoria de BIC, sols uns pocs es conserven en un estat òptim o, almenys, consolidat. El desconeixement, lligat moltes vegades a la deixadesa per part de les administracions, està accelerant cada vegada més el deteriorament d'aquests béns patrimonials.

Amb tot, l'objectiu principal d'aquest projecte consisteix en posar en valor i apropar a la ciutadania un patrimoni significatiu i característic dels paisatges i de la cultura del Comtat com són els castells.

Els objectius secundaris del projecte són:

- Proposar una iniciativa cultural que ajude a difondre el patrimoni. Aquesta no ha de requerir grans sumes de diners, com és el cas de la creació de rutes auto-guiades a peu, informació on-line, etc.
- Generar indirectament ingressos per als negocis locals. Els visitants dels itineraris poden esdevenir en potencials usuaris dels serveis que oferta cada poble.
- Obtenir fons per invertir-los en la conservació d'aquest tipus de patrimoni. De cara al futur, a través d'associacions culturals locals, la Diputació Provincial, les mancomunitats, etc.
- Sensibilitzar a la població de la importància no sols de les fortificacions, sinó també de tota la resta del patrimoni. Aquest és vestigi i testimoni dels orígens de la societat local, i també de com ha anat evolucionant.
- Millora de les infraestructures d'accés a cadascun dels castells. És a dir, renovar o regenerar els propis senders, la senyalística, etc.

2.1.3 ACCESSIBILITAT ALS CASTELLS

Gràfic on es pot observar els percentatges corresponents amb la bona, regular o mala accessibilitat a cada castell. Producció pròpia.

En les diferents visites que s'han realitzat als castells s'ha pogut comprovar el grau d'accessibilitat de cadascun. Com es pot apreciar en el gràfic, a la majoria de les fortificacions es pot accedir fàcilment, ja que els camins o senders estan habilitats i presenten un bon estat.

A continuació es farà una apreciació sobre la manera en que s'accedeix als castells que presenten una regular i mala accessibilitat i es faran recomanacions sobre com millorar-la:

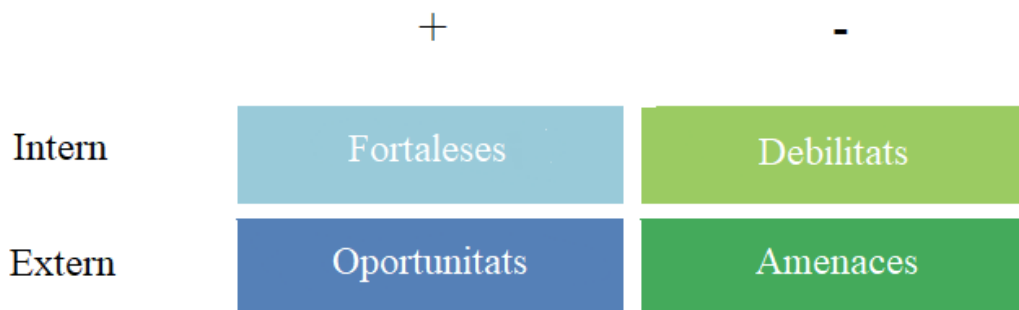
- Castell de Seta. S'ha determinat que presenta un grau d'accessibilitat regular. El sender mitjançant el qual s'accedeix a la fortificació és apreciable en tot moment, encara que quan va ser visitat es trobava una mica desatès, amb vegetació que està creixent i que desdibuixa el sender en alguns punts. Caldria, per tant, desbrossar algunes parts del camí.
- Castell de Travadell. S'ha determinat que presenta un grau d'accessibilitat dolent. El sender que dona accés a la fortificació és sols apreciable en el seu inici. Després el visitant es veu forçat a continuar travessant abancaments i els seus

corresponents marges per finalment arribar al propi esperó on s'enclava el castell, al qual cal anar en compte en l'últim tram, ja que es troba ple de materials dispersos, procedents d'enderrocaments de la pròpia fàbrica del castell. Caldria delimitar de nou el sender i desbrossar gran part de l'entorn d'aquest. En l'últim tram seria convenient instal·lar algun element que permetera i garantira accedir al conjunt de manera segura.

- Castell de la Barçella. Presenta una mala accessibilitat. Si bé el sender que permet l'accés és visible pràcticament en tot el recorregut, hi ha certs punts en els quals la vegetació desdibuixa o inclús dificulta l'accés. Per tant caldria desbrossar alguns punts del camí. A més, l'últim tram, molt empinat i amb pedres soltes, caldria dotar-lo d'algun element de seguretat que possibilitara fer un accés segur.

2.1.4. ANÀLISI DAFO

L'anàlisi DAFO és una eina indispensable de cara a la projecció del pla estratègic, ja que es tracta de l'estudi de la situació del projecte. Aquest consisteix en l'anàlisi de les característiques internes (fortaleses i debilitats) i externes (amenaces i oportunitats) com a punt d'inici per generar les línies estratègiques. D'eixa manera, en funció dels resultats, el projecte s'enfocarà seguint una estratègia determinada que permeta assolir els objectius del projecte.

Debilitats:

- Fora dels nuclis de població, amb el consegüent difícil control.
- La majoria estan en desús. L'ús original és obsolet.
- Abandonament d'alguns dels castells.
- Localització en diferents municipis de diversos tamany, cosa que pot dificultar la seua gestió.

Fortaleses

- Protegits baix la declaració de BIC.
- La majoria tenen una bona accessibilitat.
- L'entorn en el que es troben gaudeix de valor paisatgístic.
- Existència de nombrosos BRL i altres elements d'interès.

Amenaces

- Els castells es troben molt exposats als agents atmosfèrics.
- En alguns casos, risc constant d'esfondraments de les estructures abandonades.
- Risc d'espoli.
- Pèrdua d'aquest patrimoni per falta de manteniment o consolidació.

Oportunitats

- Un tipus de patrimoni que sol generar interès en els visitants.
- Inversió reduïda.
- Presència de castells en diferents localitats, amb la possibilitat de repartir costos.
- Possibilitat de crear itineraris culturals que passen pels castells.

El major problema el suposa la falta de manteniment i la impossibilitat de que, a curt termini, es realitzen obres de consolidació en algunes de les estructures de castells que es troben en un molt dolent estat de conservació.

La ubicació de certs castells és clau, ja que es localitzen a una distància relativament gran dels respectius nuclis poblacionals dels municipis als que pertanyen, motiu pel qual estan molt exposats als agents potencialment causants del deteriorament. Cal conscienciar a la població per tal de que la conservació d'aquests béns patrimonials es convertisca en una necessitat.

La ubicació de les restes de les fortificacions, en zones normalment elevades, permet unes vistes panoràmiques excel·lents i, a més, estan rodejats de paratges amb interès paisatgístic. Aquest és un al·licient de cara a que siguin visitats.

Per tant, tenint en compte allò exposat, el projecte deu anar enfocat a posar en valor els castells proporcionant als visitants recursos que els ajuden a conèixer-los, per tal que es consciencien de la importància de preservar-los.

2.1.5. LÍNIES ESTRATÈGIQUES

Les línies estratègiques esdevenen clau com un estadi previ a la correcta organització i execució del projecte.

2.1.5.1. INVESTIGACIÓ I ESTUDI

- **Bibliografia.** Mitjançant la consulta d'una sèrie d'obres i autors, complementats per altres menys importants, s'ha realitzat un estat de la qüestió sobre els castells de la comarca del Comtat. També, prèviament s'han referenciat cadascun dels municipis de la comarca i els seus béns més importants per tal d'emmarcar de manera clara el marc espacial en que es troben els castells.

L'estat de la qüestió ha tingut com a autors més destacats: Guichard (1979)(1982) (1987), Guinot (1986) (1999) (2005) (2009), Torró (1987) (1990) (1996) (1998) (2002), López Elum (1987) (1999) (2002a) (2002b) (2004), Ferrer (1988) (1992) (1996), i Menéndez (2015a) (2015b) (2016) (2017) (2018) (2019).

Pel que fa a la bibliografia dels municipis, la més consultada ha sigut:

Els tres volums de Cebrián (1994a) (1994b) (1997) en els quals es referencien les muntanyes del Comtat; el llibre de Nebot, Torró i Mansanet (1993) de nom *L'Alcoià i el Comtat: guia natural, històrica i cultural*.

- **Catàleg dels castells del Comtat.** Diferents obres han estat consultades, però sobretot el catàleg d'exposició *El comtat una Terra de Castells* (1996). La informació presentada en aquestes publicacions ha estat complementada amb diferents visites als castells. Amb tot, s'ha permès la creació d'un catàleg amb les fortificacions inclosos en les rutes del present projecte. Els castells inventariats són:

- Torre de l'Alcúdia (Agres).
- Castell d'Agres (Agres).
- Castell de Cocentaina (Cocentaina).
- Castell de Penella (Cocentaina).
- Castell de Seta (Balones).
- Castell de Travadell (Millena).
- Castell de Perputxent (l'Orxa).
- Castell de la Barcella (l'Orxa).
- Castell de Gaianes (Gaianes).

2.1.5.2. POSADA EN VALOR I DIFUSIÓ D'AQUEST PATRIMONI

- **Disseny de rutes auto-guiades en *wikiloc*.** Aquests itineraris, ja siguin lineals o circulars, tenen per destinació un o dos castells dels presents en el projecte. En el discórrer hi ha referenciats tota una sèrie de punts d'interès que complementen la visita i aporten un coneixement extra sobre el patrimoni local.
- **Creació de codis QR.** Els itineraris compten amb una balisa en la que es mostra un codi QR. Mitjançant aquest s'accedeix a informació general sobre cada castell,

així com a una fotografia panoràmica de la vista que hi ha des de cada fortificació, amb indicació dels principals punts d'interès.

2.1.6. ESQUEMA DEL PROJECTE

- **Realització d'un catàleg.** S'ha creat un catàleg dels castells de la comarca del Comtat a partir de la recopilació de fonts bibliogràfiques i treball de camp. S'han inclòs aquells que formaran part de les rutes auto-guiades.
- **Creació d'itineraris culturals.** S'han realitzat diferents itineraris auto-guiats que tenen per destinació els castells de la comarca. En cadascuna de les fortaleses es posarien balises amb codis QR que donen accés a documents *pdf*. en línia on es mostra una breu descripció de cada castell, així com una fotografia panoràmica de les vistes que hi ha des de cada fortalesa, amb indicació dels principals punts d'interès. Les rutes auto-guiades s'han creat en *wikiloc*, sent algunes lineals i altres circulars. Aquestes compten amb punts d'interès, a banda dels propis castells.

2.2. ITINERARIS CULTURALS

2.2.1 INTRODUCCIÓ ALS ITINERARIS CULTURALS

L'ICOMOS (*Comité Internacional de Monumentos y Sitios*) va redactar la Carta d'Itineraris Culturals durant la seua XVI Assemblea General, celebrada el 4 d'octubre de l'any 2008 al Quebec. En aquesta carta, a banda dels seus objectius, es va definir el concepte d'itinerari cultural, els seus elements definitoris i la seua metodologia.

En la Carta, els itineraris culturals són definits com:

Tota via de comunicació terrestre, aquàtica i d'altre tipus, físicament determinada i caracteritzada per posseir la seua pròpia i específica dinàmica i funcionalitat històrica al servei d'un fi concret i determinat, que reunisca les següents condicions:

- a) Ser resultat i reflex de moviments interactius de persones, així com d'intercanvis multidimensionals, continus i recíprocs de béns, idees, coneixements i valors entre pobles, països, regions o continents, al llarg de considerables períodes de temps.
- b) Haver generat una fecundació múltiple i recíproca, en l'espai i en el temps, de les cultures afectades que es manifesta tant en el seu patrimoni tangible com intangible.
- c) Haver integrat en un sistema dinàmic les relacions històriques i els béns culturals associats a la seua existència (ICOMOS, 2008)⁶⁵.

Al preàmbul de la carta d'Itineraris culturals s'indica:

Fruit del desenvolupament de les ciències de la conservació del patrimoni, el concepte d'Itinerari Cultural evidencia l'evolució de les idees respecte a la visió d'aquest, així com la importància creixent dels valors de l'entorn i de l'escala territorial, i posa de manifest la macro estructura del patrimoni a diferents nivells. [...] Respectant el valor intrínsec de cada element, l'Itinerari Cultural rescata i emfatitza el de tots i cadascun dels que el componen, com parts substantives del conjunt. També contribueix a il·lustrar la concepció social contemporània dels valors del patrimoni cultural com un recurs per a un desenvolupament social i econòmic sostenible.

Una noció més extensa del patrimoni requereix noves aproximacions al seu tractament, des d'una perspectiva molt més àmplia que permeta explicar i salvaguardar les relacions significatives directament associades amb el medi cultural i històric, així com amb el seu entorn natural o fet per l'home. Dintre d'eixe avanç en el terreny dels conceptes, els Itineraris Culturals tenen un caràcter innovador, complex i multidimensional que introdueix i representa una aportació de valor qualitatiu a la teoria i la pràctica de la conservació del patrimoni.

Els Itineraris Culturals representen processos interactius, dinàmics, i evolutius de les relacions humanes interculturals que reflecteixen la rica diversitat de les aportacions dels diferents pobles al patrimoni cultural.

[...] Tenint en compte la riquesa i varietat tant de les interrelacions com dels béns directament associats a la raó de ser dels Itineraris Culturals (com monuments, restes arqueològiques, ciutats històriques, arquitectura vernacle, patrimoni intangible, industrial i tecnològic, obres públiques, paisatges culturals i naturals, mitjans de transport i altres exponents de l'aplicació de coneixements específics i habilitats tècniques), el seu estudi i tractament requereixen una aproximació multidisciplinària que il·lustre i renove les hipòtesis científiques i que permeta acreixar els coneixements històrics, culturals, tècnics i artístics (ICOMOS, 2008).

Els objectius de la carta són:

- Deixar assegurats els fonaments conceptuals i la metodologia d'investigació propis de la categoria d'Itinerari Cultural en relació a altres categories de béns anteriorment estudiats i reconeguts.
- Plantejar els mecanismes fonamentals per desenvolupar el coneixement, la valoració, la protecció, la conservació i la gestió dels Itineraris Culturals.
- Establir les orientacions, els principis i criteris bàsics per a una correcta utilització dels Itineraris Culturals com recursos de desenvolupament social i econòmic durable, respectant la seua autenticitat i integritat, la seua adequada conservació i el seu significat històric.
- Seure les bases de la cooperació nacional i internacional indispensable per a la realització de projectes d'investigació, salvaguarda, conservació i desenvolupament relatius als Itineraris Culturals i al seu necessari finançament (ICOMOS, 2008).

⁶⁵ Accessible mitjançant aquest enllaç: http://www.icomos.org/charters/culturalroutes_sp.pdf

Els elements definitoris són

- Context: Els Itineraris Culturals s'inscriuen en un context natural i/o cultural [...].
- Contingut: Deuen recolzar-se necessàriament en l'existència d'elements tangibles que representen el testimoni patrimonial i la confirmació física de la seua existència [...].
- Valor de conjunt compartit: El concepte d'Itinerari Cultural constitueix un conjunt de valor superior a la suma dels elements que l'integren i que li confereix el seu sentit [...].
- Caràcter dinàmic: A més d'evidenciar-se a través d'un traçat històric de caràcter físic i d'elements patrimonials, els Itineraris Culturals comporten un factor dinamitzador que actua com un fil conductor o llit a través del qual han fluït les influències culturals recíproques [...].
- Entorn: L'Itinerari Cultural està estretament lligat al seu entorn del que forma part inseparable [...] (ICOMOS, 2008).

En quant a la metodologia, segons la carta:

El concepte d'Itinerari Cultural exigeix una metodologia específica per a la seua investigació, valoració, protecció, conservació, ús i gestió. Tenint en compte la seua envergadura i el seu valor conjunt, així com les seues dimensions territorials, dita metodologia requereix establir un sistema d'activitats coordinades i gestionades de forma integral. És fonamental partir de la identificació global de l'itinerari i la dels seus diversos trams, acompanyada de la confecció d'inventaris dels béns que comprén, així com realitzar un diagnòstic de la seua situació que servisca per a la posterior elaboració d'un pla estratègic destinat a la seua salvaguarda i conservació.

Dit pla deu incloure, necessàriament, mesures dirigides a promoure el coneixement i la consciència social sobre l'itinerari Cultural i a despertar l'interès de les entitats públiques i els particulars. Igualment, requereix l'adopció de mesures que garantitzen una actuació coordinada i uns instruments legals específics per a la protecció, ús i gestió de tots els seus elements, donat que són parts substantives del valor i significat de l'Itinerari Cultural en el seu conjunt [...] (ICOMOS, 2008).

L'ICOMOS precisa que cal diferenciar entre itineraris culturals i rutes turístic-culturals. Amb la pròpia carta es pretén definir i especificar els elements que defineixen un itinerari cultural. Sols denomina itineraris les vies de comunicació històriques que donen lloc a una sèrie de connexions, relacions i intercanvis (d'idees, béns, coneixements, etc.) entre els diferents llocs que són travessats per ells. Però el Consell d'Europa proporciona una definició més oberta, ja que inclou tot tipus de traçats que contribuïsquen a l'apropament i la cooperació entre pobles, difonguen la cultura, memòria i identitat europea i promoguen el desenvolupament turístic.

A Espanya començaren a revaloritzar-se i a promoure's a partir dels anys 70 del segle passat un conjunt de rutes de marcat atractiu i valor històric, patrimonial, etnogràfic,

natural i turístic. Aquestes van obtenir rellevància a nivell europeu, com el Camí de Santiago o la Ruta de Don Quixot.

La importància que han adquirit en l'actualitat els itineraris turístics es reflecteix en la seua gran presència. Naixen de la finalitat d'atraure al públic a un punt determinat, en el qual es dissenya un traçat concret que discorre per un conjunt d'elements que comparteixen trets, propietats o aspectes en comú. Es pretén remarcar i donar a conèixer allò més significatiu.

Els itineraris es conceben a partir de diversos continguts, mitjançant els quals es pretén l'atracció del públic per proporcionar-li una sèrie de coneixements relacionats amb la cultura. A aquests s'accedeix a través d'un conjunt de recursos que es troben in situ, junts, els quals permeten, així, una millor comprensió front si es mostraren separats (Hernández, 2011: 229).

Si les rutes es dissenyen adequadament, amb una bona base, recursos que resulten atractius, amb informació i interpretació adequades, poden esdevenir en destins ideals per al gaudi dels visitants.

2.2.2. PROPOSTA D'ITINERARIS

Els criteris que s'han seguit a l'hora de seleccionar els castells que formen part del projecte atenen a l'estat de conservació i a la morfologia de cada fortalesa, però també a la seua localització. En eixe sentit, s'ha buscat que es troben en llocs amb una relativa bona accessibilitat, que puga arribar-se a ells mitjançant senders, i que tinguen vistes àmplies del seu entorn. Amb tot s'ha pretès fomentar l'excursionisme i l'apreciació del paisatge. També se li ha volgut donar importància a la resta de béns patrimonials que s'emplacen en cadascun dels pobles en els quals s'emplacen els castells, de manera que les rutes s'han dissenyat intentant que discórreguen per la localització de part d'eixos béns patrimonials, per proporcionar, així, un major coneixement del patrimoni de cada municipi.

Tenint en compte la localització de les fortaleses, s'han dissenyat sis itineraris. Aquests tenen per destinació els castells, ja que són els seus punts més importants, els

quals es vol que es coneguen i es posen en valor però, com s'ha dit, també passen per altres elements d'interès que han sigut referenciats, com són esglésies, arquitectura civil, paratges naturals, zones recreatives, fonts, etc.

Aquelles fortificacions que no han sigut incloses en els itineraris ja han sigut referenciades prèviament en el present treball, en l'apartat corresponent a la metodologia. S'han indicat els motius principals pels quals no han format part del projecte.

Els itineraris han sigut dissenyats per a ser accessibles per a totes les edats. En tots els casos han de ser realitzats a peu. Si bé alguns castells disposen d'accessos més practicables que altres, en general el recorregut és bastant fàcil, encara que en alguns casos podria qualificar-se de dificultat moderada. Allò ideal és fer l'accés a peu, ja que a bicicleta en alguns punts pot ser difícil per l'estretor del sender.

Les rutes són autoguiades, és a dir, s'han dissenyat una sèrie d'itineraris planificats en entorns rurals i naturals, en els quals s'expliquen i analitzen els castells i la resta de béns patrimonials del recorregut. La informació es presenta mitjançant balises que donen accés a codis QR i les rutes es segueixen a través del Wikiloc.

A continuació es mencionaran els mitjans de suport que s'empraran per possibilitar una correcta lectura i interpretació de les rutes:

- Catàleg dels castells inclosos en el projecte. A aquest s'accedirà a través d'internet o en físic, amb la seua versió impresa.
- Accés al traçat dels itineraris mitjançant l'aplicació *Wikiloc*, amb informació dels castells i de cadascun dels béns inclosos en el recorregut.
- Balises als peus de cadascuna de les fortificacions. Aquestes compten amb codis QR que donen accés a informació general sobre els castells i a fotografies panoràmiques de les vistes que hi ha des de cadascun. A les fotografies s'indiquen els principals punts d'interès.

Els itineraris autoguiats esdevenen en la millor opció per abaratir costos, tant per als organismes gestors com per als visitants i a més no requereixen de restriccions horàries i són accessibles de manera permanent.

Les rutes s'han dirigit al públic general, a tot aquell visitant que desitge tenir un contacte directe amb el patrimoni dels castells o amb la resta de béns patrimonials que

ofereix cada poble. No cal comptar amb coneixements previs per tal de comprendre el patrimoni present en les rutes. La informació mostrada en els elements de suport és senzilla, compressible per a tot tipus d'usuari.

Amb els itineraris es té accés al patrimoni d'una manera directa i s'estableix una mena de relació entre l'element patrimonial i el visitant. Els recorreguts del present projecte han estat dissenyats atenent a una sèrie de característiques necessàries per a una correcta apreciació, comprensió i gaudi:

- La indicació de la dificultat i la seguretat dels itineraris.
- Realitzar una correcta interpretació dels béns patrimonials.
- Proporcionar en els suports (codis QR i *Wikiloc*s) una informació fàcilment comprensible i clara.
- Recorregut clarament definit i de fàcil seguiment gràcies a la descripció, el mapa i les fotos de *Wikiloc*.
- Davant tot s'ha optat per la sostenibilitat.

A continuació es plasmaran, de manera literal, les rutes que s'han dissenyat, tal i com apareixen publicades al *Wikiloc*. En aquestes apareix la procedència de la informació en estil autor any i la procedència de les fotografies. Per contra, dites referències no s'han incorporat en les rutes pujades al *Wikiloc*, ja que es tracta de presentacions per a un mitjà de caire divulgatiu. En l'apartat corresponent a la bibliografia del TFM, en el punt destinat a les referències bibliogràfiques del projecte de rutes pels castells de la comarca del Comtat, no s'ha inclòs la bibliografia de les rutes, ja que és la mateixa que s'ha utilitzat en els apartats del context comarcal, estat de la qüestió i el catàleg de la primera part del treball. No obstant, s'han inclòs referències electròniques, ja que s'ha ampliat certa informació d'alguns punts d'interès a partir d'aquestes.

2.2.2.1. TORRE DE L'ALCÚDIA – CASTELL D'AGRES

Distància: 3,35 km.

Començament: torre de l'Alcúdia d'Agres.

Finalització: torre de l'Alcúdia d'Agres.

Duració aproximada de la ruta: 1 hora.

Descripció:

Aquesta ruta circular uneix la torre de l'Alcúdia d'Agres amb el castell de la localitat. S'inicia en la torre i discorre pel camí de l'Assagador de Mariola, passant pel paratge natural del Montblanc, on s'emplaça la font del Molí Mató. Finalitza en el Santuari de la Mare de Déu d'Agres, punt on es localitza el castell, el qual està precedit pel calvari. Posteriorment, per tornar a la torre de l'Alcúdia, l'itinerari passa per dins del nucli urbà d'Agres, on es troba amb la font de l'Assut, el llavadoret i l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel.

El municipi d'Agres, situat a 772 m. és un poble de 580 habitants. El seu nucli urbà, que és molt costerut, es situa sobre una dorsal rocallosa en pendent de la vessant septentrional de la Mariola, la qual en la part baixa dona a la vall.

El nucli històric tradicional d'Agres està declarat BRL, així com l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel (segle XVII), el calvari i el llavadoret municipal (Cebrián, 1994: 80; Piqueras, 1995: 35).

El seu element més conegut és el santuari de la Mare de Déu d'Agres, també BRL. Aquest es construiria sobre l'antic castell musulmà (segles X-XI), modificant la seua fisonomia.

Caldria destacar també els pous de neu presents en la serra de Mariola, per ser un dels signes culturals, patrimonials i identitaris més coneguts de la zona i per la seua forta presència i el relatiu bon estat de conservació que presenten. La Cava Gran (segle XVI) n'és l'exemple més conegut, tant per les seues dimensions com per les bones condicions en que es conserva. Les caves són el destí d'una ruta circular per la Mariola, el sender

“SL-CV 168 Agres-caves de Mariola-Agres”⁶⁶. A altra cava, la d’En Miquel, ja en terme de Bocairent, arriba la senda “PR-CV 104 Agres-cava don Miguel”⁶⁷. Altres senders són el “PR-CV 27 senda d’Agres a Cocentaina”⁶⁸, el “PR-CV 103 via verda-Cova Alta”⁶⁹ (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 116-119; Cebrián, 1994: 86-90; Serra, 2010: 60-62).

El passat remot es veu representat mitjançant la Mola d’Agres, un jaciment arqueològic de l’Edat del Bronze i Ibèric, declarat BRL, on s’han trobat nombroses restes de ceràmica i utensilis. Per altra banda, al cim de la Cova Alta s’emplacen les restes del poblat ibèric de la Cova Alta (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 121; Serra, 2010: 21).

És necessari destacar també l’alt del Comptador (1264 m.), en la vessant nord-oriental de la Mariola, una de les principals altures de dita serra. En l’obac del Comptador es troba el paratge natural de la Teixera d’Agres, de gran rellevància per ser el bosc de teixos més important del territori valencià, declarat microreserva de flora (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 117; Cebrián, 1994: 51).

Nombrosos són els brolladors presents en el terme d’Agres, majoritàriament enclavats en la serra de la Mariola. Exemples en són la font de l’Assut, en el propi poble, o la font del Molí Mató, situada en el paratge del Montblanc i declarada microreserva de flora i fauna. Aquests, junt amb altres paratges, són BRL d’Agres (Serra, 2010: 21).

Punt 1: Torre de l’Alcúdia

La torre de l’Alcúdia s’emplaça a 1 km. a l’est d’Agres, al punt més alt d’un petit tossal.

La cronologia ha suposat tradicionalment una problemàtica per als investigadors, ja que no s’han conservat referències escrites que la mencionen. No obstant, s’han efectuat troballes pels voltants de la torre, amb ceràmiques del segle XI, de clara

⁶⁶ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/sl-cv-168>> [consulta: 05/03/2022].

⁶⁷ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-104>> [consulta: 05/03/2022].

⁶⁸ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-27>> [consulta: 05/03/2022].

⁶⁹ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-103>> [consulta: 05/03/2022].

cronologia musulmana. Tots eixos vestigis indicarien que la fortificació podria datar-se en algun moment dels segles XI o XII.

La construcció és de planta quadrangular i els quatre murs, conservats parcialment, s'eleven sobre una plataforma massissa de tàpia de maçoneria.

Als peus de la fortificació, en la part sud, hi ha vestigis que podrien indicar que eixe punt de l'edificació fou enderrocat de manera intencionada. Dit fet estaria motivat per la construcció d'un edifici, durant el segle XVIII, que es trobava adossat parcialment a la torre, i del qual han perdurat alguns trams de parets.

Diferents investigacions han posicionat la fortificació en funció del castell d'Agres, com a enllaç visual amb aquest mitjançant una torre que es trobaria al nucli poblacional d'Agres. D'aquesta sols ha perdurat testimoni mitjançant el nom d'un carrer, anomenat "Torreta Alta". Investigacions més recents han vingut a determinar que el control visual de la "Valleta d'Agres", mitjançant el castell i la "Torreta Alta", ja seria total. Així, la Torre de l'Alcúdia no tindria cap paper en aquesta tasca i seria, llavors, independent respecte del castell (Bañó, Segura, 1985; Ferrer, Català, 1996).

A poca distància de la torre transcorre el curs del Barranc de Garlí, a la capçalera del qual naix la font del "Molí Mató". Aquestes aigües reguen una important zona situada en les immediacions de la torre. Estos terrenys de regadiu foren possiblement el motiu principal pel qual, durant l'època musulmana, es va crear un assentament a la zona. En conseqüència, posteriorment es construiria la torre, destinada a la defensa i al refugi, però també al control del camí d'Alfafara a Bocairent, per trobar-se tot just damunt d'ell (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

Cara est de Torre de l'Alcúdia.
Producció pròpia (fotografia
presa el 15-5-2021).

Cara oest. Producció pròpia
(fotografia presa el 15-5-2021).

Cara nord de la torre. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Interior de la torre des del buit deixat per la cara sud. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Punt 2: Zona recreativa del paratge del Montblanc

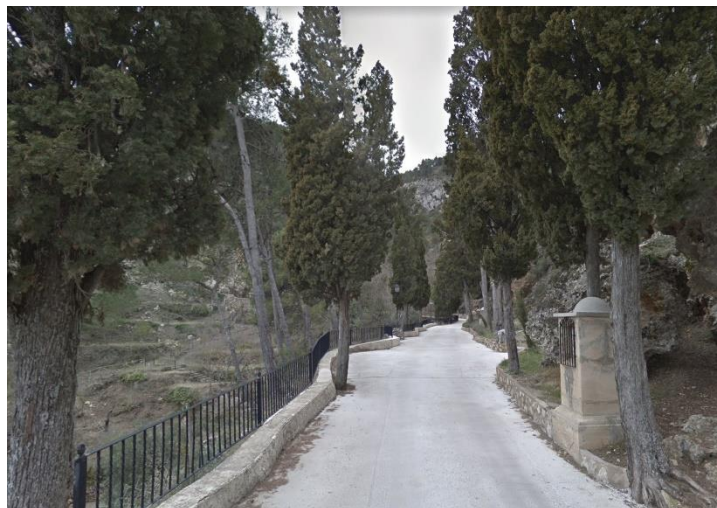
Es tracta d'una zona amb diferents taules i habilitada per a l'acampada. A més compta amb refugis de fusta, com l'anomenat refugi zamorà. Des d'ací s'inicia un camí que condueix a la font del Molí Mató, la qual compta també amb una àrea recreativa. Aquest paratge està declarat microreserva natural de flora i fauna. La font és BRL.

Vista general de la zona recreativa. Extret de: <https://links.uv.es/nmlNtC6> [consulta: 05-07-2022].

Punt 3: Calvari d'Agres

Serveix d'accés al santuari de la Mare de Déu. Es configura com un sender, al voltant del qual hi ha xiprers i monòlits de fàbrica que s'usen per senyalitzar les estacions. Està declarat BRL⁷⁰.

Vista general del calvari. Extret de:
<<https://links.uv.es/ne2RzK5>> [consulta: 05-07-2022].

Punt 4: Santuari de la Mare de Déu d'Agres

En la part alta del municipi es troba el castell i convent d'Agres. La fisonomia de la fortificació (BIC), d'origen musulmà (segles X-XI), fou modificada a partir del segle XVI per albergar la nova comunitat franciscana en el nou convent. Declarat BRL, l'església és del segle XVI i es configura com un santuari on es venera la imatge de la Mare de Déu del Castell o Mare de Déu d'Agres. Aquesta consisteix en una talla d'estil gòtic valencià que s'adscriu al segle XIV. El seu interior és neoclàssic i compta en la capella major amb un conjunt ceràmic del segle XVIII, on es representa la història de l'aparició de la Verge (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 116; Cebrián, 1994: 81; Serra, 2010: 60).

⁷⁰<<https://links.uv.es/rRj5t80>> [consulta: 05-07-2022].

Vista general de la cara sud del Santuari. Extret de: <https://links.uv.es/F3rhu0O> [consulta: 05-07-2022].

Interior de l'església. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Punt 5: Castell d'Agres

Les restes del castell d'Agres es troben emplaçades sobre un esperó rocallós i ombrienc, en un dels paratges més emblemàtics de la serra de Mariola, tot just en la part alta de la població que li dona nom.

Les poques restes de ceràmica que s'han trobat durant les excavacions arqueològiques dutes a terme en el castell, li donen en principi una cronologia al voltant del segle X-XI.

El castell d'Agres ha patit diferents reformes, però conserva part de la seua estructura i traçat originals. Concretament resten en peu llenços de muralla en la part alta i en la est, on hi ha diferents torres, una d'elles constituïda per tres nivells. Se'l considera el típic castell roquer que aprofita els accidents del terreny com a defensa natural. El que seria l'antic albacar, situat en la part baixa, ha desaparegut, formant part hui en dia del Convent-Santuari de la Mare de Déu, del segle XVI.

Donada la ubicació de la fortalesa, la comunicació visual amb la resta dels castells i alqueries de la "Valleta d'Agres" seria complicada. Per tant, s'ha especulat sobre que mantindria enllaç visual amb una torre situada sobre la part alta d'Agres, de la qual sols ha perdurat el topònim "Torreta Alta". Amb aquests dos elements defensius el control visual de la "Valleta d'Agres" seria total. Per tant, la Torre de l'Alcúdia, situada a 1 km. d'Agres, no exerciria cap funció de vigilància de la vall. Aquesta tindria una tasca, llavors, més independent respecte del castell (Baño, Segura, 1985; Ferrer, Català, 1996).

L'alqueria musulmana d'Agres i el seu castell, foren conquerides l'any 1248 per Jaume I. Van ser donades a Pelegrí Baldoví, però les revoltes d'Al-Azraq impediren que el poblament fora efectiu fins l'any 1256, quan Ximén Pérez de Ortiz o de Arenós va atorgar carta de poblament. El primer alcaid del castell, del qual es té constància, és Guillem Berenguer, que ho fou a partir de l'any 1264 (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b).

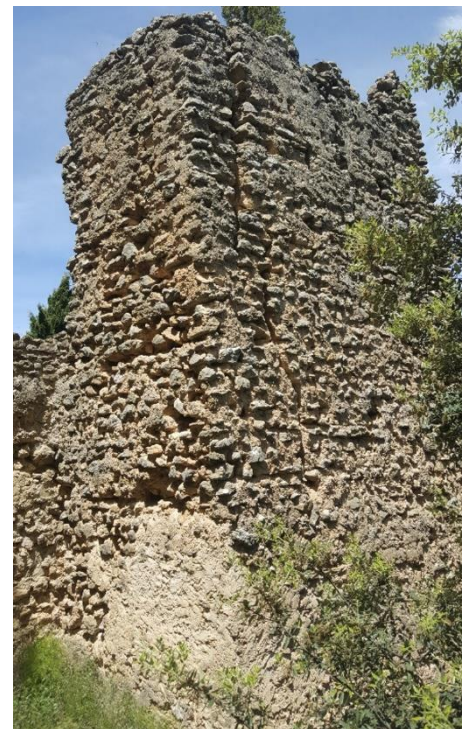
Parament nord i part de l'est. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Parament est del castell. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Parament est amb la unió, en la part baixa, amb el parament sud, el qual pertany al convent i no és original. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Torre rectangular del parament est del castell. Producció Pròpia (fotografia realitzada el 15-5-2021).

Punt 6: Font de l'Assut

Es troba junt al llavador municipal. Consisteix en una font de tres canons que compta amb taulells de ceràmica⁷¹.

Vista general de la font. Extret de:
<<https://links.uv.es/3re1X48>> [consulta:
05-07-2022].

Punt 7: Llavador Municipal

Es tracta d'un exemple típic de llavador, amb canal central, coberta plana i pilars centrals. Construït a finals del segle XIX, fou restaurat a finals del segle XX⁷².

Interior del llavador. Extret de:
<<https://www.agres.es/es/lavadero-publico/>>
[consulta: 05-07-2022].

⁷¹ <<https://links.uv.es/U0l64xX>> [consulta: 05-07-2022].

⁷² <<https://links.uv.es/3Q7FYrT>> [consulta: 05-07-2022].

Punt 8: Església Parroquial de San Miquel Arcàngel

Es tracta d'una església amb un campanar adossat en la façana, el qual resta inacabat. En el seu interior té una única nau, amb capelles laterals. És un dels BRL d'Agres⁷³.

Se'n desconeix la cronologia de la seua construcció, encara que es creu que és originària de temps de la reconquesta (primera meitat del segle XIV). Sols ha transcendit que l'any 1615 s'executaren unes obres destinades a arreglar els desperfectes originats per un terratrèmol. Entre els segles XVII i XVIII es realitzaren diferents reformes que li conferiren el seu aspecte actual. En la dècada dels anys 1980 l'edifici fou objecte de diferents reformes, que es centraren en la restauració de les pintures del seu interior⁷⁴.

Façana principal de l'església. Extret de: <<https://links.uv.es/OtL57dj>> [consulta: 05-07-2022].

⁷³ <<https://links.uv.es/e4eBruZ>> [consulta: 05-07-2022].

⁷⁴ <<https://www.agres.es/es/la-iglesia-parroquial-de-san-miguel/>> [consulta: 05-07-2022].

Senderismo [Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Agres]

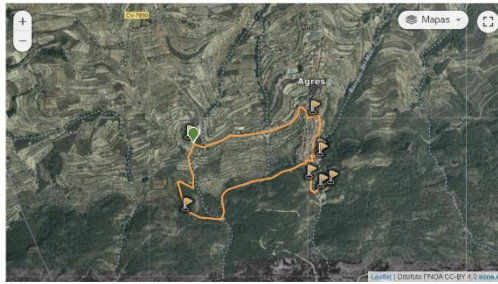
CASTELLS DEL COMTAT: De la Torre de l'Alcúdia al castell d'Agres

Aplaudir Comentar

Guarda en una Lista

Compartir

Modifica

795 m

Vista 5 veces, descargada 0 veces cerca de Agres, Valencia (España)

Aquesta ruta circular uneix la torre de l'Alcúdia d'Agres amb el castell de la localitat. S'inicia en la torre i discorre pel camí de l'Assagador de Mariola, passant pel paratge natural del Montblanc, on s'emplaça la font del Moll Mató. Finalitza en el Santuari de la Mare de Déu d'Agres, punt on es localitza el castell, el qual està precedit pel calvari. Posteriorment, per tornar a la torre de l'Alcúdia, l'itinerari passa per dins del nucli urbà d'Agres, on es troba amb la font de l'Assut, el llavadoret i l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel.

El municipi d'Agres, situat a 772 m. és un poble de 580 habitants. El seu nucli urbà, que és molt costerut, es situa sobre una dorsal rocallosa en pendent de la vessant septentrional de la Mariola, la qual en la part baixa dona a la vall.

El nucli històric tradicional d'Agres està declarat BRL, així com l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel (segle XVII), el calvari i el llavador municipal.

El seu element més conegut és el santuari de la Mare de Déu d'Agres, també BRL. Aquest es construí sobre l'antic castell musulmà (segles X-XI), modificant la seua fisonomia.

Caldria destacar també els pous de neu presents en la serra de Mariola, per ser un dels signes culturals més característics de la zona.

Descarga

Envía ruta al GPS

Agres

CASTELLS DEL COMTAT

65

3 1.33

Añade compañeros de ruta

Distancia Desnivel positivo

3,35 km

150 m

Dificultad técnica

Desnivel negativo

Fácil

150 m

Altitud máxima

Tiempo

795 m

32

Altitud mínima

Tipo de ruta

683 m

Circular

Ver más fotos...

Coordenadas

160

Fecha de subida

5 de julio de 2022

Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información -->

© CASTELLS DEL COMTAT Todos los derechos reservados

Marcar como no apropiado/ofensivo

¿Cómo llegar al punto de inicio?

Desde:

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, amb l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: De la torre de l'Alcúdia al castell d'Agres". Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Agres. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/de-la-torre-de-lalcudia-al-castell-dagres-107194553>

2.2.2.2. CASTELL DE COCENTAINA – CASTELL DE PENELLA

Distància: 13,04 km.

Començament: Plaça el Pla, junt el Palau Comtal.

Finalització: Castell de Penella.

Duració aproximada de la ruta: 3 hores 30 minuts.

Descripció:

Aquesta ruta uneix el castell de Cocentaina amb el castell de Penella. S'inicia en la plaça el Pla, junt el Palau Comtal. Discorre per dintre del nucli urbà de Cocentaina, pel carrer major, passant junt al Museu Etnològic del Comtat, després per l'església de Santa Maria i l'últim punt que travessa dintre de la ciutat és el Pla de la Font. Seguidament comença l'ascensió al castell de Cocentaina, cap a la Penyeta Blanca, pel camí que va a l'ermita de Sant Cristòfol. En el punt on es troba amb dita ermita, trenca cap a l'anomenat camí del Castell que, si bé, primerament és un camí forestal, després passa a ser un sender que dona accés al castell. A continuació cal baixar de nou pel mateix sender, però en aquest cas, en el punt on es troba amb el camí forestal previ, ara es segueix un sender diferent, el qual descendeix per l'altre costat del Turó del Castell o Penyeta Blanca fins arribar a l'ermita de Santa Bàrbara. La ruta ara passa de nou per dintre de Cocentaina fins trobar-se amb l'església del Salvador i després amb el convent de Sant Sebastià. Seguidament discorre en direcció al camí dels Planets a Penella, el qual segueix fins arribar al seu destí final, el castell de Penella.

Cocentaina, situada a 430 m. i amb 11451 habitants, és la capital comarcal, així com la ciutat més poblada. Es troba als peus de la serra de Mariola. El plànol de la *Qustantaniya* islàmica encara és visible en el casc antic, en la zona coneguda com el Raval, situada en la part alta de la ciutat, més costeruda, tot just baix del turó del castell. Ací presenta un urbanisme amb carrers tortuosos en forma de laberint. La part nova de la localitat, molt més regular, la coneguda com La Vila, fou construïda a partir de la conquesta cristiana del segle XIII, en un terreny més pla. Açò pel que fa al casc antic, mentre que la resta d'exemples no corresponen a planificacions urbanístiques, sinó més bé a una sèrie d'expansions anàrquiques que busquen la proximitat de les principals vies de comunicació (Gómez, 2000: 8-9; Piqueras, 1995: 31-32).

La ciutat compta amb diverses pedanies: l'Alcúdia de Cocentaina, Penella, Els Algars i Poble Nou de Sant Rafel.

Encara es conserven parts de la muralla que envoltava la vila cristiana. Aquesta va ser declarada BIC. Concretament resta més de la meitat del seu traçat original i porcions d'onze torres, implementades en les construccions modernes en la majoria dels casos (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 93; Cebrián, 1994: 52).

L'element més significatiu i conegut de la localitat és el Palau Comtal (segle XIII-XVI), que està protegit baix la categoria de BIC. Annex al palau, ocupant la seua ala oest, es troba el convent de la Mare de Déu del Miracle (segle XVII) i és junt a ell un BIC (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94).

A Cocentaina s'emplacen diferents esglésies, declarades BRL. Una és l'església parroquial de Santa Maria (segle XVI-XVIII), altra és la del Salvador (segles XVI i XVII) (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Fora del nucli urbà, en la pedania de l'Alcúdia de Cocentaina, es troba l'església parroquial de Sant Pere Apòstol, del segle XVI, que també està baix la protecció de BRL.

Altre convent de Cocentaina és el de franciscans de Sant Sebastià, que està declarat BRL (segles XVI-XVIII) (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Pel carrer Major de la ciutat hi ha una sèrie de cases, exponents de la tipologia pre-industrial de vivendes unifamiliars. Concretament el número 5 del carrer alberga la seu del Centre d'Estudis Contestans i el Museu Etnològic del Comtat. Nombroses són les construccions del nucli urbà que compten amb retaules ceràmics religiosos en les seues façanes, molts d'ells BRL. També certes edificacions tenen en el frontis escuts heràldics, alguns protegits baix la categoria de BIC. A més cal destacar la Casa Museu Fester, on hi ha diverses exposicions sobre les festes de moros i cristians de Cocentaina (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 53).

En la part alta de l'anomenat turó del Castell, o tossal de la Penyeta Blanca, sobre la població de Cocentaina, es troba un dels seus elements més emblemàtics, el castell (BIC) (segle XIV). Altre castell és el de Penella (BIC), del segle XIII. Es troba al damunt d'un petit tossal rocós, en la pedania homònima a l'esquerra de la carretera que va direcció d'Alcoi a Benilloba (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95).

Al terme s'emplaça l'ermita de Santa Bàrbara. Altra és la de Sant Cristòfol (segle XIII), en el turó del Castell (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 56).

Un dels elements patrimonials més importants de Cocentaina són els vestigis que hi ha a l'Alberri i al Pic Negre, en la vessant oriental de la Serra de Mariola. Allí s'han trobat les restes d'un poblat ibèric amb una cronologia que abastaria fins l'etapa romana. A més, també hi ha indicis materials de zones d'habitatge pertanyents als segles V-VI i als segles IX-X. L'Alberri compta amb la categoria de protecció de BIC (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 96; Cebrián, 1994: 65).

Compartint ubicació entre els termes municipals d'Alcoi, Penàguila i Cocentaina, es troba la serra de la Serreta, amb l'alt dels Dubots com a punt més elevat (1050 m.). En la zona alta s'emplaça un important jaciment arqueològic d'època ibèrica, de grans dimensions. En altre dels cims de la serra, a l'Ull del Moro, també s'han trobat les restes d'un assentament de l'Edat del Bronze (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 168-169; Cebrián, 1994: 143, 145, 147; Serra, 2010: 47, 52, 53).

La zona de la Serra de Mariola enclavada en el terme de Cocentaina compta amb nombrosos elements d'interès. Un dels principals és la senda que condueix a l'alt del Montcabrer (1390 m.), el punt més alt de la serra i de la comarca. El recorregut, que és circular, té la denominació "PR-CV 37 Sant Cristòfol-Montcabrer-Sant Cristòfol"⁷⁵ (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 98).

A la serra, es pot visitar la font de les Huit Piletetes, un dels seus brolladors més coneguts, on hi ha una àrea recreativa. La Penya Banyà, declarada BIC, es tracta d'un paratge de primer nivell, amb diferents fonts i ric en vegetació (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 96; Cebrián, 1994: 56, 59, 75).

Altre punt de la serra és el racó Llobet, en la vessant oriental. Es tracta d'un paratge humit, amb brolladors, un dels més bells de la Mariola. Ací es troba el mas del Racó Llobet (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 98; Cebrián, 1994: 67, 78).

⁷⁵ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-37>> [consulta: 07/03/2022].

Punt 1: Palau Comtal de Cocentaina

L'element més significatiu i conegut de la localitat és el Palau Comtal, que tancava el perímetre murat en la vora sud-oest. Baix la categoria de BIC, es tracta d'un edifici de grans dimensions, de planta quadrangular i una torre en cada angle. Ha estat objecte de diferents restauracions, principalment en la dècada de 1980. Es creu que existiria una construcció islàmica preexistent i que a partir de la conquesta cristiana degué esdevenir un alcàsser cristià. La seua morfologia actual, amb un estil gòtic i renaixentista, respon a les reformes que els comtes de Cocentaina, la família dels Corella, executaren entre els segles XV i XVI. Passà així de tindre una concepció militar a la d'exercir una funció més residencial o palatina. Són destacables principalment la seua façana i el portal renaixentista, les balconades amb matabans defensius, el pati interior amb pòrtic renaixentista parcialment construït, el qual serveix per articular les ales de l'edifici, etc. La planta noble està ocupada per diferents col·leccions artístiques i interessen principalment els salons dels Ambaixadors. Concretament eixa zona està ocupada pel Museu Municipal. Principal interès té la sala Daurada, en la torre de l'Homenatge. En aquesta estança, coberta per una volta de creueria, en els espais deixats per les nervadures, hi ha una sèrie de pintures a l'oli on es representa als reis de Navarra, que eren identificats pels Corella com avantpassats seus. En la capella de Sant Antoni, segons es diu, va tenir lloc el miracle de la Mare de Déu i allí es custòdia, inserida dintre d'un retaule de Nicolau Borràs del segle XVII, una petita imatge de la Verge, datada en la segona meitat del segle XV (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 93-94; Cebrián, 1994: 52; Gómez, 2000: 10).

Façana Principal del Palau. Extret de: <https://links.uv.es/KMu480v> [consulta: 05-07-2022].

Pati d'armes del Palau, amb pòrtic renaixentista. Extret de: <https://links.uv.es/Q6Sla6P> [consulta: 05-07-2022].

Volta de la Sala Daurada. Extret de: <https://links.uv.es/jvUNS7i> [consulta: 05-07-2022].

Punt 2: Convent de la Mare de Déu del Miracle

Annex al palau, ocupant la seua ala oest, es troba el convent de la Mare de Déu del Miracle i és junt a ell un BIC. Construït entre 1656 i 1670, conserva obres d'art valuoses. Un exemple és un retaule gòtic de l'any 1500, on apareix Santa Anna, Maria i Jesús. També una col·lecció de llenços del napolità Paolo de Mattei. Antonio Aliprandi fou el responsable de la decoració barroca de la capella major (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94).

Interior de l'església. Extret de: <https://ver.visitamultimedia.com/monestircocentaina/> [consulta: 05-07-2022].

Punt 3: Museu Arqueològic i Etnològic del Comtat

Es tracta d'una casa que data de mitjans del segle XIII però que va experimentar remodelacions durant el segle XIV i fou completament reformada durant el XVIII, convertint-se en la típica casa burgesa de l'època. Conserva alguns elements ornamentals en la façana, així com elements arquitectònics d'interès en l'interior. A partir d'objectes i eines originals de la pròpia casa, així com d'altres de diferent procedència, en la part on es desenvolupa la sala d'etnologia, es representa com eren els cultius tradicionals de l'oliva, la vinya i el blat així com la producció artesanal d'oli, vi i farina⁷⁶. La casa és, a més, seu del Centre d'Estudis Contestans.

Façana de la casa on es troba el museu. Extret de: <https://links.uv.es/Px2gMhu/> [consulta: 05-07-2022].

Punt 4: Església parroquial de Santa Maria

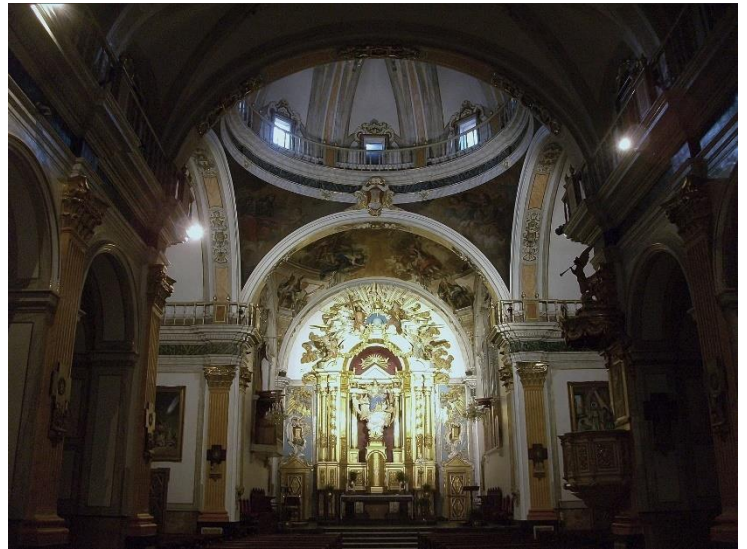
Declarada BRL, l'església parroquial de Santa Maria fou construïda en el segle XVI, però reconstruïda íntegrament en estil barroc en el segle XVIII. Es troba adossada a l'antiga muralla. Posteriorment fou ampliada la capella de la Comunió l'any 1853.

⁷⁶ <https://links.uv.es/Y291jZR/> [consulta: 07-07-2022].

L'altar major compta amb una volta que té pintures al fresc pertanyents al segle XVIII. A més alberga dos llenços atribuïts al frare contestà Nicolau Borràs (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Façana de l'església, que dona a la plaça del Cardenal Ferris. Extret de: <<https://links.uv.es/s65e0vJ>> [consulta: 05-07-2022].

Interior de l'església. Extret de: <<https://links.uv.es/4F4yPQX/>> [consulta: 05-07-2022].

Punt 5: Pla de la Font

Es tracta d'una plaça enclavada en ple nucli urbà, on es troba la font que li dona nom, la qual té cinc boques, i un llavador de gran tamany. Abunden els arbres i es configura com una gran plaça-parc.

Font de la plaça. Extret de: <<https://links.uv.es/r1NjzzZ>> [consulta: 05-07-2022].

Vista general del parc. Extret de: <<https://links.uv.es/W5G2fWA>> [consulta: 05-07-2022].

Punt 6: Mirador

Es localitza junt l'ermita de Sant Cristòfol i des d'allí es poden apreciar unes vistes excepcionals de la comarca.

Vistes que es poden apreciar des del mirador.
Extret de: <<https://links.uv.es/2a0hBL8>>
[consulta: 05-07-2022].

Punt 7: Ermita de Sant Cristòfol

L'ermita de Sant Cristòfol es troba en el turó del Castell. Originària del segle XIII, el seu estat actual està molt modificat. Compta amb una àrea recreativa i un bar restaurant, així com amb un important brollador que naix en les seues proximitats (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 56).

Façana de l'ermita. Extret de:
<<https://links.uv.es/Edq8XTI>> [consulta: 05-07-2022].

Àrea recreativa junt l'ermita. Extret de:
<<https://links.uv.es/hx4alT4>> [consulta: 05-07-2022].

Punt 8: Castell de Cocentaina

El Castell de Cocentaina es troba sobre un enorme tossal, que rep el nom la Penyeta Blanca, pertanyent a la Serra de Mariola. Als peus del tossal es troba la ciutat que li dona nom al conjunt castral, Cocentaina

L'àrea on es troba el castell va ser inicialment poblada durant l'època ibera, de la qual s'han trobat un important nombre de ceràmiques. Fou durant l'etapa musulmana (segle X), moment del qual s'han trobat restes de ceràmica provinents d'un hàbitat en la part alta del tossal, quan apareixen els primers testimonis arquitectònics medievals. En eixa època existiria ja un castell de l'etapa califal, el qual exerciria un cert control militar en la important ruta que travessava aquestes terres del Comtat. D'aquesta època s'ha conservat un llenç de muralla, emplaçat quasi en la part alta del turó, a la part sud-oest.

A finals del segle XI i principis del segle XII apareix, als peus del tossal, un nou assentament, la *Qustantaniya* musulmana. Es tracta d'un nucli poblacional que va adquirir gran importància, cap d'una extensa regió administrativa que depenia de Dénia i València. Fou en aquesta època quan es construï un gran castell al cim del tossal per cobrir les necessitats de seguretat de la població del nou assentament. D'eixe castell, que consistiria en un albacar bastionat, pràcticament no queden vestigis, ja que la major part fou arrasat per a construir la gran torre gòtica que es troba en l'actualitat en la part alta del tossal. Seria utilitzat com a refugi per a la població de *Qustantaniya* en moments de perill.

A partir de la conquesta cristiana, va enderrocar-se l'antic castell musulmà i es construï, al mateix lloc, l'actual gran torre-castell senyorial en estil gòtic militar, un dels màxims exponents del seu tipus al territori valencià. És de planta quadrada, recolzada sobre una plataforma en talús i interiorment té dues plantes amb dues sales a cada una, les quals estan museïtzades. Es tracta d'un clar exemple de "donjon" feudal a l'estil europeu, per ser una estructura palatina en forma de torre, que concentra en el seu interior diferents dependències.

Després de la conquesta, per als nous senyors de Cocentaina, la qüestió defensiva era de suma importància, en un territori amb una població musulmana considerable i una gran afluència de nous colons cristians. Aquesta situació va convertir Cocentaina en un dels nuclis urbans més importants de l'interior de l'actual Província d'Alacant. D'eixa

manera, la construcció del castell-torre gòtica, va ser la solució a les presents necessitats defensives o de sotmetiment (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996).

Es creu que va ser Roger de Llúria, convertit l'any 1291 en el primer senyor del senyoriu de Cocentaina, el que que degué manar la construcció del castell actual, com a instrument de dominació militar. En cas de que no es construïra en època de Roger de Llúria, sí degué erigir-se durant la primera meitat del segle XIV, en tot cas sota el domini de la casa de Llúria (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996; Menéndez, 2015).

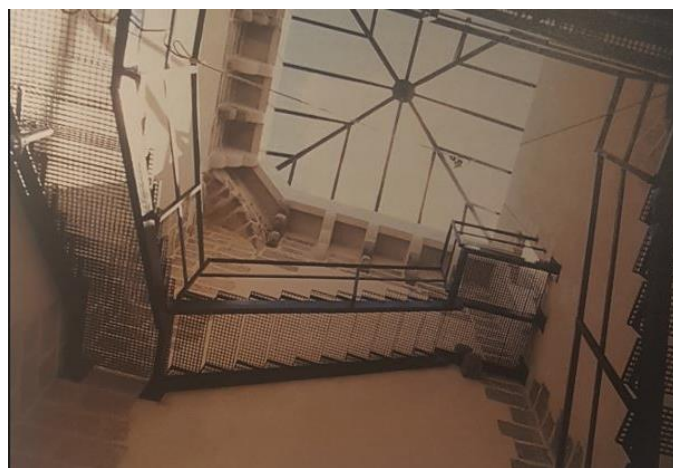
Vista general de la torre gòtica des de la part sud-est. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Façana sud-oest. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Façana nord-est, amb l'entrada. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Pati interior. Extret de: Doménech E. (dir.) (2003): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.

Punt 9: Muralla d'època califal

De la primera època musulmana queda un llenç de muralla, emplaçat quasi en la part alta del turó, a la part sud-oest. Les troballes de ceràmica, localitzades en eixe mateix lloc, confirmarien que eixes restes de construccions són del segle X, de l'època califal (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996).

Llenç de muralla pertanyent a la part musulmana del castell, del segle X. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Punt 10: Restes d'una torre de l'albacar musulmà

Torre situada a l'oest del tossal, formaria part de l'albacar musulmà, amb les mateixes característiques morfològiques que s'observen en altres parts que s'han conservat. Es creu que seria una torre de guaita (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996).

Restes de la torre oest de la part musulmana del castell, del segle XI. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Punt 11: El “Torrejó”

Es tracta de les restes dels murs d'una torre de planta circular. Es troba a la part sud-est del tossal, a uns 300 m. del castell, damunt d'un espadat, quasi en la verticalitat de Cocentaina. Per la seua situació, serviria d'enllaç entre el castell i el Palau Comtal de Cocentaina. Des d'aquest últim no es té una visió directa del castell i era necessari un punt intermedi per facilitar la comunicació. Dita construcció es data a finals del segle XV, ja que apareix en un inventari del castell, de l'any 1517. Compta amb una mena de tronera, una apertura que estaria destinada a les peces d'artilleria. En aquest sentit, defensaria l'accés sud-est del castell (Ferrer, 1988; Ferrer, Català, 1996).

Restes del “Torrejó”, del segle XV. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

Punt 12: Ermita de Santa Bàrbara

L'ermita de Santa Bàrbara es troba en la serreta homònima. Es correspon amb la tipologia de les “ermites de conquesta”, amb una sola nau, coberta a dues vessants, arcs diafragmàtics, etc. El seu interior albergava el retaule de Santa Bàrbara, de meitats del segle XIV, però en l'actualitat es troba en el Museu Municipal (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 95; Cebrián, 1994: 56).

Vista general de l'ermita. Extret de: <<https://links.uv.es/wC2K6tG>> [consulta: 05-07-2022].

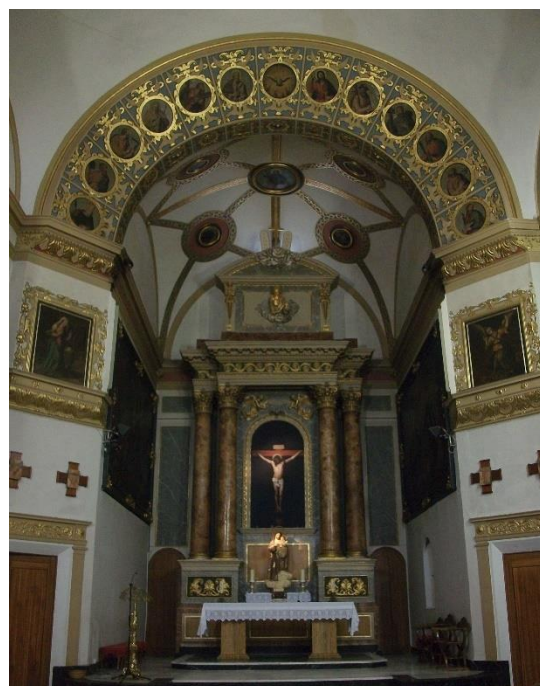
Retaula de Santa Bàrbara. Extret de:
<https://links.uv.es/QMj1Llo> [consulta: 05-07-2022].

Punt 13: Església del Salvador

Es troba al Raval, construïda sobre l'antiga mesquita. Erigida entre finals del segle XVI i principis del XVII, en un estil renaixentista apreciable en la seua planta. La portada data del segle XVIII. Destaca la capella del Santíssim, en estil barroc, un llenç que s'atribueix a Ribalta i taules de Nicolau Borràs (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Façana de l'església. Extret de:
<https://links.uv.es/bC0fQkC> [consulta: 05-07-2022].

Presbiteri de l'església. Extret de:
<https://links.uv.es/9lQpVZJ> [consulta: 05-07-2022].

Punt 14: Convent de franciscans de Sant Sebastià

Està declarat BRL. La seua construcció es va iniciar l'any 1561, però la major part de l'estructura data del segle XVIII. Compta amb frescs del segle XVIII. També en l'interior es troba la tribuna dels comtes i una taula en la que es representa la Sagrada Família, atribuïda a Nicolau Borràs (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 94; Piqueras, 1995: 33).

Vista general del conjunt. Extret de: <https://links.uv.es/kjSXGZ7> [consulta: 05-07-2022].

Punt 15: Pedania de Penella

Consta d'un petit nucli urbà, amb diferents masos dispersos al voltant d'ell. La major part de la pedania es troba deshabitada, amb moltes cases abandonades.

Vista general del conjunt. Extret de: <https://links.uv.es/V4xoME0> [consulta: 05-07-2022].

Punt 16: Castell de Penella

El castell de Penella s'enclava en el llogaret homònim, a uns 4 km. de Cocentaina, dintre del seu terme municipal, junt a la carretera Alcoi-Callosa d'En Sarrià. Ocupa la superfície total d'un esperó de pedra calcària, adaptant-se a ell (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

A uns 400 m. del castell aparegueren algunes troballes ceràmiques que indiquen que la presència musulmana a la zona es va donar a partir del segle XI. Però res pareix indicar que existirà un castell en aquesta època.

El conjunt està compost per una esvelta torre de l'homenatge, de planta quasi quadrangular. A la part oest es troba una construcció de planta rectangular que tenia tres nivells. A la part est de la torre de l'Homenatge s'aprecien una sèrie de murs, majoritàriament erosionats i arrasats, que es correspondrien a diverses edificacions que formarien part del sistema defensiu.

Coincidint amb la conquesta cristiana, en els anys posteriors començaren a construir-se tot un conjunt de castells en les zones rurals i alqueries que foren repartides entre els nobles catalans i aragonesos; entre aquestes fortificacions, algunes foren de nova planta, com és el cas del castell de Penella. La presència d'aquesta fortificació es dona per enfortir el poder cristià en una zona en la qual predominava la població musulmana, però principalment per dotar este petit senyoriu amb un centre al voltant del qual organitzar-se. En aquest sentit s'aprecia com en el castell predomina l'interès defensiu per damunt de la funció residencial.

Aparentment presenta característiques formals que podrien confondre'l amb un castell d'època musulmana tardana, com la morfologia de la seua torre, molt semblant a les torres d'alqueria musulmanes. No obstant, es coneix la data exacta de la seua construcció gràcies a l'existència d'un document de 1271 que s'ha conservat, de clara cronologia ja cristiana. En aquest, el rei Jaume I concedeix a Ponç Guillem de Vilafranca les alqueries de Penella i Forminyan. També li assigna un territori molt concret entre els dominis del castell d'Alcoi i Penàguila, autoritzant-lo a la construcció, en la "Penna" o Roca de Peniella, d'un castell o una torre (Ferrer, 1988; Ferrer, 1992; Ferrer, Català, 1996; Doménech, 2003).

Vista general del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 15-5-2021).

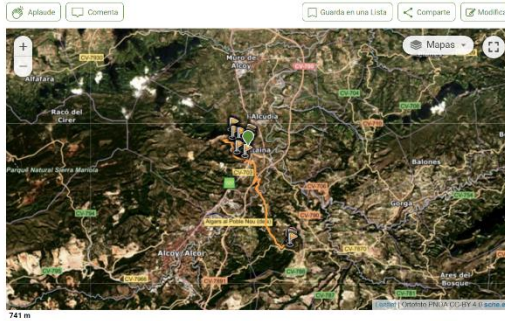

Detall de l'edifici rectangular. Producció pròpia (fotografia presa el 29-5-2022).

Torre de l'Homenatge. Producció pròpia (fotografia presa el 29-5-2022).

Senderismo (Rutas Senderismo en España — Comunidad Valenciana — Cocentaina)
CASTELLS DEL COMTAT: Del castell de Cocentaina al castell de Penella

Aquesta ruta uneix el castell de Cocentaina amb el castell de Penella. S'inicia en la plaça el Pla, junt al Palau Comtal. Discorre per dintre del nucli urbà de Cocentaina, pel carrer major, passant junt al Museu Etnològic del Comtat, després per l'església de Santa Maria i l'últim punt que travessa dintre de la ciutat és el Pla de la Font. Seguidament comença l'ascensió al castell de Cocentaina, cap a la Penyeta Blanca, pel camí que va a l'ermita de Sant Cristòfol. En el punt on es troba amb dita ermita, trenca cap a l'anomenat camí del Castell que, si bé, primerament és un camí forestal, després passa a ser un sender que dona accés al castell. A continuació cal baixar de nou pel mateix sender, però en aquest cas, en el punt on es troba amb el camí forestal previ, ara es segueix un sender diferent, el qual descendeix per l'altre costat del Turó del Castell o Penyeta Blanca fins arribar a l'ermita de Santa Bàrbara. La ruta ara passa de nou per dintre de Cocentaina fins trobar-se amb l'església del Salvador i després amb el convent de Sant Sebastià. Seguidament discorre en direcció al camí dels Planets a Penella, el qual segueix fins arribar al seu destí final, el castell de Penella.

Cocentaina, situada a 430 m, i amb 11451 habitants, és la capital comarcal, així com la ciutat més poblada. Es troba als peus de la serra de Mariola. El plànol de la Qustantaniya islàmica encara és visible en el casc antic, en la zona coneguda com el Raval, situada en la part alta de la ciutat, més costeruda, tot just baix del turó del castell. Ací presenta un urbanisme amb carrers tortuosos en forma de laberint. La part nova de la localitat, molt més regular, la coneguda com La Vila, fou construïda a par-

Descarga
Envía ruta al GPS

Autor: **CASTELLS DEL COMTAT**
 65 1 33

Añade compañeros de ruta

Distancia	13,04 km	Desnivel positivo	606 m
Dificultad técnica	Moderado	Desnivel negativo	423 m
Altitud máxima	741 m	Traillrank	51
Altitud mínima	432 m	Tipo de ruta	Solo ida

Ver más fotos...

Coordenadas: 699
 Fecha de subida: 1 de septiembre de 2022

Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información →

© CASTELLS DEL COMTAT Todos los derechos reservados
 [marcar como no apropiado/ofensivo]

¿Cómo llegar al punto de inicio?
 Desde:

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: Del castell de Cocentaina al castell de Penella". Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Cocentaina. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/del-castell-de-cocentaina-al-castell-de-penella-112430566>

2.2.2.3. *BALONES - CASTELL DE SETA / DE COSTURERA*

Distància: 6,56 km.

Començament: Església parroquial de Sant Francesc d'Asís.

Finalització: Castell de Seta / de Costurera.

Duració aproximada: 2 hores.

Descripció:

L'itinerari uneix Balones amb el castell de Seta. S'inicia en l'església parroquial de Sant Francesc d'Asís, en el nucli urbà de Balones. Seguidament es dirigeix cap al camí de la Serreta i després es desvia cap al camí d'Almudaina on, de nou, es desvia, per trobar-se amb la Creueta, localitzada al cim de la partida de les Serretes. A continuació cal baixar un sender fins arribar a un camí que va en direcció cap a la dreta, on es troba amb la font de Baix. La ruta prossegueix per un sender, just per damunt del barranc de les Coves, fins que es creua amb el camí dels Margenals, que posteriorment dona pas al camí del Pla de Costurera. Cal seguir aquest, en el discórrer del qual hi ha una carrasca centenària, la font del Maset del Ballester i la font i abeurador de la Costurera. Just abans d'encarar el sender que condueix finalment al castell de la Costurera, es troben el mas de Ferrandis i els corrals de la Costurera.

Balones és un municipi amb 134 habitants, situat a 660 m. s. n. m. S'emplaça en la vessant sud de la serra d'Almudaina, als peus de la serreta de Balones. Amb un casc antic d'origen àrab, molts dels seus carrers s'articulen a partir de la plaça de la Diputació. N'és BRL l'església parroquial de Sant Francesc (Piquerías, 1995: 50-51; Gómez, 2000: 44).

Al seu terme municipal, el castell de Seta, declarat BIC, s'alça sobre el turó de la Costurera, a uns 2 km a l'est de la localitat. Es tracta d'una construcció original musulmana, dels segles XI-XII, amb modificacions cristianes dels segles XIII-XIV.

D'època ibera són els jaciments del Coll del Surdo i el Pitxòcol, on s'han realitzat treballs importants d'escultura ibèrica. Al barranc de les Coves i al racó Borrull s'han trobat restes de pintures rupestres, declarades BIC (Cebrián, 1997: 156-158)⁷⁷.

Punt 1: Església parroquial de Sant Francesc d'Asís

Està declarada BRL. La seua construcció es data entre els segles XVIII i XIX, en estil barroc i ha estat restaurada recentment en la seua façana i campanar. Dintre hi ha un retaule dedicat a Sant Francesc d'Asís, replica de l'original del segle XVIII⁷⁸.

Façana de l'església. Extret de:
<<https://links.uv.es/2swnYJM>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 2: La Creueta

Aquesta fou destruïda en diferents ocasions, primer per un llamp en l'any 1921 i després pel vent, però més tard ha sigut reconstruïda. Es va erigir per perpetuar el nom d'eixa lloca⁷⁹.

⁷⁷ <<https://links.uv.es/yynPFP7>> [consulta: 13/03/2022].

⁷⁸ <<https://links.uv.es/NOalq5t>> [consulta: 15/07/2022].

⁷⁹ <<https://es.wikipedia.org/wiki/Balones>> [consulta: 15/07/2022].

Vista general de la Creueta. Extret de:
<<https://links.uv.es/aN7upi4>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 3: Font de Baix

Es tracta d'un brollador situat en un paratge molt humit, que arreplega les aigües del barranc de les Coves. Consisteix en la pròpia font, de sols una boca i la seua pila, i d'un abeurador.

Vista general de la font i l'abeurador. Extret de:
<<https://links.uv.es/4DXrac5>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 4: Carrasca centenària

Arbre de gran tamany i singular bellesa que, segons la parla popular, té més de 100 anys.

Vista general de la carrasca. Extret de:
<<https://links.uv.es/gvhE6ad>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 5: Font del Maset del Ballester

Es troba als peus de les ruïnes del Maset del Ballester, tot just on comença el barranc del Sord. Hui en dia consisteix en una simple canalització d'aigua.

Vista general de la font. Extret de:
<<https://links.uv.es/Tw9bg10>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 6: Font i abeurador de la Costurera

Es tracta de la canalització de les aigües del barranc de les Figueretes. En este punt es troba la pròpia font i un abeurador, envoltats per diversos arbres.

Detall de la font de la Costurera. Extret de:
<<https://links.uv.es/xWkx014>> [consulta: 07-07-2022].

Detall de l'abeurador de la font. Extret de:
<<https://links.uv.es/XHuw0yU>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 7: Mas de Ferrandis

És un mas en ruïnes, el qual, en algunes parts, sembla que ha estat rehabilitat recentment. És sols un exemple dels nombrosos masos que hi ha per la zona.

Fotografia en la que s'aprecia el conjunt del mas. Extret de: <<https://links.uv.es/8b5MRy6>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 9: Corral de la Costurera

Es tracta d'un exemple típic dels corral de muntanya que es troben en els territoris de muntanya de l'interior d'Alacant. Aquest ha estat restaurat i rehabilitat. Sembla que hui en dia té un ús residencial.

Façana del corral, amb la porta d'entrada. Extret de: <<https://links.uv.es/cwG6fmb>> [consulta: 07-07-2022].

Punt 10: Castell de Seta / de Costurera

El castell de Costurera o de Seta rep el nom de l'emplaçament en que es troba. Per una banda, la vall de Seta, i per altra, la partida de Costurera, a 2 km. a l'est del municipi de Balones. S'alça al damunt del que es configura com un contrafort atossalat de la part meridional de la Serra d'Almudaina. S'emplaça en una zona estratègica immillorable, ja que es troba al centre de la vall, dominant-la per complet (Segura, Torrò, 1984; Ferrer, Català, 1996).

Als peus del tossal s'han trobat vestigis d'un assentament d'època romana dels segles II i III i, al punt en el qual s'emplaça el castell, s'han trobat restes de l'època del bronze.

El conjunt castral es configura com una construcció de planta poligonal d'època musulmana, que fou reformat durant els primers anys de domini cristià. Les diferents ceràmiques trobades en la zona donen una cronologia que pertany al segle XII però, un fragment en concret, aportaria una datació més antiga, del segle XI. Presenta un estat quasi total de ruïna però, a pesar d'això, encara es pot apreciar clarament tot el perímetre mural, el qual, en origen, comptava amb sis torres de planta quadrangular.

En la part més alta del castell, es troben les que són les dues torres de majors dimensions, molt deteriorades però amb alçats o perfils encara ben conservats. Aquestes foren construïdes quasi íntegrament ja en època de domini cristià. Doten el conjunt castral amb una defensa més efectiva, ja que es troben en la zona de més fàcil accés. Estan construïdes just on s'emplaçarien les antigues torres musulmanes, sent encara apreciables els seus vestigis en les parts baixes.

Existeixen evidències escrites sobre que en el recinte quadrangular es va emplaçar una església dedicada a Sant Francesc. La part interior del recinte està repleta dels materials pertanyents a les diferents estructures enderrocades del castell, i no són ja quasi apreciables les dependències interiors (Ferrer, Català, 1996).

La primera referència històrica que es conserva diu que el 22 de maig de 1258 es van vendre a Gonzalvo Ferrández de Medrano les rendes dels castells de Seta i Cherolis per a 2 anys per 12000 besants (Hurtado, 1976; Ferrer, Català, 1996).

Part nord del castell, amb les dues torres d'època cristiana. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

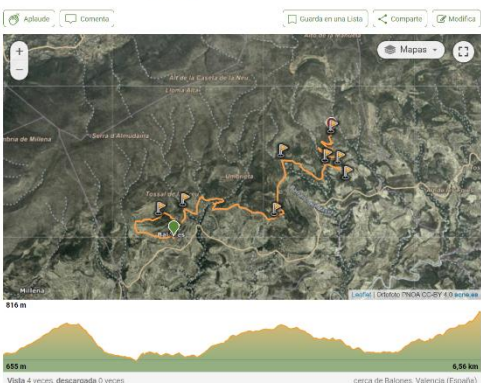

Interior de la torres cristiana de l'angle nord-est. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de la part oest del castell, amb les restes de torres i llenços murals d'època musulmana. A l'esquerra, la torre nord-oest cristiana. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Senderismo (Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Balones) **CASTELLS DEL COMTAT: De Balones al castell de Seta / de Costurera**

Descarga
Envía ruta al GPS

Autor: CASTELLS DEL COMTAT
76 3 3 1 33

Añade compañeros de ruta

Distancia	Desnivel positivo
6,56 km	360 m
Dificultad técnica	Desnivel negativo
Moderado	221 m
Altitud máxima	Traílnak
816 m	37
Altitud mínima	Tipo de ruta
655 m	Solo ida

Ver más fotos...
Coordenadas: 445
Fecha de subida: 3 de septiembre de 2022

Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información -->

L'itinerari uneix Balones amb el castell de Seta. S'inicia en l'església parroquial de Sant Francesc d'Asís, en el nucli urbà de Balones. Seguidament es dirigeix cap al camí de la Serreta i després es desvia cap al camí d'Almudaina on, de nou, es desvia, per trobar-se amb la Creueta, localitzada al cim de la partida de les Serretes. A continuació cal baixar un sender fins arribar a un camí que va en direcció cap a la dreta, on es troba amb la font de Baix. La ruta prossegueix per un sender, just per damunt del baranc de les Coves, fins que es creua amb el camí dels Margenals, que posteriorment dona pas al camí del Pla de Costurera. Cal seguir aquest, en el discòrner del qual hi ha una carrasca centenària, la font del Maset del Ballester i la font i abeurador de la Costurera. Just abans d'encarar el sender que condueix finalment al castell de la Costurera, es troben el mas de Ferrandis i els corral de la Costurera.

Balones és un municipi amb 134 habitants, situat a 660 m. s. n. m. S'emplaça en la vessant sud de la serra d'Almudaina, als peus de la serreta de Balones. Amb un casc antic d'origen àrab, molts dels seus carrers s'articulen a partir de la plaça de la Diputació. N'és BRL l'església parroquial de Sant Francesc.

Al seu terme municipal, el castell de Seta, declarat BIC, s'alça sobre el turó de la Costurera, a uns 2 km a l'est de la localitat. Es tracta d'una construcció original musulmana, dels segles XI-XII, amb mo-

© CASTELLS DEL COMTAT Todos los derechos reservados
[marcar como no apropiado/ofensivo]
¿Cómo llegar al punto de inicio?
Desde:

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: De Balones al castell de Seta / de la Costurera". Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Balones. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/castells-del-comtat-de-balones-al-castell-de-seta-de-costurera-112529649>

2.2.2.4. MILLENA, PENYA DEL DIMONI - CASTELL DE TRAVADELL

Distància: 3,95 km

Començament: Penya del Dimoni

Finalització: Castell de Travadell

Duració aproximada de la ruta: 1 hora 30 minuts

Descripció:

L'itinerari comença en la Penya del Dimoni, junt al barranc de l'Aueta, on es troba la font homònima. Cal prosseguir pel camí de Dalt de l'Aueta en direcció a Millena. Pel camí es troben diferents oliveres centenàries. En arribar ja al poble primerament la ruta es dirigeix a la font de Dalt, amb el seu llavador. Prossegueix per dintre del nucli urbà, trobant-se amb la torre de Millena, l'església parroquial de Sant Josep i l'om centenari de la plaça de l'Església. Seguidament discorre pel camí de la sort fins arribar a l'Almàspera de Millena, per després trobar-se amb la rotonda de l'entrada del poble, on hi ha un monument a la festivitat de la "Plantà del Xop". A continuació cal anar de nou cap a l'interior de la població per agafar el camí Solana, el qual es dirigeix cap a la Font de baix i la seua àrea recreativa. Arribats a aquest punts, l'itinerari segueix la carretera CV-710 en direcció a Almudaina. Una vegada passat el creuament amb la CV-706, uns metres més avant, a mà dreta, als peus del turó del castell de Travadell, s'inicia el sender que condueix finalment a aquest.

Millena és un poble amb 242 habitants situat a 634 m. d'altitud. Al seu terme municipal entren de ple els contraforts de la serra d'Almudaina, i el nucli urbà s'emplaça concretament en la solana del Morro del Salt, paral·lel al barranc del Pinar, el qual és un afluent del riu Seta. És BRL l'església parroquial de Sant Josep (Piqueras, 1995: 49).

Són destacables diferents paratges, com les fonts de Dalt i de Baix. En la primera es troben les restes de diferents abrics rupestres declarats BIC⁸⁰.

A Millena es localitza el castell de Travadell (BIC), al damunt d'un esperó rocós, a uns 2 km. al nord-oest de la localitat. Es tracta d'una construcció original musulmana

⁸⁰ <<https://links.uv.es/5Sn9pix>> [consulta: 13/03/2022].

dels segles XI-XII que fou reformada en època cristina entre els segles XIII-XIV. També és BIC la torre que s'emplaça dintre de la part alta del casc urbà de Millena (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 133; Cebrián, 1997: 156).

A més es poden mencionar les restes del despoblat morisc de Caraita i la penya del Dimoni. Aquesta última es tracta d'una formació rocallosa del barranc de l'Aueta, on hi ha una mena de petroglif (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131; Gómez, 2000: 58).

Punt 1: Penya del Dimoni

Es tracta d'una formació rocallosa del barranc de l'Aueta, on hi ha una mena de petroglif que consisteix en una creu amb diferents figures. No se'n coneix una interpretació ni cronologia exactes (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131; Gómez, 2000: 58).

Petroglifs de la penya. Extret de: <https://links.uv.es/Tw9bg10> [consulta: 09-07-2022].

Vista general de la penya del Dimoni des del barranc de l'Aueta. Extret de: <https://links.uv.es/ZNIB7zQ> [consulta: 09-07-2022].

Punt 2: Barranc de l'Aueta

En aquest punt, les aigües que ocasionalment baixen pel barranc, han erosionat la roca modelant unes formacions rocoses de singular forma. Uns metres més avall hi ha una font que arreplega les aigües del barranc.

Vista frontal del barranc, des del camí de Dalt de l'Aueta. Extret de: <https://links.uv.es/aH7Dj7N> [consulta: 09-07-2022].

Punt 3: Oliveres centenàries

Diferents són les oliveres que es troben en un bancal de la ruta, totes amb unes troncs molt envellits per l'edat.

Dos de les oliveres que s'aprecien des del camí de Dalt de l'Aueta. Extret de: <https://links.uv.es/7VAFjFQ> [consulta: 09-07-2022].

Punt 4: Font de Dalt i llavador municipal

En el barranc del Portet, en la part alta de Millena, es troba esta font, de dues boques. El llavador municipal es troba al costat, el qual és de petites dimensions, amb coberta a dues aigües.

Fotografia de la font de Dalt. Extret de: <<https://links.uv.es/HKvEF4x>> [consulta: 09-07-2022].

Llavador municipal. Extret de: <<https://links.uv.es/01Cqxhg>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 5: Torre de Millena

Es localitza en la part alta del casc urbà de Millena. Seria en origen una torre d'alqueria musulmana, de planta rectangular, però ha estat molt modificada al llarg dels anys i inclús hui en dia alberga un transformador elèctric (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 131).

Vista general de la torre. Extret de: <<https://links.uv.es/OmZkR5T>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 6: Església parroquial de Sant Josep

Decalarada BIC, en l'interior de l'església es troba un museu amb una creu de nacre de finals del segle XVII feta a Betlem i un quadre de la verge que alguns l'atribueixen al Greco.

Façana de l'església. Extret de: <<https://links.uv.es/u30yajS>> [consulta: 09-07-2022].

Interior de l'església. Extret de: <<https://links.uv.es/v9U7U7S>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 7: Om centenari

Om centenari en la plaça de l'església, que degut al seu gran tamany, requereix de dues bigues per recolzar-se.

Vista de l'om des de la plaça de l'església. Extret de: <<https://links.uv.es/05tRRa3>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 8: Almàssera de Millena

Es tracta d'una almàssera situada a l'entrada del poble, propietat d'una empresa familiar. Ací la producció d'oli es fa a partir d'olives locals. A l'entrada hi ha diverses oliveres centenàries⁸¹.

Façana de l'almàssera, amb les oliveres centenàries al davant. Extret de: <<https://links.uv.es/x230MaG>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 9: Rotonda amb monument de la “Plantà del Xop”

Aquesta rotonda, que es troba en la carretera CV-710 i que té una eixida que serveix d'entrada a la població, compta amb una estàtua que representa la “Plantà del Xop”. Aquesta es celebra a Millena com a part de les seues festes patronals durant el segon cap de setmana de juliol.

Monument de la rotonda, on s'observa que consisteix en la representació de la festivitats. Extret de: <<https://links.uv.es/XsKLDz9>> [consulta: 09-07-2022].

⁸¹ <<https://links.uv.es/vh2gjLS>> [consulta: 15-07-2022].

Punt 10: Font de Baix

Consisteix en una font i un petit llavador descobert, que arrepleguen les aigües del barranc del Portet. Uns metres més amunt compta amb una àrea recreativa plena d'arbres, taules i bancs. Junt ella es troba també el poliesportiu municipal.

Font de Baix. Extret de: <<https://links.uv.es/2veV1cE>> [consulta: 09-07-2022].

Llavador de la font de Baix. Extret de: <<https://links.uv.es/q3wZRhR>> [consulta: 09-07-2022].

Zona recreativa de la font de Baix. Extret de: <<https://links.uv.es/OwWOP8P>> [consulta: 09-07-2022].

Punt 11: Castell de Travadell

El castell es situa sobre un tossal, a penes separat de la Serra d'Almudaina. La construcció rep el nom de la vall en la qual s'emplaça, la vall de Travadell, i pertany al terme municipal de Millena, població que es troba a uns 2 km (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

Es creu, per les troballes realitzades a la zona, que la primera ocupació del tossal del castell fou durant l'època del bronze i una segona seria durant els segles II i III. La irregularitat i dificultat del terreny en la part en la que s'enclava la fortificació, descarten que allí existira algun tipus d'hàbitat, a excepció de la torre del castell. A més, en la part baixa del penya-segat s'observen el que podrien ser els vestigis d'un hipotètic habitatge, teoria que guanya força per ser la zona en la que més restes ceràmiques s'han trobat.

El castell de Travadell està conformat per una torre principal amb tres aljubs i un albacar. Queda clar que tindria un origen musulmà, tal i com testifiquen les abundants troballes de ceràmica musulmana dels segles XII i XIII. Durant eixe període, a més, hauria tingut una intensa ocupació. La major part del conjunt castral, tal i com es conserva avui en dia, correspon a l'etapa musulmana.

Les diferents reformes cristianes, quasi desaparegudes, es durien a terme a partir dels segles XIII i XIV i es centrarien sobretot en la part de la torre. En aquest sentit, durant els primers anys de domini cristià, es creu que el castell tingué també una ocupació intensa, tal i com confirmen les nombroses troballes pertanyents als segles XIII i XIV (Ferrer, Català, 1996).

Ha transcendit que el primer propietari del castell, després de la conquesta cristiana, fou Ponç G. De Vilafranca. A finals de segle passaria a ser propietat de Roger de Llúria.

Va existir la voluntat d'enderrocar-se el castell en el context de la Guerra dels Dos Peres (1362), per no disposar aquest d'aigua i per no poder allotjar a la quantitat de gent necessària. Finalment no fou enderrocat, però és un exemple de com, en cas de que no reuniren les condicions adients, els castells arribaren a ser derruïts en alguns casos (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a; Hinojosa, 2001b).

Vista general de la part nord del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

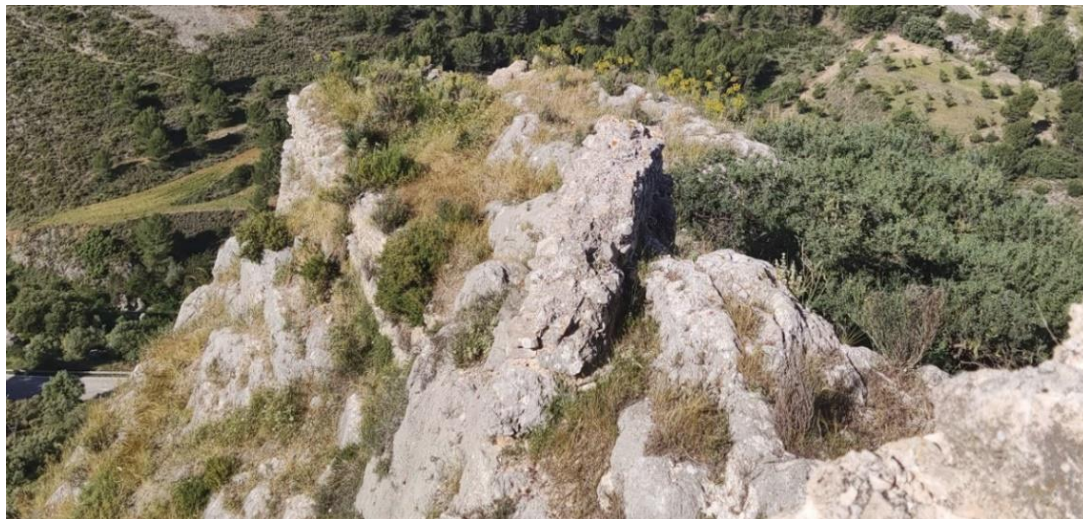
Vista general de la part est, on està l'entrada al castell. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Interior del primer aljub. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de l'estructura principal del castell. S'aprecia l'entrada als aljubs Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

Vista general de la part oest del recinte que es desenvolupa cap a la part oest del tossal, l'albacar. Producció pròpia (fotografia presa el 22-5-2021).

wikiloc

Busca rutas

o Explora

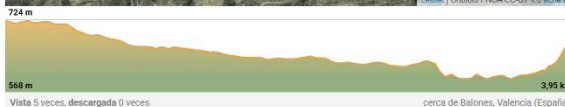
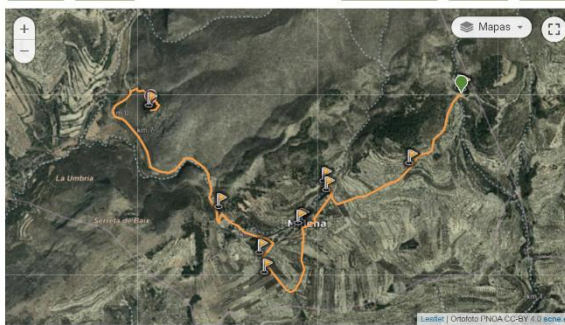

Senderismo (Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Balones)

CASTELLS DEL COMTAT: Millena, de la Penya del Dimoni al castell de Travadell

Aplaudir Comentar

Guardar en una Lista Compartir Modificar

Vista 5 veces, descargada 0 veces cerca de Balones, Valencia (España)

L'itinerari comença en la Penya del Dimoni, junt al barranc de l'Aueta, on es troba la font homònima. Cal prosseguir pel camí de Dalt de l'Aueta en direcció a Millena. Pel camí es troben diferents oliveres centenàries. En arribar ja al poble primerament la ruta es dirigeix a la font de Dalt, amb el seu llavador. Prossegueix per dintre del nucli urbà, trobant-se amb la torre de Millena, l'església parroquial de Sant Josep i l'om centenari de la plaça de l'Església. Seguidament discorre pel camí de la sort fins arribar a l'Almàssera de Millena, per després trobar-se amb la rotonda de l'entrada del poble, on hi ha un monument a la festivitat de la "Plantà del Xop". A continuació cal anar de nou cap a l'interior de la població per agafar el camí Solana, el qual es dirigeix cap a la Font de baix i la seua àrea recreativa. Arribats a aquest punt, l'itinerari segueix la carretera CV-710 en direcció a Almudaina. Una vegada passat el creuament amb la CV-706, uns metres més avant, a mà dreta, als peus del turó del castell de Travadell, s'inicia el sender que condueix finalment a aquest.

Millena és un poble amb 242 habitants situat a 634 m. d'altitud. Al seu terme municipal entren de ple els contraforts de la serra d'Almudaina, i el nucli urbà s'emplaça concretament en la solana del Morro del Salt, paral·lel al barranc del Pinar, el qual és un afluent del riu Seta. És BRL l'església parroquial de Sant Josep.

Són destacables diferents paratges, com les fonts de Dalt i de Baix. En la primera es troben les restes d'algunes obres que daten del segle XV.

Descarga
Envía ruta al GPS

Autor
CASTELLS DEL COMTAT

Añade compañeros de ruta	
Distancia	Desnivel positivo
3,95 km	97 m
Dificultad técnica	Desnivel negativo
Moderado	178 m
Altitud máxima	Trailrank
724 m	34
Altitud mínima	Tipo de ruta
568 m	Solo ida

Coordenadas
202
Fecha de subida
4 de septiembre de 2022

Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información →

© CASTELLS DEL COMTAT Todos los derechos reservados
[marcar como no apropiado/ofensivo]

¿Cómo llegar al punto de inicio?
Desde:

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: Millena, de la Penya del Dimoni al castell de Travadell" Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Millena. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/castells-del-comtat-millena-de-la-penya-del-dimoni-al-castell-de-travadell-112756300#wp-112756311>

2.2.2.5. L'ORXA, CASTELL DE PERPUTXENT, CASTELL DE LA BARCELLA

Distància: 8, 19 km

Començament: llavador municipal

Finalització: castell de la Barcella

Duració aproximada: 3 hores 30 minuts

Descripció:

La ruta comença en el llavador municipal, dintre del nucli urbà de l'Orxa, i transcorre pel mateix passant per l'església parroquial de Santa Maria Magdalena i junt a la part baixa del calvari. Ja a les afores del poble, a l'entrada per la carretera CV-701, es troba amb el parc de la Cova. A continuació segueix la carretera CV-701 direcció a Beniarrés, travessant el riu Serpis pel pont de Blai i després es desvia a la dreta en direcció a la via verda del Serpis. Prèviament a l'arriba a la via verda, es troba amb el nou polígon de l'Orxa, on està el Centre d'Interpretació Turística de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat i les restes de l'antiga fàbrica de paper Raduan. Seguidament la ruta discorre per la via verda del Serpis, punt des d'on s'inicia el sender per pujar al castell del Perputxent. Una vegada feta l'ascensió al castell i la baixada, a escassos metres es troba l'antiga estació de ferrocarril de l'Orxa i les restes d'una antiga colònia de treballadors de la fàbrica de paper Raduan. L'itinerari continua per la via verda del Serpis direcció a Beniarrés i en el seu recorregut passa per baix del pont de l'assagador de l'Orxa. A l'altura del barranc del Salt hi ha un camí que munta a la dreta, el qual cal seguir. Aquest posteriorment es converteix en un sender que condueix finalment als peus del tossal de la Barcella. En aquest punt s'emplaça la nevera de la Barcella, i el sender que dona accés a l'alt de la Barcella, on finalment es localitza el castell, està a pocs metres d'aquesta.

L'Orxa és un poble amb 584 habitants situat a 268 m. s. n. m. El casc urbà es troba als peus de la serra de la Safor, junt la riba dreta del riu Serpis, abans de que aquest s'encaixone per l'estret de l'Infern. El terme municipal té una topografia accidentada degut a la presència, en bona part del seu conjunt, de les serres de la Safor i l'Albureca. Presenta un plànol amb carrers estrets i rectes en la seua majoria. És BRL l'església parroquial de Santa Maria Magdalena, que fou reconstruïda en el segle XX, després de ser destruïda durant la Guerra Civil (Cebrián, 1994: 101; Piqueras, 1995: 45).

És BIC el castell de Perputxent (seles XIII-XIV), probablement l'element més emblemàtic de la localitat.(Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 85).

També és BIC el castell de la Barcella (segles XII-XIII), que s'alça en un turó al nord-oest del poble, a la serra del Benicadell, entre els termes de Salem i l'Orxa. Als peus del turó es localitza la Nevera del Castellet, de la Barcella, la qual és BRL (Ferrer, Català, 1996).

La Cova Llarga és altre BIC de l'Orxa, exponent de l'art rupestre llevanti⁸².

També caldria destacar el calvari i l'ermita del Sagrat Cor de Jesús, emplaçats en una elevació a l'entrada del poble, o el pont de pedra sobre el riu Serpis. Aquest fou construït en la segona meitat del segle XIX i té set ulls d'arc de mig punt i òculs. Serveix d'accés al municipi, ja que és travessat per la CV-710⁸³.

Per altra banda, al terme municipal es troba el despoblat morisc de Canèssia. Abandonat a principis del segle XVII, les antigues construccions han sigut modificades per al seu ús com a corrals, per tant estan molt alterades. Pels voltants, a més, s'han trobat restes d'una necròpolis romana (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 84).

La cova de Gorgori o Gregori, localitzada a menys d'un km. a l'est del poble, és un abric de gran dimensions on s'han realitzat troballes arqueològiques del Neolític. Pels voltants també s'han descobert restes humanes, les quals es conserven al Museu Arqueològic d'Alcoi (Gisbert, 2016: 110-111).

Testimoni del passat industrial de l'Orxa és la fàbrica de paper Raduan, construïda l'any 1909, de la qual sols queda en peu un edifici i la seua xemeneia (Serra, 2010: 79).

Amb el pas dels anys, el riu Serpis ha tallat al nord-est del terme municipal del poble, l'estret de l'Orxa o estret de l'Infern. Es tracta d'un impressionant congost per on discorre la via verda del Serpis, seguint l'antic traçat del ferrocarril Alcoi-Gandia en direcció a Villalonga. Resten encara en peu els ponts de fàbrica i alguns terraplens, així com la part de pedra dels ponts de ferro, els túnels, instal·lacions auxiliars, casetes de manteniments, etc. El recorregut s'inicia en les restes de l'estació del ferrocarril de l'Orxa, als peus del castell de Perputxent. Ací es troben, a més, les dependències i vivendes

⁸² <<https://links.uv.es/RlkvDL4>> [consulta: 15/03/2022].

⁸³ <<https://links.uv.es/wltb9Ej>> [consulta: 15/03/2022].

abandonades del personal que treballava en la fàbrica de paper Raduan (Cebrián, 1994: 113,115; Serra, 2010: 80-86; Gisbert, 2016: 93).

En la via verda, al marge dret del riu, es localitzen les restes d'antics molins fariners, com el d'En Mig o Riu Avall, molt deteriorat i pràcticament cobert per la vegetació. També cal destacar l'assut i sèquia del Forn, que servia per embassar l'aigua i desviar-la cap a la fàbrica de l'Infern (Serra, 2010: 83; Gisbert, 2016: 95).

Quasi ja en terme de Villalonga, també en la via verda, es troba la fàbrica de l'Infern, una de les anomenades “fàbriques de llum” que s'emplacen junt el riu Serpis. Aquesta és l'única localitzada en terme de l'Orxa. Es tracta d'una central hidroelèctrica que es va construir a finals del segle XIX, en estil modernista, que actualment està abandonada i va deteriorant-se poc a poc. Junt ella es conserven les restes de la colònia de treballadors que treballaven a la central, amb inclús una ermita (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 86; Serra, 2010: 86; Gisbert, 2016: 95).

A la part del terme municipal de l'Orxa que està ocupada per la serra de la Safor, es troba el seu cim (1011 m.). A este s'accedeix seguint el sender circular “PR-CV 42 l'Orxa - cim de la Safor -l'Orxa”⁸⁴. Dalt quasi es troba la cava o nevera de la Safor i l'avenc de les Cassoletes o del Manco. Des d'ací, a més, s'albiren unes vistes impressionants del circ de la Safor, el qual es localitza en terme de Villalonga i es configura com un “amfiteatre” rocallós sobre el llit del riu Serpis (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 85; Gisbert, 2016: 107-108).

A la mateixa serra hi ha diferents zones recreatives i miradors, entre ells l'àrea natural recreativa de la font dels Òlbits, la cova i finestra de la Safor, la font dels Bassiets i la de la Serquera. A aquestes es pot accedir seguint la ruta circular “PR-CV 207 l'Orxa – àrees recreatives” (Nebot, Torrò, Mansanet, Martínez, 1993: 87)⁸⁵.

Punt 1: Llavador municipal

Es tracta d'un típic llavador de poble, amb coberta a dues aigües, pintat de color blanc.

⁸⁴ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-42>> [consulta: 15/03/2022].

⁸⁵ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-207>> [consulta: 15/03/2022].

Vista general del llavador. Extret de:
<<https://links.uv.es/OhOM3vY>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 2: Església parroquial de Santa Maria Magdalena

El primer temple degué ser destruït pel terratrèmol de l'any 1644 i estaria dedicat a Santa Caterina i Santa Bàrbara. L'església fou reconstruïda l'any 1748, però durant la Guerra Civil (1936) aquesta fou enderrocada. El temple actual, d'estil colonial, es va erigir a finals de la dècada de 1940 i beneït l'any 1955⁸⁶.

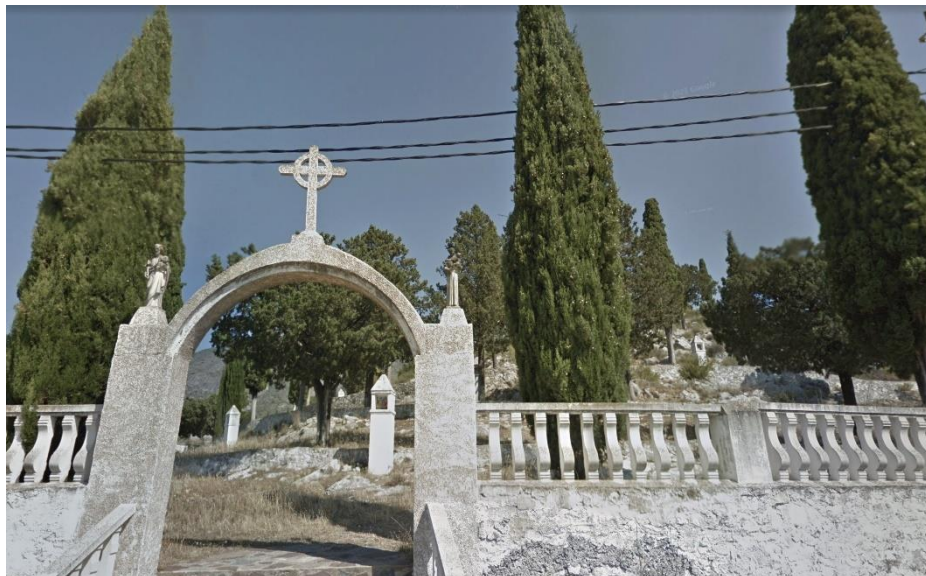

Façana de l'església. Extret de:
<<https://links.uv.es/APua72i>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 3: Calvari i ermita del Sagrat Cor de Jesús

S'emplacen en una elevació a l'entrada del poble.

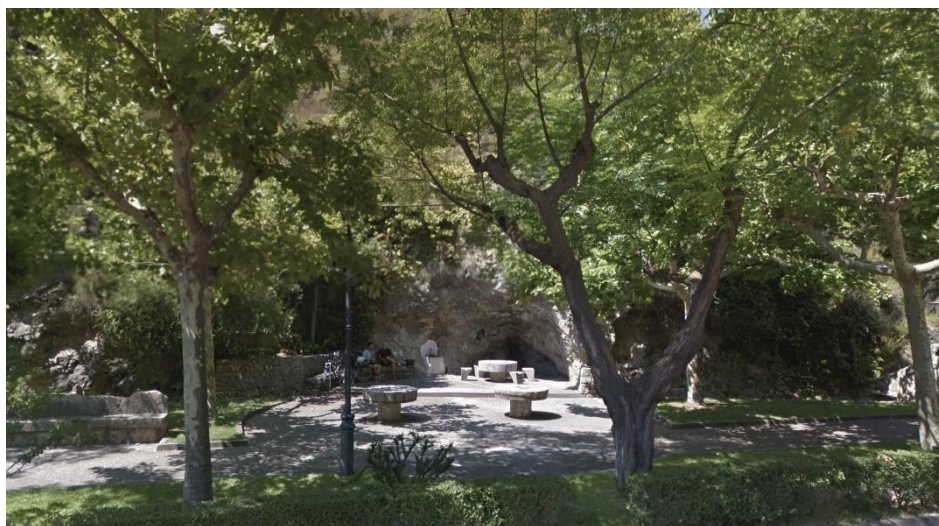
⁸⁶<<https://links.uv.es/P6tEGqB>> [consulta: 09-07-2022].

Part baixa i entrada del calvari. Extret de: <<https://links.uv.es/20Ez241>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 4: Parc de la Cova

Es tracta d'un parc que va en paral·lel a la carretera CV-701. El nom ve donat per una cova que s'emplaça en ell. Li confereix una entrada verda al poble, dotant-lo de cert encant.

Imatge de conjunt del parc, al fons es veu l'entrada a la cova. Extret de: <<https://links.uv.es/NvWjTi0>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 5: Pont de Blai

Es troba sobre el riu Serpis i serveix d'accés al municipi de l'Orxa, ja que és travessat per la CV-710. Fou construït en la segona meitat del segle XIX per l'enginyer d'obres públiques Baldomero Aracil Carbonell i té set ulls d'arc de mig punt i òculs.⁸⁷

⁸⁷ <<https://links.uv.es/wltb9Ej>> [consulta: 15/03/2022].

Vista del pont des de baix, on s'aprecien els seus múltiples arcs i òculs. Extret de: <<https://links.uv.es/O0dXIkj>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 6: Centre d'Interpretació Turística de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat.

Es troba al nou polígon de l'Orxa, junt l'antiga fàbrica de paper Raduan, i és gestionat pel Departament de Turisme de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat.

Centre d'interpretació vist des de l'entrada del polígon industrial. Extret de: <<https://links.uv.es/e15eJIp>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 7: Antiga fàbrica de paper Raduan

Serveix com a testimoni del passat industrial de l'Orxa. Construïda l'any 1909, fou enderrocada a principis de la dècada dels 2000, a excepció del seu edifici central i la xemeneia. Avui està envoltada per solars destinats a albergar un polígon industrial i es pretén restaurar les restes de la fàbrica per convertir-la en un museu i centre d'investigació per a les energies renovables (Serra, 2010: 79).

Únic edifici que es conserva de la fàbrica. Producció pròpia (fotografia presa el 01-5-2021).

Xemeneia de la fàbrica. Producció pròpia (fotografia presa el 01-5-2021).

Punt 8: Corral

Junt al camí que ascendeix al castell de Perputxent es troba aquest corral, el qual ha sigut rehabilitat i adaptat a ús residencial.

Vista general del corral. Extret de: <<https://links.uv.es/5Kh0v71>> [consulta: 10-07-2022].

Punt 9: Castell de Perputxent

El castell de Perputxent, *hisn burbudján* o *borbounchen*, s'emplaça en la part alta d'un tossal rocós que es troba als peus de la solana de la serra del Benicadell i junt al marge esquerra del riu Serpis, a 1,3 km. al nord-oest de la localitat de l'Orxa. Des d'ací domina la vall de Perputxent i el riu Serpis, el qual, just a continuació, comença el seu recorregut cap a "l'Estret de l'Infern" en direcció a Vilallonga (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

En l'elevació en la que es situa el castell s'ha documentat la presència d'assentaments d'època del bronze i ibèrica.

La fortificació és de planta irregular adaptada al terreny. La zona occidental està ocupada per la fortalesa cristiana, mentre que l'oriental ho està per l'antic albacar musulmà. Pels seus elements i disposició/emplaçament, es pot definir com arquetipus de castell de poblament, que a penes va tenir un paper estratègic, sobretot per estar lluny de les principals vies de comunicació. D'aquesta manera es tractaria d'un important castell musulmà construït a finals del segle XII o principis del segle XIII, tal i com denota la seua morfologia, però també per les troballes de ceràmica que s'han trobat al conjunt, datades en eixa època. En esta etapa seria un típic *hisn* islàmic, conformat per l'albacar, el qual es compon d'una cerca, l'antemural i dos aljubs en l'interior, a més d'hipotètiques zones d'habitatge. Serviria sobretot com a refugi, en casos de perill, de la població musulmana de les alqueries de la Vall de Perputxent.

A partir de l'ocupació cristiana de la vall es va realitzar la redistribució de la fortificació. Es reaprofitaren i transformaren les anteriors estructures per convertir-lo en un autèntic *castrum* cristià, amb grans torres, com la de l'Homenatge, i una sèrie de sales cobertes que haurien permès la residència permanent del senyor feudal així com d'una petita guarnició.

El castell va ser un dels que passaren a ser propietat del cabdill moro al-Azraq mitjançant el "Pacte del Pouet" (1244). Si bé fou lliurat als aragonesos l'any 1245, aquest fou recuperat per les tropes d'al-Azraq entre els anys 1248-1258, durant la revolta que este va protagonitzar.

Recuperat de nou pels cristians, després que al-Azraq fora derrotat i enviat a l'exili, és posat sota control reial l'any 1259. Després de passar per diversos propietaris, va passar a estar sota domini, en primer lloc, de l'orde de l'Hospital i, posteriorment, de l'orde de Montesa. Fou en aquest moment quan el castell va ser completament transformat en la part occidental, modificació que li va donar l'aspecte definitiu, amb àrea palatina i, en definitiva, la configuració actual (Bazzana, Guichard, Segura, 1982; Guinot, 1986; Ferrer, Català, 1996).

Vista general de la part sud del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 14-5-2021).

Vista general de la part nord del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 14-5-2021).

Albacar del castell. Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

“Torre de l’Homenatge o de les Traces”.
Producció pròpia (fotografia presa el 14-5-2021).

Interior de l’edifici palatí. Extret de: Vidal Mallén, J. (2020): *El levantamiento fotogramétrico del patrimonio arquitectónico construido como herramienta de análisis y conocimiento: El caso del Castell de la Vall de Perputxent*. Alicante: Universidad de Alicante, Escuela Politécnica Superior. [Trabajo de Final de Grado].

Punt 10: Antiga estació de ferrocarril de l'Orxa

Part de l'antic ferrocarril Alcoi-Gandia, o “trenet dels anglesos”, sols es conserven les seues ruïnes, amb les restes d'algunes estructures auxiliars als seus voltants. Presenta la mateixa morfologia i aparença que tenien la resta d'estacions d'aquest ferrocarril. Encara es conserva junt ella l'antic moll de mercaderies (Cebrián, 1994: 113,115; Serra, 2010: 80-86; Gisbert, 2016: 93).

Façana principal de l'antiga estació. Producció pròpia (fotografia presa el 07-5-2021).

Antic moll de mercaderies. Producció pròpia (fotografia presa el 07-5-2021).

Punt 11: Dependències abandonades

Es tracta de les dependències i vivendes abandonades del personal que treballava en la fàbrica de paper Raduan. Comptaven amb una capella, la qual no es conserva.

Vista general de les dependències abandonades dels treballadors de la fàbrica Raduan. Producció pròpia (fotografia presa el 07-5-2021).

Punt 12: Pont de l'Assagador de la l'Orxa

Es troba sobre la via verda del Serpis, entre la partida del Mas i el barranc del Salt. Servia per creuar l'antiga via del ferrocarril Alcoi-Gandia. Donava pas a una vereda, era un important sender per als ramats d'ovelles i cabres que anava de Salem a Alcalà. És singular per ser l'únic pont que travessava la via en terme de l'Orxa, cosa que denota la importància del camí que el travessava⁸⁸.

Vista del pont de l'assagador des de la via verda. Producció pròpia (fotografia presa el 07-5-2021).

⁸⁸ <<https://links.uv.es/WxwW2LH>> [consulta: 16/07/2022].

Punt 13: Corral

Aquest corral es troba en completa ruïna, però serveix com exemple dels nombrosos corrals que antigament estaven en ús en aquets territoris.

Vista general del corral. Extret de: <https://links.uv.es/xP7S1sZ> [consulta: 10-07-2022].

Punt 14: Nevera de la Barcella o del Castellet

Es troba als peus del turo del castell de la Barcella. Declarada BRL, ha sigut recentment restaurada i actualment forma part, a l'igual que el castell, de la “senda dels Nevaters”. Es tracta d'una ruta temàtica creada per iniciativa de l'Ajuntament de Salem, la “SL-CV 122 senda dels Nevaters, de Salem a la Barcella”⁸⁹. Es creu que data de la dècada de 1720, en el context en que sorgiren la majoria d'aquestes construccions. Amb la meitat del pou excavat a la roca, no tenia una gran capacitat i no conserva coberta de cap tipus, encara que en origen sí que en tenia⁹⁰.

Interior del pou de la nevera. Producció pròpia (fotografia presa el 13-02-2022).

⁸⁹ <https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/sl-cv-122> [consulta: 15/03/2022].

⁹⁰ <https://links.uv.es/4eNuDEW> [consulta: 16/07/2022].

Punt 15: Castell de la Barcella

S'enclava en un monticle que s'alça en la part nord-est de la Serra del Benicadell, entre les valls d'Albaida i Perputxent, concretament en el terme municipal de l'Orxa, fitant amb el de Salem. També conegut popularment com "El Castellet", el nom de "la Barcella" ve donat per la semblança que té la forma del tossal, on es troba construït, amb una barcella; es tracta d'una característica forma cònica o de caixó troncocònic girat cap per avall (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

A la part alta del tossal on es troba el castell, s'han realitzat descobriments de vestigis d'un remot assentament de l'època del bronze. Per altra banda, els fragments de ceràmica trobats en la part superficial dels voltants del conjunt castral, corresponents a l'Edat Mitjana, donen una cronologia musulmana per al castell al voltant dels segles XII o XIII.

Actualment es conserven les restes molt deteriorades d'un recinte poligonal, el qual s'adapta al terreny. Consta de cinc bastions de planta quadrangular units pel perímetre mural.

Aquest castell es tractaria d'una fortificació que els musulmans de les alqueries de la foia -Rahlat 'Abdu-d-Salam (actual Salem), *Halqa* (Elca) i *Banu-I-Jarbin* (Benijerví)- edificaren per tractar de resistir l'avanç de les tropes de Jaume I. Anomenada "Almaraién", és a dir, *al-Mariyayn*, "les Dues Fogueres" o "els Dos Fars", tindria la funció principal de donar avís en cas de perill, tant de nit com de dia, a les medines de Xàtiva, al nord, i Cocentaina, al sud. Però a penes s'han conservat referències que facen menció de la fortificació. Sols se'n coneix una cita de 1273, mitjançant la qual el rei va ordenar a Juan de Monzón, l'alcaid de Penacadell, que esbrinara mitjançant un procés d'entrevista als sarraïns de Rugat, si el lloc d'*Almaraien* pertanyia al terme de Rugat o al terme de Perputxent. Finalment es va determinar que pertanyia a Perputxent, entrant a formar part de les possessions de Ramon de Riusec.

Possiblement la manca d'al·lusions en les fonts es dega a que fou construït en els darrers anys de domini musulmà i que posteriorment fou abandonat, sense ser ocupat en època cristiana (Ferrer, Català, 1996; Hinojosa, 2001a).

Vista general de la part alta del turó. Producció pròpia (fotografia presa el 13-02-2022).

Bastions de la zona nord-est. Producció pròpia (fotografia presa el 13-02-2022).

Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Lorchta

CASTELLS DEL COMTAT: L' Orxa, castell de Perputxent, castell de la Barcella.

Aplazade Comenta

Guarda en una Lista

Comparte

Modifica

742 m

Vista 3 veces, descargada 0 veces

cerca de Lorchta, Valencia (España)

La ruta comença en el llavador municipal, dintre del nucli urbà de l'Orxa, i transcorre pel mateix passant per l'església parroquial de Santa Maria Magdalena i junt a la part baixa del calvari. Ja a les afores del poble, a l'entrada per la carretera CV-701, es troba amb el parc de la Cova. A continuació segueix la carretera CV-701 direcció a Beniarrés, travessant el riu Serpis pel pont de Blai i després es desvia a la dreta en direcció a la via verda del Serpis. Prèviament a l'arriba a la via verda, es troba amb el nou polígon de l'Orxa, on està el Centre d'Interpretació Turística de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat i les restes de l'antiga fàbrica de paper Raduan. Seguidament la ruta discorre per la via verda del Serpis, punt des d'on s'inicia el sender per pujar al castell del Perputxent. Una vegada feta l'ascensió al castell i la baixada, a escassos metres es troba l'antiga estació de ferrocarril de l'Orxa i les restes d'una antiga colònia de treballadors de la fàbrica de paper Raduan. L'itinerari continua per la via verda del Serpis direcció a Beniarrés i en el seu recorregut passa per baix del pont de l'assagador de l'Orxa. A l'altura del barranc del Salt hi ha un camí que munta a la dreta, el qual cal seguir. Aquest posteriorment es converteix en un sender que condueix finalment als peus del tossal de la Barcella. En aquest punt s'emplaça la nevera de la Barcella, i el sender que dona accés a l'alt de la Barcella, on finalment es localitza el castell, està a pocs metres d'aquesta.

L'Orxa és un poble amb 584 habitants situat a 268 m. s. n. m. El casc urbà es troba als peus de la serra de la Safor, junt la riba dreta del riu Serpis, abans de que aquest s'encaixone per l'estret de l'Infern.

Descarga

Envía ruta al GPS

Ruta

CASTELLS DEL COMTAT

101

5

1 59

Añade compañeros de ruta

Distancia

8,19 km

Desnivel positivo

575 m

Dificultad técnica

Moderado

Desnivel negativo

105 m

Altitud máxima

742 m

Trailrank

41

Altitud mínima

245 m

Tipo de ruta

Solo ida

Ver más fotos...

Coordenadas

585

Fecha de subida

5 de septiembre de 2022

Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información →

© CASTELLS DEL COMTAT Todos los derechos reservados

[marcar como no apropiado/ofensivo]

¿Cómo llegar al punto de inicio?

Desde:

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: L'Orxa, castell de Perputxent, castell de la Barcella" Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a l'Orxa. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/castells-del-comtat-l-orxa-castell-de-perputxent-castell-de-la-barcella-112774395>

2.2.2.6. *GAIANES - CASTELL DE GAIANES*

Distància: 10,6 km.

Començament: Església parroquial de Sant Jaume Apòstol

Finalització: Església parroquial de Sant Jaume Apòstol

Duració aproximada de la ruta: 4 hores

Descripció:

Aquest itinerari circular comença en el casc urbà de Gaianes, junt l'església parroquial de Sant Jaume Apòstol. A continuació ix del poble pel carrer de l'Assegador i durant uns metres segueix la carretera CV-705. Després es desvia a la dreta i continua pel camí del Planet de l'Albufera, gira cap al camí d'Alcoi a Gandia i després cap a l'assagador del camí Reial de Planes. Uns metres més avant gira a la dreta, per un camí de terra que condueix a l'Albufera i al seu mas. Després torna a discórrer pel camí d'Alcoi a Gandia per seguidament girar a l'esquerra, per l'assagador del Camí Real de Planes. Quan arriba a la font de l'Abeurador, en el barranc de la Font, continua per dintre del polígon industrial de Gaianes i pel camí de l'Ullal, per després prosseguir pel camí de Turballos, antiga via del ferrocarril Alcoi Gandia. A continuació gira cap a la dreta per l'assagador de la Isabel·la i posteriorment a l'esquerra per l'assagador del Port d'Albaida. Abans d'arribar al barranc del Collado, trenca a la dreta i ascendeix per una de els faldes del Benicadell, fins arribar al corral Blanc o de Veneno. Després segueix pel camí del Castellet però fa parada uns metres més avant, en la cisterna del corral Blanc. Una vegada passats este punt discorre de nou pel camí del Castellet, passant pel castell de Gaianes i després gira a l'esquerra, per l'antiga pedrera, on segueix un sender que porta fins el Sercat, un jaciment arqueològic de l'Edat del Bronze. Els sender seguidament baixa fins el camí de les Llomes, en la zona denominada el Racó de l'Ermita, i baixa per últim pel camí del Calvari, passant per l'ermita de Sant Francesc de Paula i el calvari. Ara la ruta torna a passar per dintre del nucli urbà de Gaianes, entrant per la Creu de terme de Gaianes, i acaba de nou en l'església parroquial de Sant Jaume Apòstol.

Gaianes, situat en una zona plana als peus de la vessant meridional de la serra del Benicadell, és un poble de 505 habitants, que s'alça a 420 m d'altitud. El casc antic és d'origen musulmà i s'articula a partir de la plaça Major. Ha crescut fonamentalment cap

a l'oest. Ací es troba l'església parroquial de Sant Jaume (segle XVI, amb campanar del XIX) que, construïda sobre l'antiga mesquita, és un dels BRL del municipi (Cebrián, 1994: 119; Piqueras, 1995: 43-44; Gómez, 2000: 20).

Un dels llocs més emblemàtics és l'albufera de Gaianes. S'emplaça al sud-est de la localitat i es configura com un espai natural protegit, dintre del Paisatge Protegit del Riu Serpis. Junt ella es troba abandonat l'antic mas de l'Albufera.

A l'oest de la població, en una de les llengües del Benicadell, pràcticament ja en terme municipal de Muro, es troba el castell de Gaianes (BIC), construït probablement ja sota domini cristià, durant la segona meitat del segle XIII-segle XIV.

Al Benicadell, en terme de Gaianes, fitant amb el de Beniatjar, hi ha una cava de neu, "la nevera del Benicadell", una de les sis presents en tota la serra. Es troba en l'alt de la Nevera, a 1000 m. d'altitud. De planta circular, conserva encara la coberta, que consisteix en una volta semicircular de maçoneria a base d'aproximació de filades. Al cim del Benicadell s'accedeix mitjançant el "PR-CV 184 serra del Benicadell"⁹¹.

Cal ressaltar també el calvari i l'ermita de Sant Francesc de Paula, aquesta última declarada BRL. Per últim, a la localitat s'han trobat restes d'un poblat de l'Edat del Bronze en la zona del Cercat de Gaianes (Nebot, Torró, Mansanet, Martínez, 1993: 107-108).

Punt 1: Església parroquial de Sant Jaume Apòstol

Es va construir al voltant de l'any 1526, sobre l'antiga mesquita musulmana. Es tracta d'una església de petites dimensions, amb un exterior pobre, a penes sense ornamentar. Contrasta l'interior, molt més ornamentat. La planta és rectangular, amb nau única sense creuer, coberta per una volta de canó. En una de les capelles laterals es troba la capella de la Comunió, amb la Verge de la Llum, patrona de Gaianes.⁹²

⁹¹ <<https://senders.femecv.com/va/sendero/ver/pr-cv-184>> [consulta: 10/03/2022].

⁹² <<https://links.uv.es/85X6tuU>> [consulta: 16-07-2022].

Façana de l'església. Extret de: <https://links.uv.es/dT7kmKx> [consulta: 11-07-2022].

Interior de l'església. Extret de: <https://links.uv.es/17xZtUP> [consulta: 11-07-2022].

Punt 2: Mas de l'Albufera

Es tracta d'un mas que rep el nom del lloc junt el que es troba: l'albufera. És de grans dimensions i compta amb un font al costat i una gran bassa, a més de sistemes de reg tradicionals que en el seu dia serviren per dessecar l'albufera. Es troba abandonat, però és propietat de l'Agència Valenciana de Turisme, la qual té pensat, des de fa anys, instal·lar-hi un hostel de turisme d'interior.

Vista de la façana del Mas de l'Albufera. S'aprecia el seu estat d'abandonament. Extret de: <https://links.uv.es/76xZ9Rm> [consulta: 11-07-2022].

Punt 3:Albufera de Gaianes

És un dels llocs més emblemàtics de Gaianes. Localitzada al sud-est de la localitat, l'albufera fou dessecada a partir del segle XVII per evitar la transmissió de malalties portades pels mosquits que allí proliferaven. A principis de la dècada dels 2000, diferents temporals de pluja van afavorir la seua reaparició. Des de l'any 2007 es configura com un espai natural protegit, dintre del Paisatge Protegit del Riu Serpis. Ha sigut dotada amb punts d'observació, ja que és un espai de primer nivell per a la fauna avícola. Junt ella es troba abandonat l'antic mas de l'Albufera.

Vista general de l'Albufera, al fons la serra de Mariola. Extret de: <https://links.uv.es/h6JagDN> [consulta: 11-07-2022].

Passarel·la i punt d'observació d'aus. S'aprecia el seu estat d'abandonament. Extret de: <https://links.uv.es/AZ2PoyR> [consulta: 11-07-2022].

Punt 4: Font de l'Abeurador

Situada en el barranc Blanc, és una petita font amb un abeurador annex. A ella s'accedeix baixant uns escalons.

Vista general de la font i el seu abeurador annex. Extret de: <<https://links.uv.es/tZBt3IO>> [consulta: 11-07-2022].

Punt 5: Corral Blanc o de Veneno

Aquest és un exemple d'aquesta tipologia arquitectònica tan present en estes terres. Hui en dia no està un ús, però es conserva en bon estat.

Façana del corral, amb la porta d'entrada. Extret de: <<https://links.uv.es/8Q3cf0A>> [consulta: 11-07-2022].

Punt 6: Cisterna del Corral Blanc

Es tracta d'un aljub cobert que subministra aigua al corral Blanc. Compta amb una sèquia per a tal afer i amb un llavador de petites dimensions.

La cisterna al fons, amb una sèquia davant i un abeurador annex al seu costat esquerra.
Extret de: <<https://links.uv.es/L5fZu6M>> [consulta: 11-07-2022].

Punt 7: Castell de Gaianes

El castell de Gaianes es troba sobre un petit tossal rocós present en la vessant sud de la serra del Benicadell. S'emplaça a 2 km a l'est de Gaianes, en el seu terme municipal, en una partida que rep el nom de la denominació popular de la fortificació: "El Castellet" (Segura, Torró, 1984; Ferrer, Català, 1996).

El que es conserva del castell consisteix en una única construcció de planta rectangular, amb aparença de torre. Davant de la part sud-est de la construcció n'hi ha una zona que conté vestigis que podrien denotar que en eixe punt hauria pogut haver una mena de recinte, el qual no s'hauria acabat o hauria desaparegut en un moment indeterminat. Amb les restes que queden, es creu que es tracta d'un conjunt castral format per una torre i un hipotètic pati, tots dos inacabats.

Les restes de ceràmica trobades en la zona són molt escasses, cosa que denota que el conjunt a penes va ser utilitzat o directament no ho fou. La cronologia que més se li emmotllaria és la de la primera etapa de colonització cristiana i les conseqüents

construccions que comportà, durant la segona meitat del segle XIII o primera meitat del XIV. A més, les poques ceràmiques que s'han trobat pels voltants pertanyen a aquesta cronologia i, en certa mesura, confirmen esta adscripció cronològica.

Per altra banda, és molt probable que, en el cas que el castell fora ocupat, no estiguera en funció de l'alqueria de Gaianes ni relacionat amb ella, ja que es troba a una considerable distància de 2 km. Per tant, en aquest punt és possible que estiguera relacionat amb nuclis més propers, com l'alqueria de Fontacelles, actualment desapareguda.

Amb tot, el castell/torre de Gaianes va consistir en una edificació auxiliar que serviria per reforçar el poder senyorial cristià en algun nucli de població menut que, molt probablement, va desaparèixer a les acaballes del segle XIII o a principis del segle XIV (Ferrer, Català, 1996).

Cara nord del castell. Producció pròpia (fotografia presa el 14-05-2021).

Cara sud de la fortificació. Producció pròpia (fotografia presa el 14-05-2021).

Punt 8: El Cercat (poblat del Bronze)

Ací s'han trobat diferents restes arqueològiques, la majoria pertanyents a l'Edat del Bronze.

En la fotografia s'aprecien algunes restes del conjunt. Extret de: <<https://links.uv.es/tTY6PNA>> [consulta: 11-07-2022].

Punt 9: Ermita de Sant Francesc de Paula

Situada en l'anomenada lloma del Calvari, està dedicada al patró del poble i dintre es conserva una relíquia d'aquest. Fou construïda a principis del segle XVIII. Pels voltants hi ha una zona recreativa i una font, al costat de la qual hi ha un panell ceràmic de Sant Francesc⁹³.

Façana de l'ermita. Extret de: <<https://links.uv.es/u1Yt2cn>> [consulta: 11-07-2022].

Font de Sant Francesc, annexa a l'ermita. Extret de: <<https://links.uv.es/5VX8jV1>> [consulta: 11-07-2022].

⁹³ <<https://links.uv.es/Z15C4ol>> [consulta: 16-07-2022].

Punt 10: Calvari

Forma part del camí que ascendeix a l'ermita, amb casetes al costats del camí i xiprers.

Secció del calvari, on s'aprecien dues de les casetes. Extret de: <<https://links.uv.es/SJEEG91>> [consulta: 11-07-2022].

Punt 11: La Creu

Es tracta d'una creu de terme, que ha esdevingut com un símbol de la localitat.

Vista general de la creu. Extret de: <<https://links.uv.es/yge5MW2>> [consulta: 11-07-2022].

Senderismo (Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Gayanes)

CASTELLS DEL COMTAT: Gaianes - Castell de Gaianes - Gaianes

Aplaudir Comenta

Guarda en una Lista Comparte Modifica

617 m

Vista 2 veces, descargada 0 veces cerca de Gayanes, Valencia (España)

Aquest itinerari circular comença en el casc urbà de Gaianes, junt l'església parroquial de Sant Jaume Apòstol. A continuació ix del poble pel carrer de l'Assegador i durant uns metres segueix la carretera CV-705. Després es desvia a la dreta i continua pel camí del Planet de l'Albufera, gira cap al camí d'Alcoi a Gandia i després cap a l'assagador del camí Reial de Planes. Uns metres més avant gira a la dreta, per un camí de terra que condueix a l'Albufera i al seu mas. Després torna a discórrer pel camí d'Alcoi a Gandia per seguidament girar a l'esquerra, per l'assagador del Camí Real de Planes. Quan arriba a la font de l'Abeurador, en el barranc de la Font, continua per dintre del polígon industrial de Gaianes i pel camí de l'Ullal, per després prosseguir pel camí de Turballos, antiga via del ferrocarril Al-

Descarga Envía ruta al GPS

Autor CASTELLS DEL COMTAT 114 6 170

Añade compañeros de ruta

Distancia	Desnivel positivo
10,6 km	335 m
Dificultad técnica	Desnivel negativo
Moderado	335 m
Altitud máxima	Trailrank
617 m	39
Altitud mínima	Tipo de ruta
368 m	Circular

Ver más fotos...

Coordenadas 693 Fecha de subida 5 de septiembre de 2022

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, l'itinerari "CASTELLS DEL COMTAT: Gaianes, castell de Gaianes, Gaianes" Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Gaianes. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/castells-del-comtat-gaianes-castell-de-gaianes-gaianes-112835720#wp-112835731>

2.2.3 MÈTODES DE SUPORT PER ALS ITINERARIS

2.2.3.1. EL CATÀLEG

Es tracta d'un estudi que ja s'ha realitzat en la part d'identificació i anàlisi del present treball. Es configura com un treball d'investigació on s'ha reunit tota la informació, fotografies i bibliografia referent a cada castell.

El catàleg es posarà a disposició del públic en una edició en paper limitada a 200⁹⁴ exemplars. Aquest podrà ser adquirit en llibreries i oficines de turisme. Alguns exemplars seran cedits a biblioteques públiques de la comarca i de les comarques més properes. També hi haurà una versió web accessible mitjançant les pàgines web de les llibreries que els venguen.

2.2.3.2. WIKILOC

Wikiloc és un portal gratuït on es poden compartir rutes i punts d'interès GPS. Els itineraris poden ser realitzats a peu, en bicicleta o amb altre mitjà de transport. Es configura com una eina ideal per compartir itineraris de tot el món, tant pel seu format com per la seua senzillesa. Es pot accedir o bé mitjançant la seua web o com a aplicació per a *smartphones*⁹⁵.

Mitjançant la seua aplicació i amb la web es poden realitzar busques a través de paraules clau. També es pot buscar una zona geogràfica concreta i apareixeran totes les rutes que allí hi ha disponibles, amb informació sobre aquestes, indicació de la seua dificultat, descripció de l'itinerari, punts d'interès, imatges, vídeos, links a altres webs

⁹⁴ Les característiques del catàleg imprès són: 200 exemplars de llibre catàleg, de 60 fulles a doble cara amb paper de 80 grams. La tapa és impresa sobre paper 180 grams.

⁹⁵ A través d'aquest enllaç es pot accedir al portal en qüestió: www.wikiloc.com.

relacionades, etc. L'aplicació dels *smartphone* permet guardar les rutes per poder seguir-les. També aquestes poden transferir-se a GPS.

wikiloc [o Explora](#)

Senderismo [Rutas Senderismo en España → Comunidad Valenciana → Agres]

De la Torre de l'Alcúdia al castell d'Agres

[Aplazado](#) [Comenta](#) [Guarda en una Lista](#) [Comparte](#) [Modifica](#)

Descarga

Autor: **Raul Navarro 9**

10 2 1 1 8

[Añade compañeros de ruta](#)

Distancia	3,35 km	Desnivel positivo	150 m
Dificultad técnica	Fácil	Desnivel negativo	150 m
Altitud máxima	795 m	Trailrank	32
Altitud mínima	683 m	Tipo de ruta	Circular

[Ver más fotos...](#)

Coordenadas: 160
Fecha de subida: 5 de julio de 2022

[Ver la previsión meteorológica para esta ruta con Wikiloc Premium. Más información →](#)

© Raul Navarro 9 Todos los derechos reservados
[\[marcar como no apropiado/ofensivo\]](#)

Aquesta ruta circular uneix la torre de l'Alcúdia d'Agres amb el castell de la localitat. S'inicia en la torre i discorre pel camí de l'Assagador de Mariola, passant pel paratge natural del Montblanc, on s'emplaça la font del Molí Mató. Finalitza en el Santuari de la Mare de Déu d'Agres, punt on es localitza el castell, el qual està precedit pel calvari. Posteriorment, per tornar a la torre de l'Alcúdia, l'itinerari passa per dins del nucli urbà d'Agres, on es troba amb la font de l'Assut, el llavadoret i l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel.

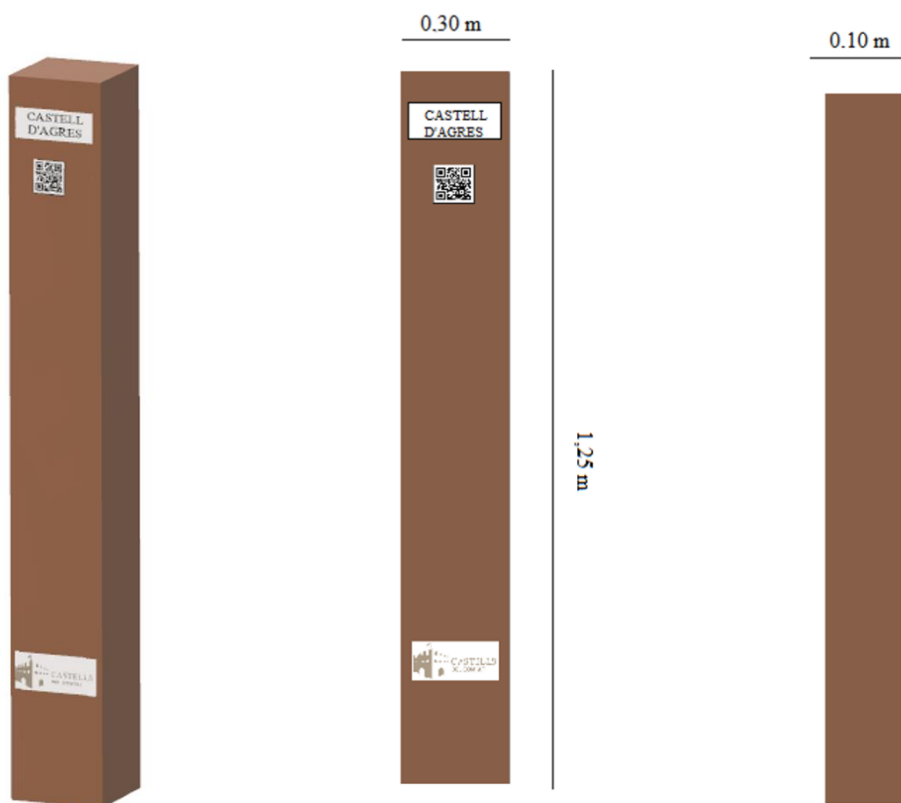
El municipi d'Agres, situat a 772 m. és un poble de 580 habitants. El seu nucli urbà, que és molt costerut, es situa sobre una dorsal rocallosa en pendent de la vessant septentrional de la Mariola, la qual en la part baixa dona a la vall.

El nucli històric tradicional d'Agres està declarat BRL, així com l'església parroquial de Sant Miquel Arcàngel (segle XVII), el calvari i el llavador municipal.

Captura de pantalla de la ruta en Wikiloc, amb l'itinerari "De la torre de l'Alcúdia al castell d'Agres". Compta amb una descripció general de la ruta i una introducció amb els principals béns patrimonials que es poden trobar a Agres. Al mapa s'aprecia el recorregut amb els diferents punts d'interès, els quals compten amb una descripció de cada bé i fotografies. La ruta és accessible mitjançant aquest enllaç: <https://es.wikiloc.com/rutas-senderismo/de-la-torre-de-lalcudia-al-castell-dagres-107194553>

2.2.3.3. BALISES AMB CODIS QR

Es disposaran balises als peus de cada castell. En aquestes s'indicarà el nom de la fortificació en la que es troben i s'inclourà un codi QR amb informació referent al castell en qüestió. El seu tamany i morfologia respon a la voluntat de minimitzar el seu impacte visual front al bé patrimonial. En total seran nou unitats de monòlit de fusta pintada amb pvc espumat de 3 mm. amb impressió. Les seues mesures seran d'1,25 m. d'alt, 0,30 m. d'amplària i 0,10 de grossor.

Exemple de com seria una hipotètica balisa del projecte. Producció pròpia.

Amb els codis QR de les balises s'accedeix a informació general dels castells, així com a fotografies d'aquests. També compta amb una fotografia panoràmica de les vistes que hi ha des del punt on es troba la fortificació. En dita panoràmica s'indiquen els principals punts d'interès que es poden albirar.

Per poder accedir als codis QR cal tenir instal·lada en l'*smartphone* una aplicació que permeti la lectura d'aquests i connexió a Internet. El procediment consisteix en escanejar el codi en qüestió, el qual et dirigeix a la web o a la descàrrega del document on es troba la informació.

En aquest cas, els codis QR de les balises donaran accés a un document *pdf*. que caldrà descarregar per poder visualitzar el contingut referent a cada castell.

2.2.3.3.1 QR TORRE DE L'ALCÚDIA

La Torre de l'Alcúdia s'eleva a 1 km. a l'est d'Agres, al punt més alt d'un petit turó.

La cronologia és subjecte a interpretacions molt problemàtiques per les incerteses, ja que no s'han conservat referències escrites que la mencionin. No obstant, i basant-nos en el volum de la torre, amb característiques del segle XI, de clara evolució musulmana. Tals com: volutsa bulbosa que la fortificació potia tenir en algun moment de la història XI o XII.

La construcció és de planta quadrangular i el quartet, construït parcialment i té una plataforma superior de tipus de muralla.

Als peus de la fortificació, en la part sud, hi ha vestigis que podrien indicar que una part de l'edificació fou destruïda de manera intencionada. Per fer espai necessari per la reconstrucció d'un edifici, durant el segle XVIII, que es troba actualment paral·lel a la torre i del qual han perdut algunes parts de pedra.

Últimament s'ha proposat la fortificació de base del castell d'Agres, cosa a rebre, visualment s'apropia a la torre que es troba al nord del castell d'Agres. D'agres, s'ha parlat moltíssim mitjançant el nom d'un castell, anomenat "Castell d'Agres" amb restes que van desaparèixer amb el canvi visual de la Vallada d'Agres, anomenat el castell de la "Torre Alta" ja que té un alt. Així, la Torre de l'Alcúdia no té cap relació amb la Torre Alta, sinó que és una torre independentment del castell.

A poca distància de la torre trobem el castell del Barro de Grà, a la carretera del qual està la font del "Molí Molí". Aquesta torre té una estructura com a torre en la construcció de la Torre Alta. Però, mentre que aquesta té una estructura de planta quadrangular, aquesta té una estructura de planta rectangular. En conseqüència, potser no es tracta d'una torre, sinó d'un edifici, però també al costat del castell d'Agres a l'actualitat, per tant no es pot dir que és el castell d'Agres.

La Torre de l'Alcúdia s'eleva a 1 km. a l'est d'Agres, en el punt més alt d'un petit turó.

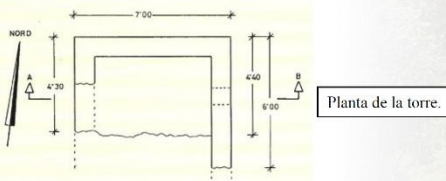
La cronologia és subjecte a interpretacions molt problemàtiques per les incerteses, ja que no s'han conservat referències escrites que la mencionin. No obstant, i basant-nos en el volum de la torre, amb característiques del segle XI, de clara evolució musulmana. Tals com: volutsa bulbosa que la fortificació potia tenir en algun moment de la història XI o XII.

La construcció és de planta quadrangular i ha quedat parcialment, construïda parcialment, se situa sobre una plataforma superior de tipus de muralla.

Als peus de la fortificació, en la part sud, hi ha vestigis que podrien indicar que una part de l'edificació fou destruïda de manera intencionada. Per fer espai necessari per la reconstrucció d'un edifici, durant el segle XVIII, que es troba actualment paral·lel a la torre i del qual han perdut algunes parts de pedra.

Últimament s'ha proposat la fortificació de base del castell d'Agres, cosa a rebre, visualment s'apropia a la torre que es troba al nord del castell d'Agres. D'agres, s'ha parlat moltíssim mitjançant el nom d'un castell, anomenat "Castell d'Agres" amb restes que van desaparèixer amb el canvi visual de la Vallada d'Agres, anomenat el castell de la "Torre Alta" ja que té un alt. Així, la Torre de l'Alcúdia no té cap relació amb la Torre Alta, sinó que és una torre independentment del castell.

A poca distància de la torre trobem el castell del Barro de Grà, a la carretera del qual està la font del "Molí Molí". Aquesta torre té una estructura com a torre en la construcció de la Torre Alta. Però, mentre que aquesta té una estructura de planta quadrangular, aquesta té una estructura de planta rectangular. En conseqüència, potser no es tracta d'una torre, sinó d'un edifici, però també al costat del castell d'Agres a l'actualitat, per tant no es pot dir que és el castell d'Agres.

Planta de la torre.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre la torre. També es mostra la seua planta. Producció pròpia.

Interior de la torre des del buit deixat per la cara sud.
Interior de la torre des del vacío dejado por la cara sur.

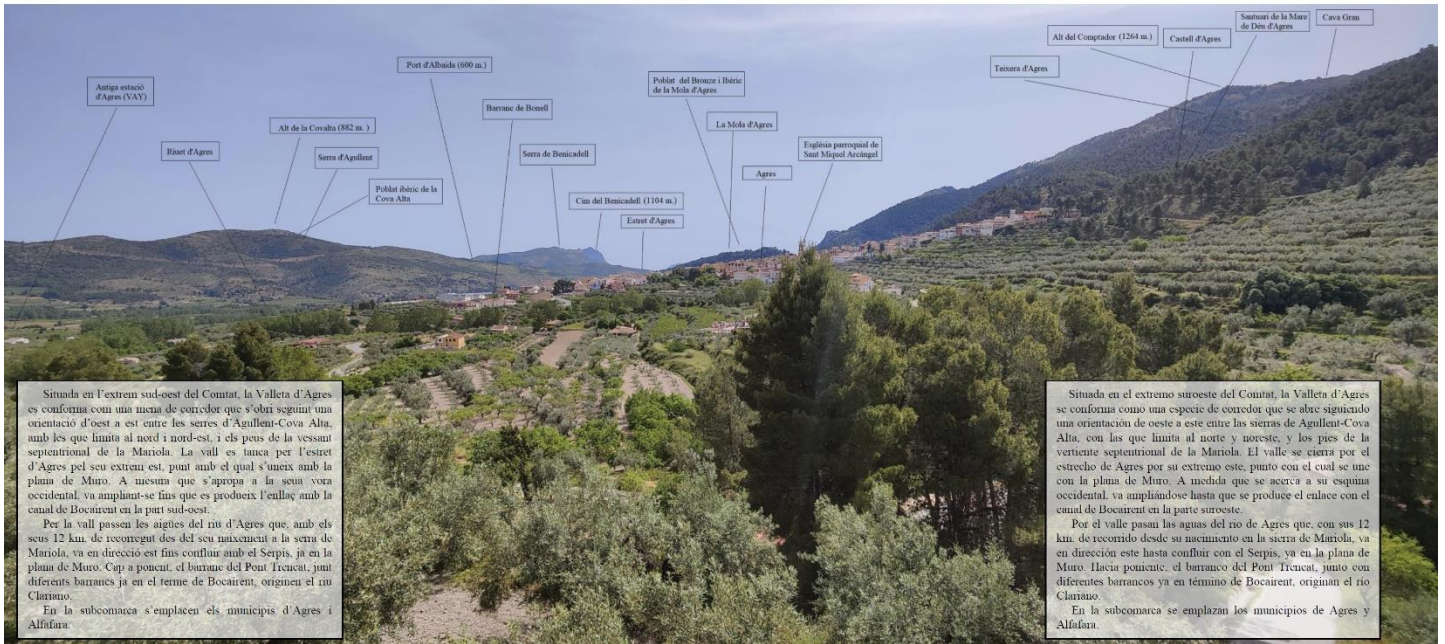

Cara nord.
Cara norte.

Cara oest.
Cara oeste.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies de la torre. Producció pròpia.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la cara est de la torre, una panoràmica de la Valleta d'Agres. Producció pròpia.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors.

2.2.3.3.2 QR CASTELL D'AGRES

Les restes del Castell d'Agres es troben emplaçades sobre un espai ondulat a redreçar, en un dels punts més emblemàtics de la zona de l'Alcúdia, no just en la part alta de la població que té data 2000.

Les parets restes de construcció que s'han trobat daten les excavacions arqueològiques dutes a terme en el castell, li donen un perímetre aproximatiu al voltant del 200 m.

El castell d'Agres ha patit diferents reformes, però conserva part de la seva estructura i el seu caràcter. Concretament es conserven les restes de muralla en la part alta i en la zona on hi ha l'edifici més important que queda és el castell del convent, que a diferència d'altres castells que s'han trobat en la zona, ha desaparegut l'estructura que hi ha en la part baixa de la Mura de Dins, del segle XVI.

Dintre la ubicació de la fortificació, la comunicació veïnal amb la zona dels castells i el dipòsit de les "Vallades d'Agres" seria completada per tant, s'ha oportunitat sobre que mantingués relació tant amb una zona situada sobre la part alta d'Agres, de la qual s'ha parlat en l'apartat "torres altes", amb alguns dels elements defensius del conjunt defensiu de la "Vallada d'Agres" situada. Ser tant, la Torre de l'Alcúdia, situada a l'alt d'Agres, no estaria cap línia de comunicació de la vall, Agres, i tant, una torre, Barri, seria independent respecte del castell.

El conjunt defensiu d'Agres i dels castells, seria completada l'any 1760 per Jaume I Van de Amstel i Polono Polillo, però les restes de la torre, i tant, que el poblament de la zona fins l'any 1236, quan Ximèn Pérez de Ortiz o de Arce va ocupar certa de poblament. El primer assentament del castell, del qual se'n conserva a Oulian Bergueta, que ho té a partir de l'any 1364.

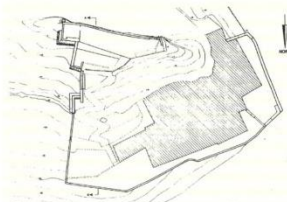
Les restes del castell d'Agres se situen localitzades sobre una elevació rocosa i elevada, en nord de les parets més emblemàtiques de la zona de l'Alcúdia, però en la part alta de la població que té data 2000.

Les parets restes de construcció que s'han trobat daten les excavacions arqueològiques dutes a terme en el castell, li donen un perímetre aproximatiu al voltant del 200 m.

El castell d'Agres ha patit diferents reformes, però conserva part de la seva estructura i el seu caràcter. Concretament es conserven les restes de muralla en la part alta i en la zona on hi ha l'edifici més important que queda és el castell del convent, que a diferència d'altres castells que s'han trobat en la zona, ha desaparegut l'estructura que hi ha en la part baixa de la Mura de Dins, del segle XVI.

Dintre la ubicació de la fortificació, la comunicació veïnal amb la zona dels castells i el dipòsit de les "Vallades d'Agres" seria completada per tant, s'ha oportunitat sobre que mantingués relació tant amb una zona situada sobre la part alta d'Agres, de la qual s'ha parlat en l'apartat "torres altes", amb alguns dels elements defensius del conjunt defensiu de la "Vallada d'Agres" situada. Ser tant, la Torre de l'Alcúdia, situada a l'alt d'Agres, no estaria cap línia de comunicació de la vall, Agres, i tant, una torre, Barri, seria independent respecte del castell.

El conjunt defensiu d'Agres i dels castells, seria completada l'any 1760 per Jaume I Van de Amstel i Polono Polillo, però les restes de la torre, i tant, que el poblament de la zona fins l'any 1236, quan Ximèn Pérez de Ortiz o de Arce va ocupar certa de poblament. El primer assentament del castell, del qual se'n conserva a Oulian Bergueta, que ho té a partir de l'any 1364.

Planta del castell.
Planta del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta. Producció pròpia.

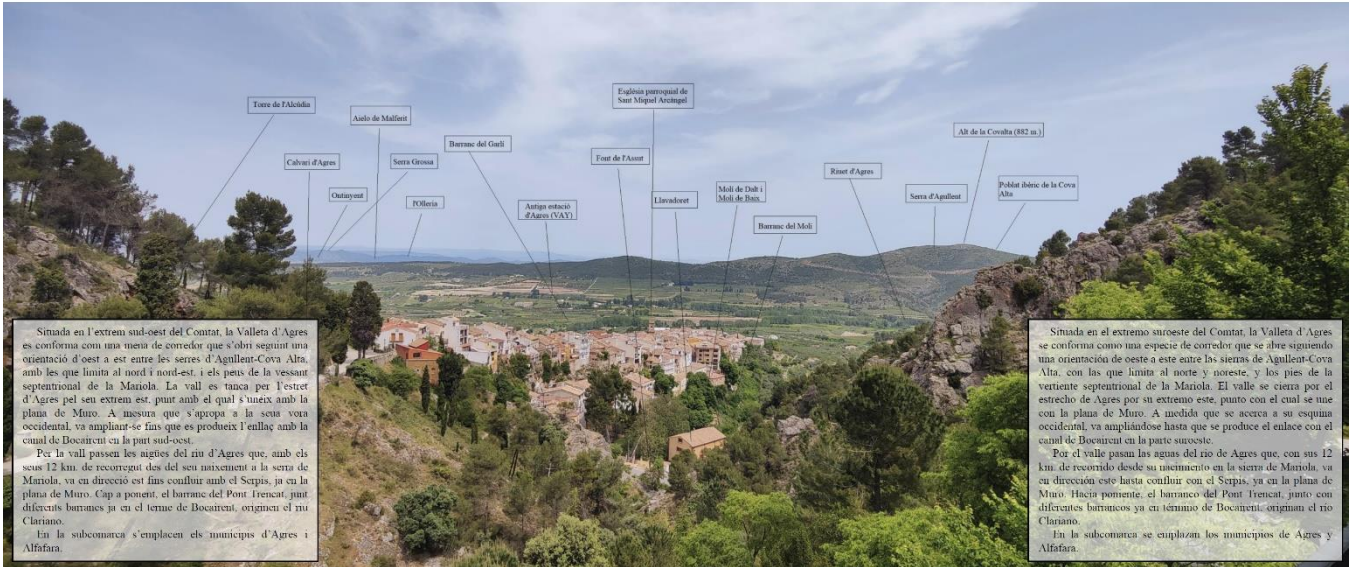

Part nord del castell.
Parte sur del castillo.

Zona est.
Zona este.

Lienç est i porció de la zona sud, que forma part del convent.
Lienzo este y porción de la zona sur, que forma parte del convento.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part sud del castell, una panoràmica de la Valleta d'Agres. Producció pròpia.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.3 QR CASTELL DE COCENTAINA

CASTELLS DEL COMTAT CASTELL DE COCENTAINA

El castell de Cocentaina es situa sobre un antic castell que va ser el nom de Puig de Billaça, pertanyent a la Serra de Montdó. Els seus delimitats en tota la zona que s'ha anomenat al castell de Cocentaina.

La zona on es troba el castell és un jaciment arqueològic d'època ibèrica, de la qual s'han trobat un nombre de ceràmiques. Fou destruïda l'any 1064 pel rei Jaume I, començant el castell de Cocentaina.

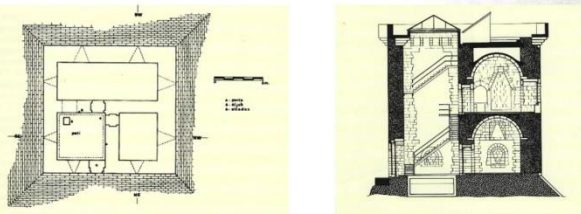
El castell de Cocentaina es troba sobre un antic castell que va ser el nom de Puig de Billaça, pertanyent a la Serra de Montdó. Els seus delimitats en tota la zona que s'ha anomenat al castell de Cocentaina.

El castell de Cocentaina es troba sobre una zona elevada, que resultava molt difícil d'atacar. El castell de Cocentaina es troba sobre una zona elevada, que resultava molt difícil d'atacar.

El castell de Cocentaina es troba sobre una zona elevada, que resultava molt difícil d'atacar.

Planta i secció de la torre.
Planta y sección de la Torre.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta i secció. Producció pròpia.

CASTELLS DEL COMTAT CASTELL DE COCENTAINA

Cara sud-est de la torre.
Cara sureste de la torre.

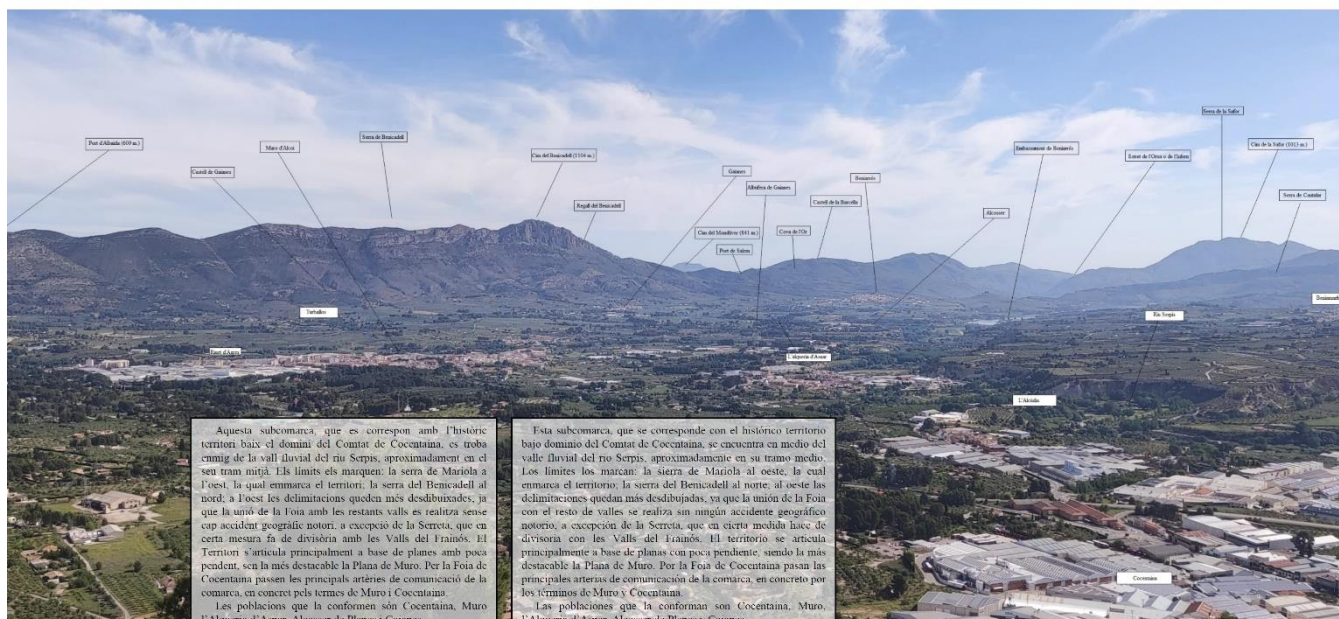

Façana nord-est, amb l'entrada.
Fachada noreste, con la entrada.

Patio interior del Castell
Patio interior del castillo

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part nord-est del castell, una panoràmica de la Foia de Cocentaina. Producció pròpia.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.4 QR CASTELL DE PENELLA

CASTELL DE PENELLA

El castell de Penella s'eleva en el língüet homònim, a uns 4 km. de Castellón, dins d'un terreny anivellat, just a la carretera Alcoi-Castelló d'Alfara. Ocupa la superfície total d'un espai de poca extensió, adaptat a si.

A uns 50 m del castell s'aprecien alguns baluards concrets que la presència mantenen a la zona en va dir-se a partir del segle XI. Perquè pocs indici que ens indiqui un castell en aquesta època.

El castell està construït per una estructura de planta quadrada, amb un pati central i un pati de l'homatge i s'aprecia una sèrie de torres, una d'elles més aviat alta i avorrida, que es corresponen a diverses edificacions que formen part del sistema defensiu.

Considerant amb la cronologia existents, en els anys posteriors comencem a veure un castell de pedra, en les zones març i algunes que formen part dels murs i torres i construccions, entre algunes edificacions, algunes d'elles de planta quadrada, com de el del castell de Penella. La primera d'aquestes edificacions és doncs per ordre de poder veure en una zona en la qual predominava la planta quadrada, però plantejada per doncs està però s'aprecia amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge.

Apartament present en el castell de Penella, que podria considerar i amb un castell d'època medieval tardana, amb la morfologia de la zona, però, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge.

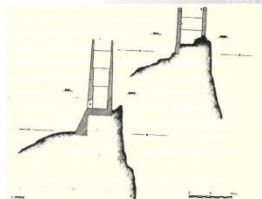
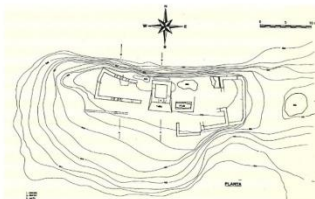
El castell de Penella s'eleva en la albuja homònima, a uns 4 km. de Castellón, dins d'un terreny anivellat, just a la carretera Alcoi-Castelló d'Alfara. Ocupa la superfície total d'un espai de poca extensió, adaptat a si.

A uns 50 m del castell s'aprecien alguns baluards concrets que indiquen que la presència mantenen en la zona en va dir-se a partir del segle XI. Perquè pocs indici que ens indiqui un castell en aquesta època.

El castell està construït per una estructura de planta quadrada, amb un pati central i un pati de l'homatge i s'aprecia una sèrie de torres, una d'elles més aviat alta i avorrida, que es corresponen a diverses edificacions que formen part del sistema defensiu.

Considerant amb la cronologia existents, en els anys posteriors comencem a veure un castell de pedra, en les zones març i algunes que formen part dels murs i torres i construccions, entre algunes edificacions, algunes d'elles de planta quadrada, com de el del castell de Penella. La primera d'aquestes edificacions és doncs per ordre de poder veure en una zona en la qual predominava la planta quadrada, però plantejada per doncs està però s'aprecia amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge.

Apartament present en el castell de Penella, que podria considerar i amb un castell d'època medieval tardana, amb la morfologia de la zona, però, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge, amb un castell de planta quadrada i un pati central i un pati de l'homatge.

Planta i secció del Castell
Planta i secció del castillo

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta i secció. Producció pròpia.

CASTELL DE PENELLA

Vista general del castell.
Vista general del castillo.

Detall de l'edifici rectangular.
Detalle del edificio rectangular.

Torre de l'Homatge.
Torre del Homenaje.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

La Foia de Cocentaina es correspon amb l'històric territori baix el domini del Comtat de Cocentaina, es troba enmig de la vall fluvial del riu Serpis, aproximadament en el seu terç mitjà. Els límits els marquen: la serra de Mariola a l'oest, la qual enmarca el territori; la serra del Benicadell al nord; a l'oest les delimitacions queden més desdibixades, ja que la unió de la Foia amb les restants valls es realitza sense cap accident geogràfic notori, a excepció de la Serreta, que en certa mesura fa de divisòria amb les Valls del Frainós. El Territori s'articula principalment a base de planes amb poca pendent, sent la més destacable la Plana de Muro. Per la Foia de Cocentaina passen les principals artèries de comunicació de la comarca, en concret pels termes de Muro i Cocentaina.

Les poblacions que la conformen són Cocentaina, Muro l'Alqueria d'Asuar, Alcòsser de Planes i Gaianes.

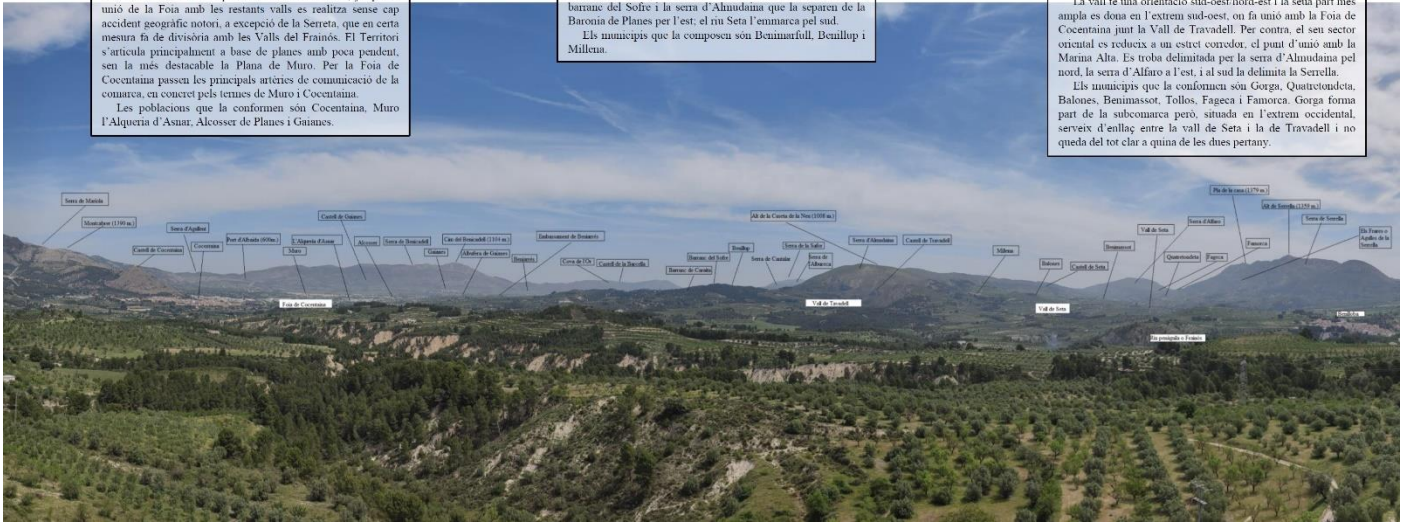
La Vall de Travadell rep el nom del castell homònim del qual depenia. Es troba al centre de la comarca, amb una orientació nord-sud. La delimiten: el riu Serpis pel nord; el barranc del Sofre i la serra d'Almudaina que la separen de la Baronia de Planes per l'est; el riu Seta l'emmarca pel sud.

Els municipis que la componen són Benimarrull, Benullup i Millena.

La Vall de Seta deu el seu nom al riu que la travessa, el Seta, el qual segueix una trajectòria de nord-est a sud-oest. Aquest uniu en les vessants occidentals de la serra d'Alfaro, en terme de Benimassot. El seu discórrer va en la direcció indicada passant per Benimassot, Quatretonda, Gorga i s'uneix al Frainós en terme de Benilloba.

La vall té una orientació sud-oest-nord-est i la seua part més ampla es dona en l'extrem sud-oest, on fa unió amb la Foia de Cocentaina just la Vall de Travadell. Per contra, el seu sector oriental es redueix a un estret corredor, el punt d'unió amb la Marina Alta. Es troba delimitada per la serra d'Almudaina pel nord, la serra d'Alfaro a l'est, i al sud la delimita la Serrella.

Els municipis que la conformen són Gorga, Quatretonda, Balones, Benimassot, Tollos, Fageca i Famorca. Gorga forma part de la subcomarca però, situada en l'extrem occidental, serveix d'enllaç entre la vall de Seta i la de Travadell i no queda del tot clar a quin de les dues pertany.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part nord-est del castell, una panoràmica de la Foia de Cocentaina, la Vall de Travadell i la Vall de Seta. Producció pròpia.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.5 QR CASTELL DE SETA

El castell de Seta és de Carmany i rep el nom de l'empedrador en que es troba. Per nas banyat, la vila de Seta, i per altre, la població de Carmany, a 2 km. a l'est del municipi de Bellmunt. S'edificà al llarg del que es considerava una via comercial connectada de la part meridional de la barra d'Algharria i s'emplaça a una zona estratègicament inabundant, ja que es troba al costat de la vall, circumscrita per escarpaments.

Una part del castell s'han volgut restituir d'un moment d'època romana del segle II, ja que per la seva estructura, s'han trobat restes de l'època del bronze.

El conjunt actual es configura com una construcció de planta poligonal d'època medieval que fou reforçada durant el primer any de domini cristià. Les defenses corresponen principalment a la zona d'est i nord-est que portava el nom de Seta Nova, on s'edificava un castell que fou destruït pel poder de Seta, a pesar d'haver estat en poder d'alguns moments de la potència musulmana, el castell va ser reconstruït amb torres de planta quadrada.

En la part oest del castell, es troben les restes de dues torres de planta quadrada, molt deteriorades però amb alçada i perfil encara ben conservats. Aquesta forma constructiva que s'observa ja en època de domini musulmà. Entre el conjunt actual amb les defenses més antigues, ja que es troben en la zona de més baix nivell. Entre aquestes restes hi ha el conjunt de les torres, amb unes dimensions, que són iguals a les que trobem en la part baixa.

També hi ha restes d'edificis que es conserven a partir de la restauració de les restes de l'època cristiana, ja que són restes de les edificacions musulmanes.

La primera referència escrita que es conserva data del 22 de setembre de 1279 en una carta de l'arquebisbe de València que es conserva a l'Arxius de la Seu de València, que a més que 12000 hectàrees.

El castell de Seta és de Carmany i rep el nom de l'empedrador en que es troba. Per nas banyat, la vila de Seta, i per altre, la població de Carmany, a 2 km. a l'est del municipi de Bellmunt. S'edificà al llarg del que es considerava una via comercial connectada de la part meridional de la barra d'Algharria i s'emplaça a una zona estratègicament inabundant, ja que es troba al costat de la vall, circumscrita per escarpaments.

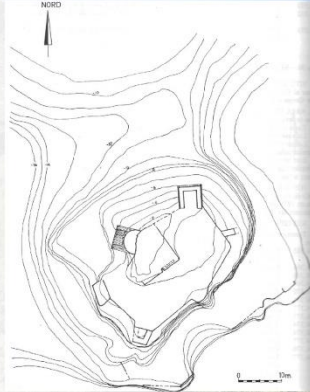
Una part del castell s'han volgut restituir d'un moment d'època romana del segle II, ja que per la seva estructura, s'han trobat restes de l'època del bronze.

El conjunt actual es configura com una construcció de planta poligonal d'època medieval que fou reforçada durant el primer any de domini cristià. Les defenses corresponen principalment a la zona d'est i nord-est que portava el nom de Seta Nova, on s'edificava un castell que fou destruït pel poder de Seta, a pesar d'haver estat en poder d'alguns moments de la potència musulmana, el castell va ser reconstruït amb torres de planta quadrada.

En la part oest del castell, es troben les restes de dues torres de planta quadrada, molt deteriorades però amb alçada i perfil encara ben conservats. Aquesta forma constructiva que s'observa ja en època de domini musulmà. Entre el conjunt actual amb les defenses més antigues, ja que es troben en la zona de més baix nivell. Entre aquestes restes hi ha el conjunt de les torres, amb unes dimensions, que són iguals a les que trobem en la part baixa.

També hi ha restes d'edificis que es conserven a partir de la restauració de les restes de l'època cristiana, ja que són restes de les edificacions musulmanes.

La primera referència escrita que es conserva data del 22 de setembre de 1279 en una carta de l'arquebisbe de València que es conserva a l'Arxius de la Seu de València, que a més que 12000 hectàrees.

Planta del Castell.
Planta del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta. Producció pròpia.

Part oest del castell.
Parte oeste del castillo.

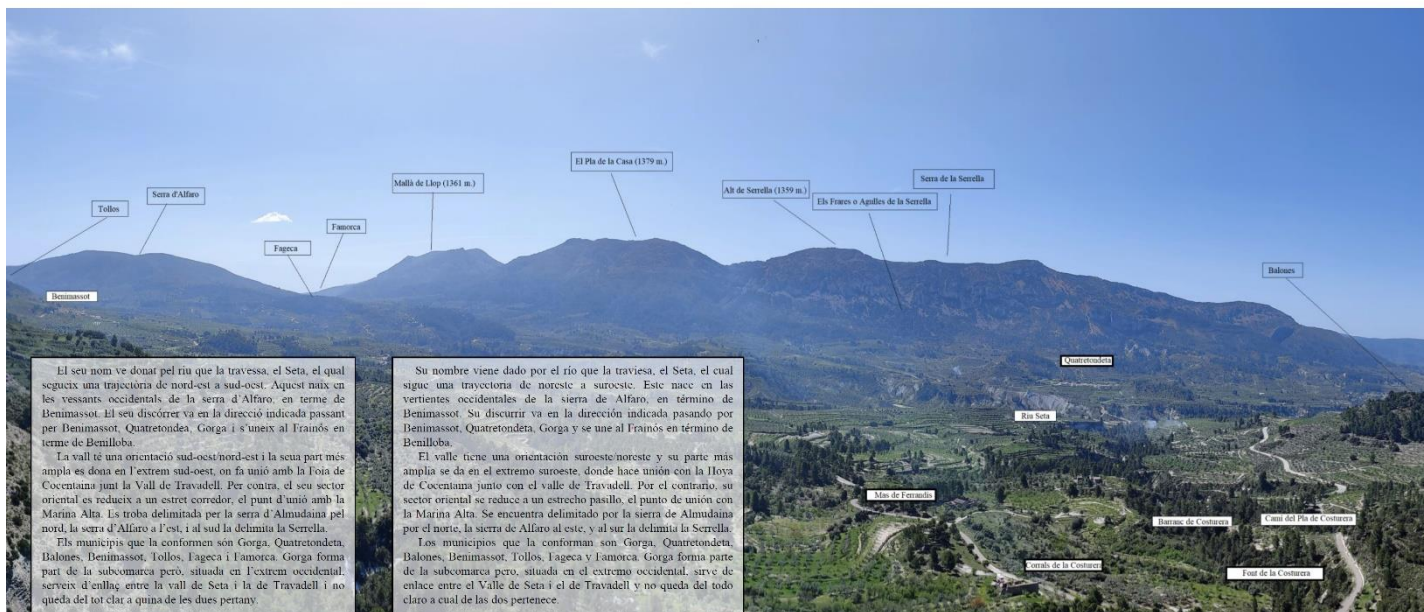

Part nord del Castell.
Parte norte del castillo, con las dos torres de época cristiana

Interior de la torre cristiana de l'angle nord-est.
Interior de la torre cristiana del ángulo noreste

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

El seu nom ve donat pel riu que la travessa, el Seta, el qual segueix una trajectòria de nord-est a sud-oest. Aquest naix en les vessants occidentals de la serra d'Alfaro, en terme de Benimassot. El seu discórrer va en la direcció indicada passant per Benimassot, Quatretondeta, Gorga i s'uneix al Franós en terme de Benilloba.

La vall té una orientació sud-oest-nord-est i la seua part més ampla es dona en l'extrem sud-oest, on fa unió amb la Foia de Cocentaina junt la Vall de Travadell. Per contra, el seu sector oriental es redueix a un estret corredor, el punt d'unió amb la Marina Alta. Les trobs delimitada per la serra d'Almudaina pel nord, la serra d'Alfaro a l'est, i al sud la delimita la Serella.

Els municipis que la conformen són Gorga, Quatretondeta, Balones, Benimassot, Tollos, Fageca i Famorca. Gorga forma part de la subcomarca però, situada en l'extrem occidental, serveix d'enllaç entre la vall de Seta i la de Travadell i no queda del tot clar a quin de les dues pertany.

Su nombre viene dado por el río que la atraviesa, el Seta, el cual sigue una trayectoria de noreste a suroeste. Este nace en las vertientes occidentales de la sierra de Alfaro, en término de Benimassot. Su discurreir va en la dirección indicada pasando por Benimassot, Quatretondeta, Gorga y se une al Franós en término de Benilloba.

El valle tiene una orientación suroeste-noreste y su parte más amplia se da en el extremo suroeste, donde hace unión con la Hoja de Cocentaina junto con el valle de Travadell. Por el contrario, su sector oriental se reduce a un estrecho pasillo, el punto de unión con la Marina Alta. Se encuentra delimitado por la sierra de Almudaina por el norte, la sierra de Alfaro al este, y al sur la delimita la Serella.

Los municipios que la conforman son Gorga, Quatretondeta, Balones, Benimassot, Tollos, Fageca y Famorca. Gorga forma parte de la subcomarca pero, situada en el extremo occidental, sirve de enlace entre el Valle de Seta i el de Travadell y no queda del todo claro a cual de las dos pertenece.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part sud del castell, una panoràmica de la Vall de Seta.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.6 QR CASTELL DE TRAVADELL

El castell es situa sobre un tossal, a pocs metres de la Serra d'Almudaina. La construcció és el resultat de la vall de Travadell, i pertany al terme municipal de Molins de Mar, població que es troba a uns 2 km.

En canvi, per les restes arqueològiques i la zona, que la primera ocupació del castell fou durant l'època del bronze i una segona versió durant els segles XI i XII. La complexitat i difusió del terreny en la zona fa que s'entengui la fortificació, descomentat que allí existia algun tipus d'habitatge o ocupació de la zona del castell, a més, no hi ha proves del desenvolupament o desenvolupament que podrien ser els trossos d'un habitatge llatí, mentre que sempre s'ha pensat per ser la zona a la que més corresponia.

El castell de Travadell està construït per una torre principal amb tres aljubs i un albacar. Aquesta obra que s'està en un estat avançat, hi ha com a mínim les aljubs i el albacar de ceràmica musulmana dels segles XI i XII. Durant aquest període, a més, hauria hagut una segona ocupació. La major part del conjunt actual no és conegut i es conserva avui en dia correspon a l'època cristiana.

Les diferents restes cristianes, quasi desaparegudes, es remunten a finals del segle XIII i XIV i es construïren, sobretot en la part de la torre, i a alguns restes durant els segles XV i XVI, amb una torre que el castell hauria tingut una ocupació cristiana, i hi ha com a mínim les restes cristianes pertanyents als segles XIII i XIV.

Ho recordem que el primer propietari del castell, després de la conquesta cristiana, fou Pau G. De Vilatorrada. A finals de segle passaria a un propietari de nom de Vilatorrada.

Va acabar la voluntat d'edificació de la torre en el context de la Guerra dels Segles (1462) per un dispositiu que es troba i per no poder atorgar a la quantitat de que necessaria. Finalment no fou edificat, però es va construir de nou, en un cas de que no venia en les condicions, aquest, els castells resten a un estat en alguns casos.

El castell se situa sobre un tossal, a pocs metres de la Serra d'Almudaina. La construcció és el resultat de la vall de Travadell, i pertany al terme municipal de Molins de Mar, població que es troba a uns 2 km.

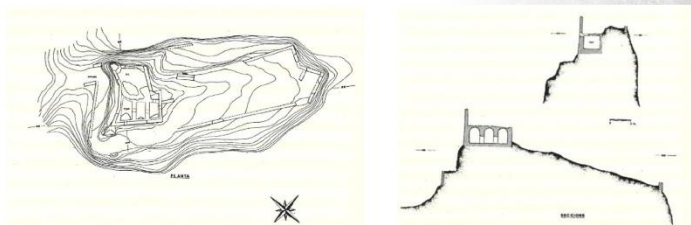
En canvi, per les restes arqueològiques i la zona, que la primera ocupació del castell fou durant l'època del bronze i una segona versió durant els segles XI i XII. La complexitat i difusió del terreny en la zona fa que s'entengui la fortificació, descomentat que allí existia algun tipus d'habitatge o ocupació de la zona del castell, a més, no hi ha proves del desenvolupament o desenvolupament que podrien ser els trossos d'un habitatge llatí, mentre que sempre s'ha pensat per ser la zona a la que més corresponia.

El castell de Travadell està construït per una torre principal amb tres aljubs i un albacar. Aquesta obra que s'està en un estat avançat, hi ha com a mínim les aljubs i el albacar de ceràmica musulmana dels segles XI i XII. Durant aquest període, a més, hauria hagut una segona ocupació. La major part del conjunt actual no és conegut i es conserva avui en dia, corresponent a l'època cristiana.

Les diferents restes cristianes, quasi desaparegudes, es remunten a finals del segle XIII i XIV i es construïren, sobretot en la part de la torre, i a alguns restes durant els segles XV i XVI, amb una torre que el castell hauria tingut una ocupació cristiana, i hi ha com a mínim les restes cristianes pertanyents als segles XIII i XIV.

Ho recordem que el primer propietari del castell, després de la conquesta cristiana, fou Pau G. De Vilatorrada. A finals de segle passaria a un propietari de nom de Vilatorrada.

Va acabar la voluntat d'edificació de la torre en el context de la Guerra dels Segles (1462) per un dispositiu que es troba i per no poder atorgar a la quantitat de que necessaria. Finalment no fou edificat, però es va construir de nou, en un cas de que no venia en les condicions, aquest, els castells resten a un estat en alguns casos.

Planta i seccions del Castell.
Planta y secciones del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta i seccions. Producció pròpia.

Part nord del castell.
Parte norte del castillo.

Part alta, amb l'estructura principal del Castell.
Parte alta, con la estructura principal del castillo

Part est, on està l'entrada del castell.
Parte este, donde está la entrada del castillo

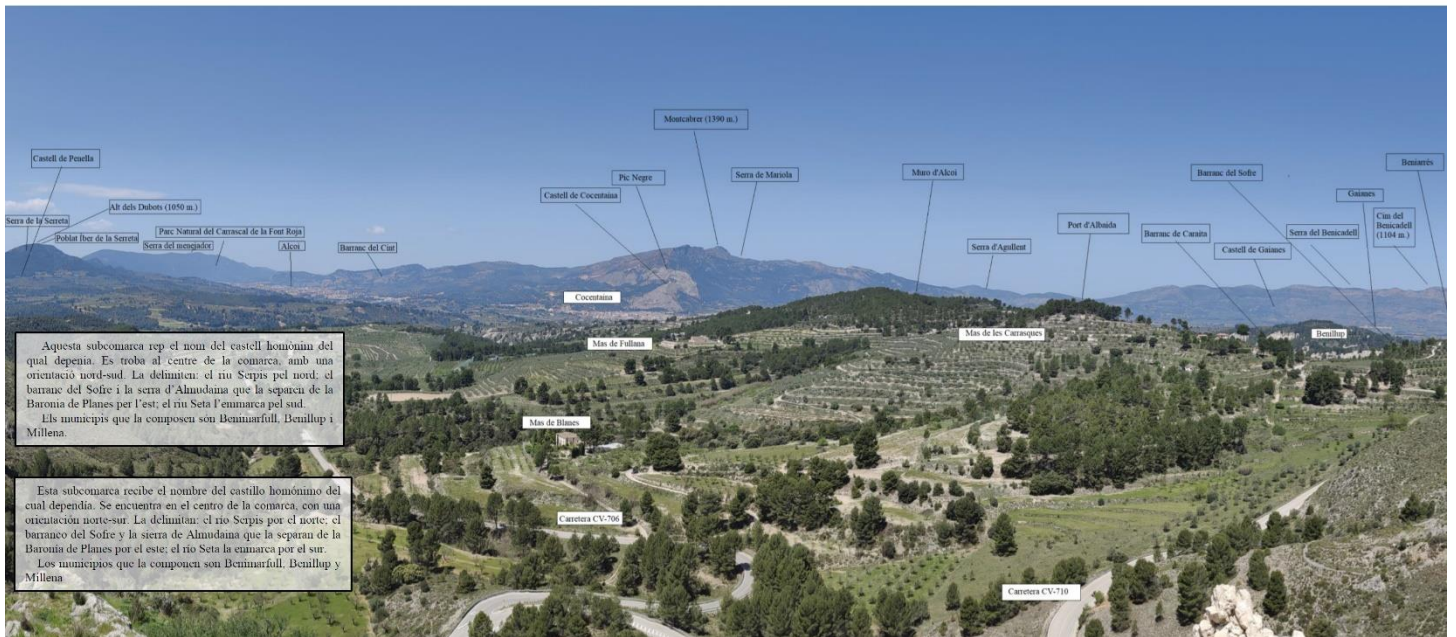

Interior del primer aljub.
Interior del primer aljibe

Part oest del tossal, amb l'albacar musulmà.
Parte oeste del cerro, con el albacar musulmán.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 5 fotografies del castell. Producció pròpia.

Aquesta subcomarca rep el nom del castell homònim del qual depenia. Es troba al centre de la comarca, amb una orientació nord-sud. La delimita: el riu Serpis pel nord; el barranc del Sofre i la serra d'Almudaina que la separen de la Baronia de Planes per l'est; el riu Seta l'enmarca pel sud. Els municipis que la componen són Benimàrfull, Benitip i Milena.

Esta subcomarca recibe el nombre del castillo homónimo del cual dependía. Se encuentra en el centro de la comarca, con una orientación norte-sur. La delimita: el río Serpis por el norte; el barranco del Sofre y la sierra de Almudaina que la separan de la Baronia de Planes por el este; el río Seta la enmarca por el sur. Los municipios que la componen son Benimarfull, Benitip y Milena.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part nord del castell, una panoràmica de la Vall de Travadell.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.7 QR CASTELL DE PERPUTXENT

CASTELLS DEL COMTAT

CASTELL DE PERPUTXENT

El castell de Perputxent, fins aleshores o aleshores, s'emplaça en la part alta d'un trosset rocos que es troba al peu de la serralada de la serra del Montgó i just al marge superior del riu Sec, a 1,4 km al nord-oest de la localitat de l'Osca. Des d'aquí domina la vall de Perputxent i el seu temps, el qual, fins a començament, coincideix amb el cronològic que s'observa a l'interior de la vall de l'Osca.

La informació de la que es parla al castell, a través de la presència d'elements d'època del bronze i d'altres.

La història es de forma regular adaptada al terreny. La zona occidental està ocupada per la família cristiana, mentre que la oriental ho està per el domini alifanès musulmà. Pel seu domini i desenvolupament, es pot definir com un conjunt de castells de poblament que a partir de l'any 1000, abans de la conquesta de la península Ibènica, els castells de poblament s'organitzaven de manera que els seus habitants poguessin defensar-se de les incursions dels musulmans que s'havien establert al voltant del castell. En una etapa més tardana, els castells de poblament es van convertir en castells de defensa que s'havien establert al voltant del castell.

A partir de l'ocupació cristiana de la vall es va realitzar la redistribució de la població, es reorganitzava i transformava les anteriors construccions per convertir-les en un habitatge cristià amb grans torres, com la de l'Albarca, i una sèrie de sales cobertes que formen part de la residència permanent del senyor feudal així com d'una petita capella. El castell va ser en definitiva, un conjunt de castells nous d'altres tipus de construccions, fins a la seva destrucció definitiva el 1215, quan fou recuperat per les tropes d'Al-Azraq entre els anys 1214 i 1215, durant la qual es va reconstruir.

Recuperat de nou pels cristians, després que Al-Azraq hagués derrotat a l'arab, es va construir el castell l'any 1216. Després de passar per diverses propietats, va passar a estar sota el domini de la família de l'Albarca, i posteriorment, del d'Alfonso de Montoya. En aquest moment quan el castell va ser completament transformat en la part occidental, amb la qual se li va donar l'aspecte actual, amb una palatina i un defensor, la configuració actual.

El castell de Perputxent, fins aleshores o aleshores, se situa en la part alta d'un trosset rocos que es troba a les portes de la serra del Montgó i just al marge superior del riu Sec, a 1,4 km al nord-oest de la localitat de l'Osca. Des d'aquí domina la vall de Perputxent i el seu temps, el qual, fins a començament, coincideix amb el cronològic que s'observa a l'interior de la vall de l'Osca.

La informació de la que es parla al castell, a través de la presència d'elements d'època del bronze i d'altres.

La història es de forma regular adaptada al terreny. La zona occidental està ocupada per la família cristiana, mentre que la oriental ho està per el domini alifanès musulmà. Pel seu domini i desenvolupament, es pot definir com un conjunt de castells de poblament que a partir de l'any 1000, abans de la conquesta de la península Ibènica, els castells de poblament s'organitzaven de manera que els seus habitants poguessin defensar-se de les incursions dels musulmans que s'havien establert al voltant del castell. En una etapa més tardana, els castells de poblament es van convertir en castells de defensa que s'havien establert al voltant del castell.

A partir de l'ocupació cristiana de la vall es va realitzar la redistribució de la població, es reorganitzava i transformava les anteriors construccions per convertir-les en un habitatge cristià amb grans torres, com la de l'Albarca, i una sèrie de sales cobertes que formen part de la residència permanent del senyor feudal així com d'una petita capella. El castell va ser en definitiva, un conjunt de castells nous d'altres tipus de construccions, fins a la seva destrucció definitiva el 1215, quan fou recuperat per les tropes d'Al-Azraq entre els anys 1214 i 1215, durant la qual es va reconstruir.

Recuperat de nou pels cristians, després que Al-Azraq hagués derrotat a l'arab, es va construir el castell l'any 1216. Després de passar per diverses propietats, va passar a estar sota el domini de la família de l'Albarca, i posteriorment, del d'Alfonso de Montoya. En aquest moment quan el castell va ser completament transformat en la part occidental, amb la qual se li va donar l'aspecte actual, amb una palatina i un defensor, la configuració actual.

Planta i seccions del Castell.
Planta y secciones del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta i seccions. Producció pròpia.

CASTELLS DEL COMTAT

CASTELL DE PERPUTXENT

Cara sud del castell.
Cara sur del castillo

Part nord del castell.
Parte norte del castillo.

Albarca musulmà.
Albarca musulmán.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

CASTELL DE PERPUTXENT

Pati d'armes,
Patio de armas.

"Torre de l'Homenatge o de les Traces".
"Torre del Homenaje o de las Trazas".

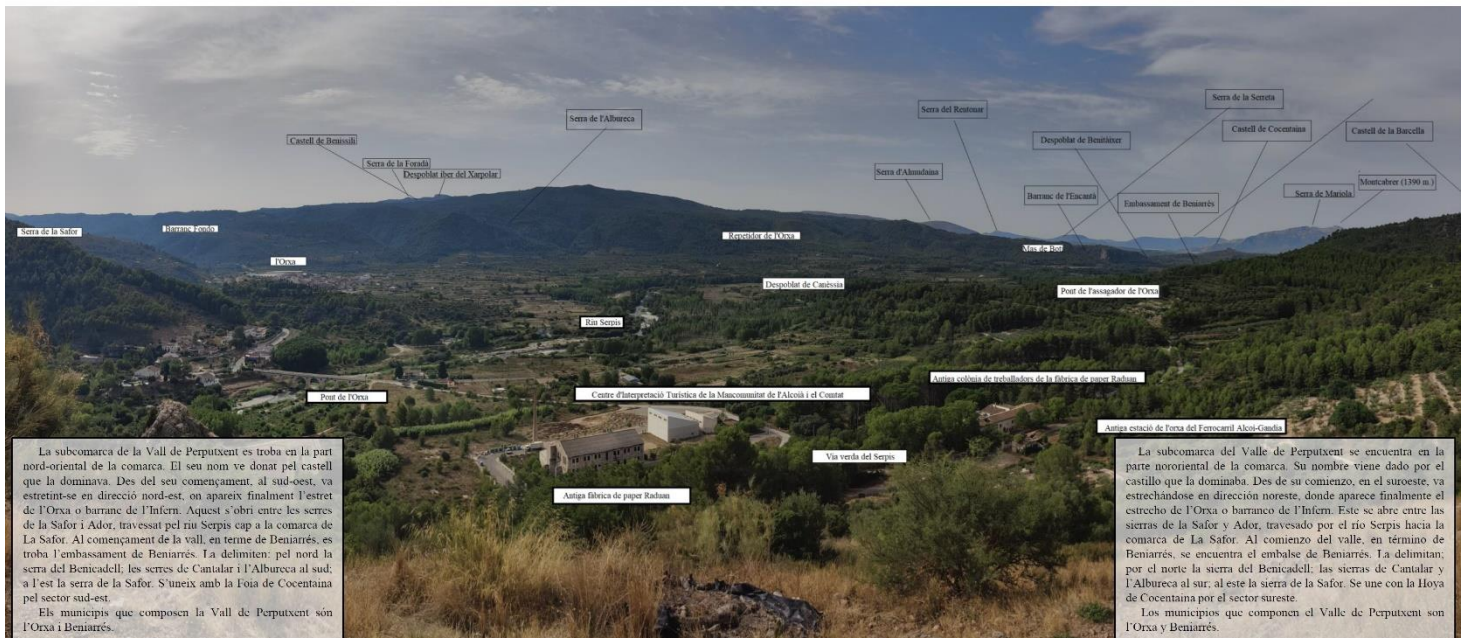

Interior de l'edifici palatí.
Interior del edificio palatino

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 3 fotografies del castell. Producció pròpia.

CASTELL DE PERPUTXENT

LA VALL DE PERPUTXENT

La subcomarca de la Vall de Perputxent es troba en la part nord-oriental de la comarca. El seu nom ve donat pel castell que la dominava. Des del seu començament, al sud-oest, va estretint-se en direcció nord-est, on apareix finalment l'estret de l'Orxa o barranc de l'Infern. Aquest s'obri entre les serres de la Safor i Ador, travessat pel riu Serpis cap a la comarca de La Safor. Al començament de la vall, en terme de Beniarriés, es troba l'embassament de Beniarriés. La delimiten: pel nord la serra del Benicadell; les serres de Cantallar i l'Albureca al sud; a l'est la serra de la Safor. S'uneix amb la Foia de Cocentaina pel sector sud-est.

Els municipis que componen la Vall de Perputxent són l'Orxa i Beniarriés.

La subcomarca del Valle de Perputxent se encuentra en la parte nororiental de la comarca. Su nombre viene dado por el castillo que la dominaba. Des de su comienzo, en el suroeste, va estrechándose en dirección noreste, donde aparece finalmente el estrecho de l'Orxa o barranco de l'Infern. Este se abre entre las sierras de la Safor y Ador, travesado por el río Serpis hacia la comarca de La Safor. Al comienzo del valle, en término de Beniarriés, se encuentra el embalse de Beniarriés. La delimitan; por el norte la sierra del Benicadell; las sierras de Cantallar y l'Albureca al sur; al este la sierra de la Safor. Se une con la Hoya de Cocentaina por el sector sureste.

Los municipios que componen el Valle de Perputxent son l'Orxa y Beniarriés.

Quarta pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la cara sud del castell, una panoràmica de la Vall de Perputxent.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors. Producció pròpia.

2.2.3.3.8 QR CASTELL DE LA BARCELLA

S'edificava en un monticle que s'ajalça en la part nord-est de la Serra del Dencidell, entre les valls d'Albalade i Puigperrat, concretament en el terme municipal de l'Urb. Inclosa amb el de Sabad. També conegut popularment com "El Castell", el nom de "la Barcella" ve donat per la similitud que se li fa amb el castell, un anillo circular, amb una barcel·la, es tracta d'una característica forma comca o de castó hereditària pròpia per aquí.

A la part alta del monticle es veu tot el castell, s'han realitzat descobriments de vestigis d'un nucli residencial de l'època del bronze. Per altre banda, els fragments de ceràmica en la part superior dels voltants del conjunt central, corresponen a l'Edat Mitjana, després una cronologia associada per el castell al voltant dels segles VII i VIII.

Actualment es conserva les restes més destacades d'un recinte principal, el qual s'ajalça al centre. Cintes de cases habitades de planta quadrangular són pel perímetre actual.

Aquest castell es troba d'una fortificació que és resultat de les alqueries de la zona «Rubi (Abad i Soler (actual Soler), Riber i Elia) i Bona-Lariba (Banyero) edificades per ordre de reconstrucció i resta de les terres de la zona i, respectivament «Albarca», es deia, al Montseny, «Les Dos Espigues» o «Les Dos Trossos», també la finca principal de dues vides en un de perfil, tant de un cost de dia, a les restes de «Vint, el castell i Cucutxans, al sud. Però a pesar s'han conservat referències que feren major de la fortificació. Són de la comarca una era de 1775, amb què la qual el rei va ordenar a Joan de Manresa, Marqués de Castelló, que edificava mitjançant un projecte d'estructura al baron de Puig, a al lloc d'Albarca, mitjançant el terme de Puig, o al terme de Puigperrat. Finalment es va abandonar que pertanyia a Puigperrat, entrant a formar part de les possessions de Barons de Puig.

Probablement la muntanya d'al lloc en les fonts es deia a que fos conegut en els seus anys de finalitat medieval i que posteriorment fos abandonat, sense ser ocupat en època anterior.

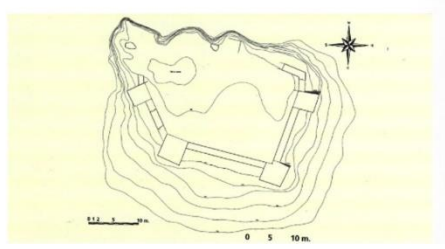
Se situa en un monticle que se alza en la parte norte de la Serra del Dencidell, entre las vallas de Albalade y Puigperrat, concretamente en el término municipal de l'Urb. Inclosa con el de Sabad. También conocido popularmente como "El Castell", el nombre de "la Barcella" viene dado por el parecido que tiene la forma del castro, desde se encuentra asociada con una "barcel·la", se trata de una característica forma comca o de castó hereditaria propia sobre todo.

En la parte alta del cerro desde se encuentra el castro, se han realizado descubrimientos de vestigios de un núcleo residencial de la época del bronce. Por otro parte, los fragmentos de cerámica en la parte superior de los alrededores del conjunto central, correspondientes a la Edad Media, dan una cronología asociada para el castro al alrededor de los siglos VII y VIII.

Actualmente se conserva las restas más destacadas de un recinto principal, el cual se alza al centro. Cintas de casas habitadas de planta cuadrangular rodean por el perímetro actual.

Este castro se sitúa de una fortificación que los resultados de las alqueries de la zona «Rubi (Abad i Soler (actual Soler), Riber i Elia) y Bona-Lariba (Banyero) edificadas para orden de reconstrucción y resta de las tierras de la zona i, respectivamente «Albarca», es deia, al Montseny, «Les Dos Espigues» o «Les Dos Trossos», también la finca principal de dos vides en un caso de perfil, tanto de un cost de dia, a las restas de «Vint, al castro y Cucutxans, al sur. Pero a pesar se han conservado referencias que hacen pensar de la fortificación. Son de la comarca una era de 1775, mediante la cual el rey ordenó a Joan de Manresa, Marqués de Castelló, que arreglara mediante un proyecto de estructura al baron de Puig, si el lugar de Albarca, mediante el término de Puig, o el término de Puigperrat. Finalmente se determinó que pertenecía a Puigperrat, entrando a formar parte de las posesiones de Barons de Puig.

Probablemente la montaña d'al lloc en las fuentes se deia a que fos conegut en los sus años de finalización medieval y que posteriormente fue abandonado, sin ser ocupado en época anterior.

Planta del Castell
Planta del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta. Producció pròpia.

CASTELL DE LA BARCELLA

Vista general de la part alta del tossal
Vista general de la parte alta del cerro.

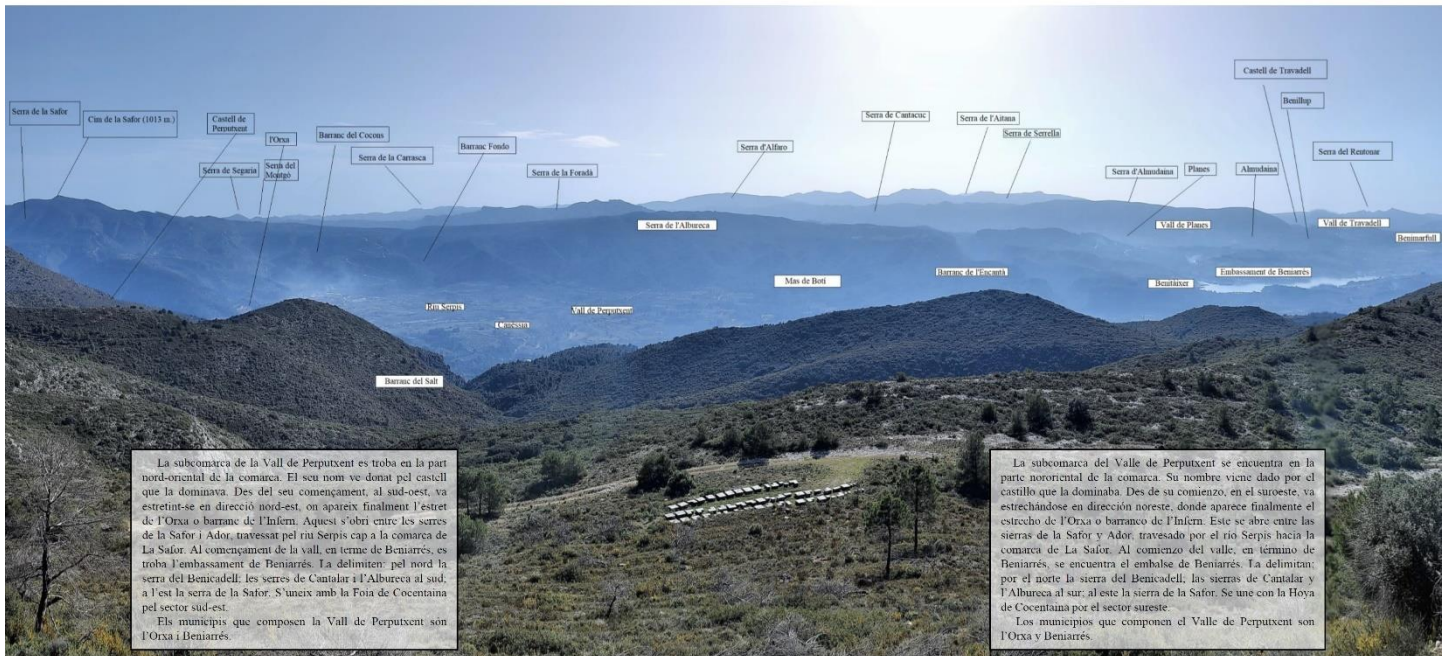

Bastions de la zona nord-est.
Baluarts de la zona noreste.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 2 fotografies del castell. Producció pròpia.

CASTELL DE LA BARCELLA

LA VALL DE PERPUTXENT

La subcomarca de la Vall de Perputxent es troba en la part nord-oriental de la comarca. El seu nom ve donat pel castell que la dominava. Des del seu començament, al sud-oest, va estretint-se en direcció nord-est, on apareix finalment l'estret de l'Orxa o barranc de l'Infern. Aquí es s'obri entre les serres de la Safor i Ador, travessat pel riu Serpis cap a la comarca de La Safor. Al començament de la vall, en terme de Beniarres, es troba l'embassament de Beniarres. La delimiten: pel nord la serra del Benicadell; les serres de Cantalar i l'Albuera al sud; a l'est la serra de la Safor. S'uneix amb la Foia de Cocentaina pel sector sud-est.

Els municipis que componen la Vall de Perputxent són l'Orxa i Beniarres.

La subcomarca del Valle de Perputxent se encuentra en la parte nororiental de la comarca. Su nombre viene dado por el castillo que la dominaba. Des de su comienzo, en el suroeste, va estrechándose en dirección noreste, donde aparece finalmente el estrecho de l'Orxa o barranco de l'Infern. Este se abre entre las sierras de la Safor y Ador, travessado por el río Serpis hacia la comarca de La Safor. Al comienzo del valle, en término de Beniarres, se encuentra el embalse de Beniarres. La delimitan: por el norte la sierra del Benicadell; las sierras de Cantalar y l'Albuera al sur; al este la sierra de la Safor. Se une con la Foia de Cocentaina por el sector sureste.

Los municipios que componen el Valle de Perputxent son l'Orxa y Beniarres.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part sud-est del castell, una panoràmica de la Vall de Perputxent.

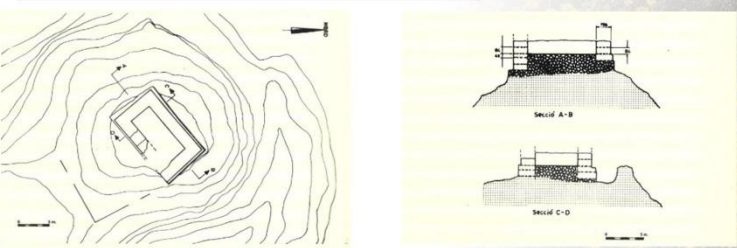
Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors.
Producció pròpia.

2.2.3.3.9 QR CASTELL DE GAIANES

El castell de Gaianes es troba sobre un petit tossal roca prou aviat en la vessant sud de la serra del Benardell. S'emplaça a 2 km a l'est de Ossonet, en el seu lloc antic, en una península que té el nom de la denominació popular de la fortificació: "El Castell".
El que es conserva del castell consisteix en una única construcció de planta rectangular, amb apertures de terra. Davant de la part sud és de la construcció hi ha una zona que caldrà veure que podria demostrar que en una gran llaua pogué haver una mata de recinte, el qual no s'havia acabat o havia desaparegut, se ho mantindrà indefinidament. Hi ha les restes que queden, és cert que es tracta d'un conjunt parcial format per una torre i un hipocaust per les dues torres.
Les restes de ceràmica trobades en la zona són molt escasses, cosa que demostra que el conjunt a penes va ser utilitzat o directament no ho fou. La cronologia que s'ha establert és la de la primera etapa de colonització cristiana i les reconstruccions que comportà, durant la segona meitat del segle XIII a primera meitat del XIV. A més, les petites ceràmiques que s'han trobat però volguem pertanyen a aquesta cronologia, en certa manera, confirmen esta interpretació cronològica.
Per altra banda, és molt probable que, en el cas que el castell fora ocupat, no es trobava en l'emplaçament de Gaianes, sinó en un altre, més a prop, com l'emplaçament de Fontverdell, actualment desaparegut.
Amb tot, el castell de Gaianes va consistir en una edificació auxiliar que servia per reforçar el poder feudal cristià en alguna nació de població, perquè que, malgrat probablement, va desaparèixer a les acaballes del segle XIII o a principis del segle XIV.

El castell de Gaianes se reconstruïa sobre un petit tossal roca prou aviat en la vessant sud de la serra del Benardell. Se localitza a 2 km al nord de Ossonet, en un lloc antic, en una península que recorre la denominació popular de la fortificació: "El Castell".
El que se conserva del castell consisteix en una única construcció de planta rectangular, amb apertures de terra. Davant de la part sud és de la construcció hi ha una zona que caldrà veure que podria demostrar que en un gran llaua pogué haver una mata de recinte, el qual no s'havia acabat o havia desaparegut, se ho mantindrà indefinidament. Com les restes que queden, és cert que es tracta d'un conjunt parcial format per una torre i un hipocaust per les dues torres.
Les restes de ceràmica trobades en la zona són molt escasses, cosa que demostra que el conjunt a penes va ser utilitzat o directament no ho fou. La cronologia que s'ha establert és la de la primera etapa de colonització cristiana i les reconstruccions que comportà, durant la segona meitat del segle XIII a primera meitat del XIV. A més, les petites ceràmiques que s'han trobats però les atribuem pertanyen a esta cronologia i, en certa manera, confirmen esta interpretació cronològica.
Per altre banda, és molt probable que, en el cas de que el castell fora ocupat, no es trobava en la localitat de Gaianes, sinó en un altre, més a prop, com l'emplaçament de Fontverdell, actualment desaparegut.
Amb tot, el castell de Gaianes consistia en una edificació auxiliar que servia per reforçar el poder feudal cristià en alguna nació de població, perquè que, malgrat probablement, va desaparèixer en les postguerra del segle XIII o a principis del segle XIV.

Planta i secció del Castell
Planta y sección del castillo.

Primera pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb dades generals sobre el castell. També es mostra la seua planta i alçats. Producció pròpia.

CASTELL DE GAIANES

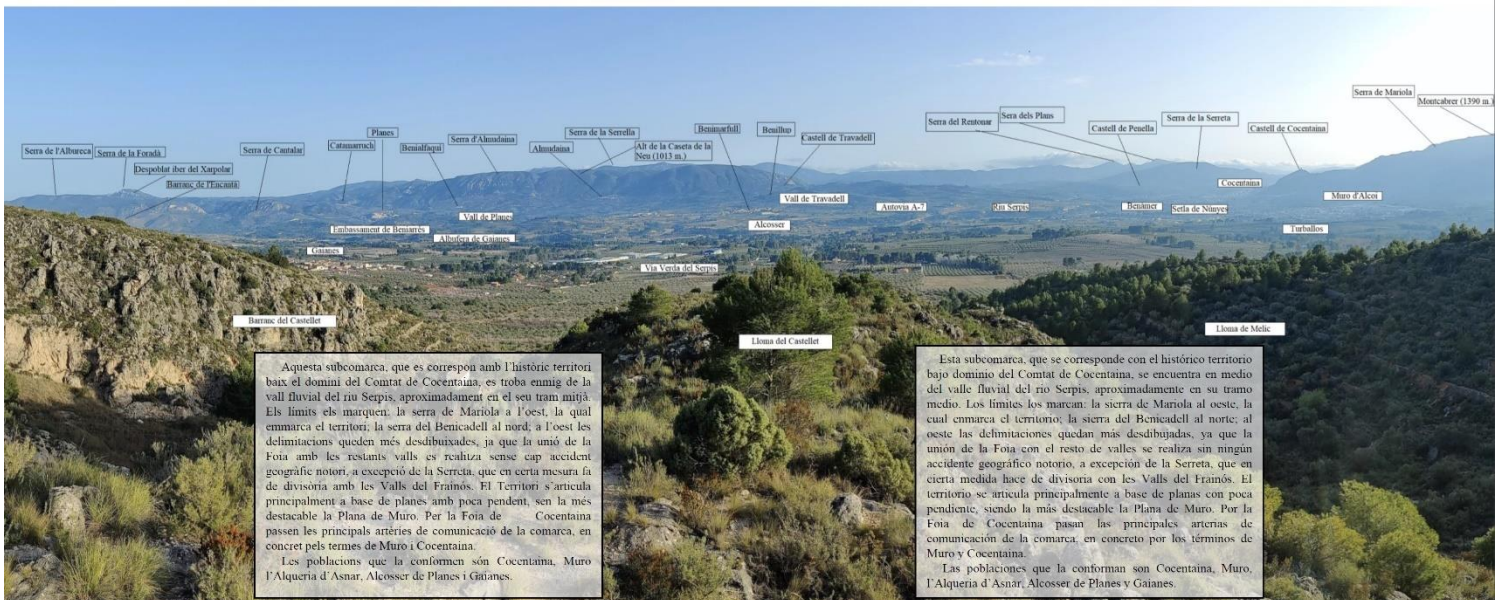
Cara nord del Castell.
Vara norte del castillo.

Cara sud de la fortificació.
Cara sur de la fortificació.

Segona pàgina de la informació presentada en el QR. Compta amb 2 fotografies del castell. Producció pròpia.

LA FOIA DE COCENTAINA

Aquesta subcomarca, que es correspon amb l'històric territori baix el domini del Comtat de Cocentaina, es troba enmig de la vall fluvial del riu Serpis, aproximadament en el seu tram mitjà. Els límits els marquen, la serra de Mariola a l'oest, la qual emmarca el territori; la serra del Benicadell al nord; a l'oest les delimitacions queden més desdibuixades, ja que la unió de la Foia amb les restants valls es realitza sense cap accident geogràfic notori, a excepció de la Serreta, que en certa mesura fa de divisòria amb les Valls del Franós. El Territori s'articula principalment a base de planes amb poca pendent, sen la més destacable la Plana de Muro. Per la Foia de Cocentaina passen les principals arteries de comunicació de la comarca, en concret pels termes de Muro i Cocentaina.

Les poblacions que la conformen són Cocentaina, Muro i l'Alqueria d'Asnar, Alcosser de Planes i Gaianes.

Esta subcomarca, que se corresponde con el histórico territorio bajo dominio del Comtat de Cocentaina, se encuentra en medio del valle fluvial del río Serpis, aproximadamente en su tramo medio. Los límites los marcan: la sierra de Mariola al oeste, la cual emmarca el territorio; la sierra del Benicadell al norte; al oeste las delimitaciones quedan más desdibujadas, ya que la unión de la Foia con el resto de valles se realiza sin ningún accidente geográfico notorio, a excepción de la Serreta, que en cierta medida hace de divisoria con las Valls del Franós. El territorio se articula principalmente a base de planas con poca pendiente, siendo la más destacable la Plana de Muro. Por la Foia de Cocentaina pasan las principales arterias de comunicación de la comarca, en concreto por los términos de Muro y Cocentaina.

Las poblaciones que la conforman son Cocentaina, Muro, l'Alqueria d'Asnar, Alcosser de Planes y Gaianes.

Tercera pàgina de la informació presentada en el QR. Es tracta de les vistes que hi ha des de la part sud del castell, una panoràmica de la Foia de Cocentaina.

Codi QR mitjançant el qual s'accedeix al document PDF amb la informació presentada en les captures anteriors.
Producció pròpia.

2.2.3.4 XARXES SOCIALS

En l'actualitat, les noves tecnologies, entre les quals es troben les xarxes socials, han esdevingut en eines molt útils per a interactuar amb el públic de manera senzilla i ràpida. Poden esdevenir en un mitjà ideal per a la difusió de la cultura i el patrimoni, els quals cada vegada estan més presents en la societat actual.

En el present projecte s'inclouran les xarxes socials *Instagram*, destinada a un perfil més jove, i *Facebook*, destinada a un perfil més adult. Esdevenen en un mitjà amb el qual es pot donar a conèixer el patrimoni i, en aquest cas, difondre els itineraris que s'han dissenyat per al projecte. Mitjançant fotografies, textos o enllaços es pot fomentar la participació dels usuaris que estiguen interessats i també que exposen les seues idees⁹⁶.

⁹⁶ Aquest apartat es desenvoluparà més extensament en el punt destinat a parlar de la difusió.

2.3. GESTIÓ

La gestió del patrimoni cultural es pot definir com “el conjunt d’activitats destinades a la protecció i difusió dels bens del Patrimoni Cultural, la majoria d’elles dutes a terme per distintes administracions públiques. Aquesta és la definició que proporciona Querol, la qual, a més, exposa que hi ha quatre accions bàsiques indispensables per fer una bona gestió:

El punt de partida per realitzar una bona gestió cultural és conèixer què és amb el que es compta. Seguidament cal realitzar una planificació i programació sobre què va a fer-se amb els béns patrimonials. També cal controlar si s’estan complint les normatives corresponents per tal que no es produïsquen accions no apropiades. Per últim, és important la difusió i l’entrega dels béns patrimonials a la societat a través guies, inventaris, infraestructures dedicades a la seua visita, etc.

Amb tot, aquestes accions pretenen protegir, conservar i difondre els bens culturals amb l’objectiu de que exercisquen la funció social per la qual es defineixen i per a que siguen transmesos a les generacions que estan per vindre (Querol, 2012: 51-56).

Acomplir un dels objectius actuals més importants, el qual és tindre aflluència de públic i satisfer a la comunitat, sols és possible si es du a terme una adequada gestió. Els recursos culturals, si es segueix una gestió correcta, poden generar un producte cultural que comporte beneficis econòmics, o en el cas del present projecte, sobretot socials. Els pobles emmarcats dintre del marc de treball d’aquest projecte poden experimentar cert desenvolupament econòmic, però es requereix una inversió i que els elements patrimonials siguen conservats adequadament. A més, és necessària la cooperació entre l’administració pública i entitats privades (Pinado, Payne, 2008: 8).

El projecte de ruta pels castells de la comarca del Comtat serà gestionat per les mancomunitats presents en la comarca, concretament la de l’Alcoià i el Comtat i la del Xarpolar, per trobar-se una sèrie de municipis en una i altres en altra. Encara que alguns formen part d’ambdues, així quedaria la competència de cadascuna: Els itineraris d’Agres, Cocentaina i Millena serien gestionats per la Mancomunitat de l’Alcoià i el Comtat, mentre que les rutes de Balones, l’Orxa i Gaianes les gestionaria la Mancomunitat de El Xarpolar. Les mancomunitats seran les que planifiquen i impulsen el projecte per aconseguir els objectius plantejats, en involucrar els mitjans tècnics i

humans adients, controlar les funcions administratives i de gestió, aportar el capital financer necessari per al correcte desenvolupament i potenciar la coordinació interna i de les institucions⁹⁷ (Mejías, 2008: 21-23).

Segons es diu a la pàgina web de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat, entre els seus principis ètics i valors està la consciència de gestió responsable i eficient dels recursos, així com la promoció de la col·laboració amb altres institucions, tant públiques com privades⁹⁸.

Pel que fa a la Mancomunitat de El Xarpolar, tal i com s'indica en la seua direcció web, els municipis que la componen treballen per potenciar tots els recursos necessaris amb la finalitat de millorar el desenvolupament del seu territori i la vida dels seus habitants, amb serveis socials, cultura, turisme, etc⁹⁹.

D'eixa manera, el projecte es proposarà a les corresponents mancomunitats per tal que siga inserit en el seu pla d'oferta turística i cultural. El gabinet de comunicació de cadascuna de les mancomunitats seria l'encarregat de fer una pla de comunicació, de difondre i donar a conèixer els itineraris als viatgers i visitants. La Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat compta amb un Departament de Turisme, el qual té un Centre d'Interpretació Tūristica al municipi de l'Orxa i un a Alfafara. Aquests serien molt importants en la difusió.

Les xarxes socials jugaran un paper important per a la difusió dels itineraris.

El finançament seria competència de l'administració pública. En aquest cas, els recursos emprats per a la posada en valor requereixen d'una inversió econòmica que s'ha intentat que siga la mínima possible¹⁰⁰.

Els primers mesos, durant la implementació del projecte, requeririen la major part del desemborsament; les despeses derivarien del disseny i producció de les balises i informació dels codis QR presents en elles, així com de la col·locació d'aquestes en el lloc corresponent. També cal sumar l'edició del catàleg. Ja instaurat el projecte, les

⁹⁷ Aquestes són les pàgines web de les mancomunitats:

Pàgina web de la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat: <https://lamancomunitat.org/?lang=es>

Pàgina web de la Mancomunitat de El Xarpolar: <http://www.mancomunitatexarpolar.es/>

⁹⁸ <<https://lamancomunitat.org/quienessomos/?lang=es>> [consulta: 23/07/2022].

⁹⁹ <<https://links.uv.es/mTtfFx0>> [consulta: 23/07/2022].

¹⁰⁰ Les despeses estan referenciades en l'apartat corresponent.

despeses anuals de manteniment i difusió, consistents en mitjans humans, manteniment i/o edició de les balises, els codis QR i els *wikilocs*, serien menors.

El projecte requeriria de pocs mitjans humans. Concretament seria necessària una persona, membre de la mancomunitat, o externa, que s'encarregaria de revisar periòdicament les balises dels itineraris, per controlar el seu manteniment, actualitzar en cas necessari la informació dels codis QR o dels Wikiloc, estar al càrrec de les xarxes socials, etc. Per tant, allò ideal seria que aquest individu fora membre del gabinet de comunicació de cadascuna de les mancomunitats.

2.4. DIFUSIÓ

D'entre les diferents definicions aplicables a la difusió, la proporcionada per Querol pot resultar clarificadora: “entenem per difusió dels bens del patrimoni cultural qualsevol activitat que pose en contacte a la societat amb els béns culturals i els seus caràcters històrics i artístics (2010: 138).

Altra definició l'aporta Martín, que diu que “la difusió és un dels pilars en els que es sustenta la gestió del patrimoni i la seua missió és establir un vincle entre el patrimoni i la societat” (2007: 4).

Tornant a les aportacions de Querol, tenint en compte la seua definició, precisa que hi ha dos tipus bàsics de difusió:

La que es fa amb la utilització directa dels béns. És a dir, el contacte es produeix de manera directa, en el cas del present projecte, mitjançant els itineraris proposats, amb una observació en primera persona dels béns a posar en valor.

Per altra banda, existeix la difusió que es dona sense la utilització directa dels béns. La gran quantitat de recursos que existeixen en l'actualitat permeten al públic acostar-se o conèixer el patrimoni sense la necessitat d'apropar-se físicament a ell. Entre aquestes eines es troben publicacions de diferent índole, catàlegs, notícies de premsa, les xarxes socials, etc. (Querol, 2010: 145-154).

Per al vincle del que parla Martín entre el patrimoni i la societat, és necessària que la relació entre patrimoni i societat tinga una accessibilitat física i intel·lectual i també una sensibilització front conceptes que afecten al patrimoni, com són la fragilitat, la perdurabilitat o la pertinença. D'açò es dedueix que el procés de difusió deu ser continu, present en tota la gestió, inclús des de les investigacions preliminars sobre un bé patrimonial, les quals també deurien ser mostrades al públic interessat mitjançant eines de difusió que no requerisquen la utilització directa dels béns (Martín, 2007: 4).

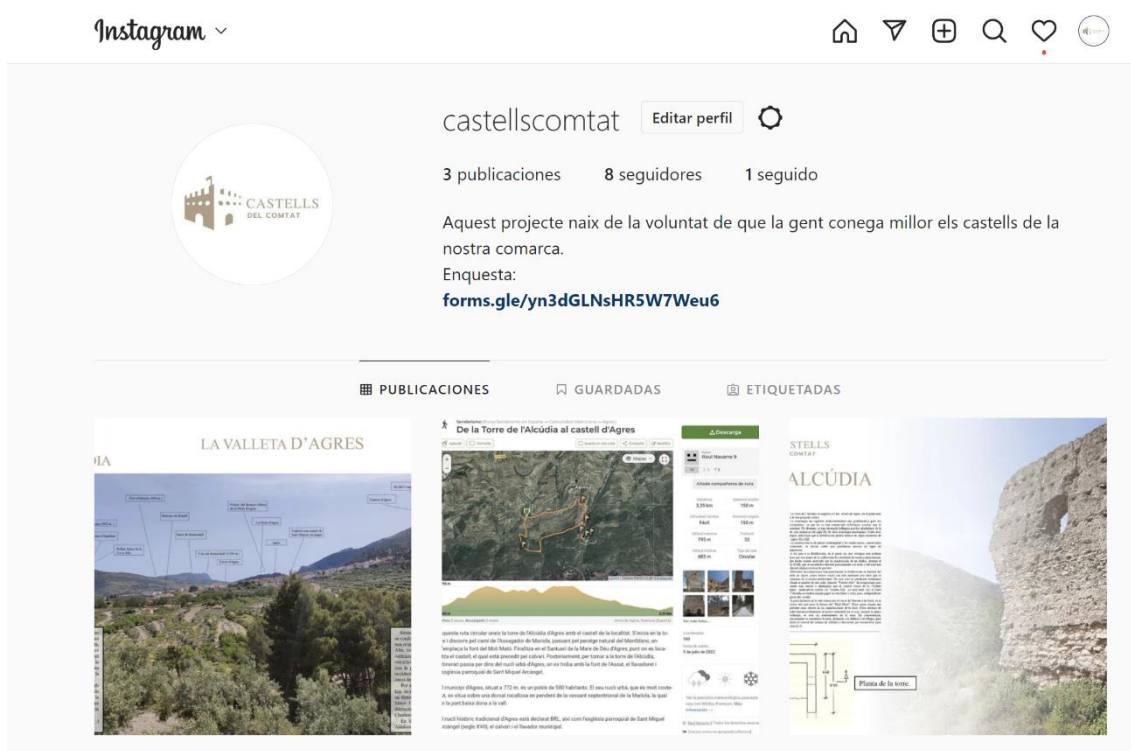
Amb tot, la difusió té com a objectiu la promoció d'activitats determinades que tenen la finalitat de transferir coneixements i permetre l'accés al patrimoni per part de la societat per tal que puga disfrutar-lo i gaudir-lo. Podria dir-se que es pretén transformar el bé patrimonial en un producte patrimonial, tot fent ús d'una interpretació adequada, el missatge de la qual puga ser comprés pel públic general. Les mencionades activitats, en aquest cas els itineraris proposats en aquest projecte, o el catàleg, pretenen transmetre una sèrie de coneixements per tal que faciliten la valoració i l'enteniment dels béns que es volen posar en valor.

Amb la posada en valor que es pretén fer amb les rutes i amb el catàleg es vol facilitar, sobretot, la relació entre els castells i el públic. Es tracta d'unes activitats (itineraris i catàleg) que es volen fer servir per a que els usuaris valoren, entenguen i es consciencien de la importància d'aquest tipus de patrimoni. De tot s'entén que el patrimoni serà respectat si es coneix degudament i si la seua història és valorada.

En aquest cas, les xarxes socials, concretament *facebook* per a un públic més major, i *instagram* per als més joves, seran les eines emprades per a difondre els itineraris. Concretament el ja referenciat gabinet de comunicació de cadascuna de les mancomunitats, del corresponent Departament de Turisme, serà l'encarregat de gestionar les xarxes socials i el *wikiloc*. També els mencionats centres d'interpretació comptaran amb una part destinada a la difusió del projecte. A banda el portal *Wikiloc* també es configura com una eina que ja de per sí és coneguda entre els interessats del senderisme, per tant, les rutes, per la seua presència en dita plataforma o *app*, ja comptaran amb una bona eina de difusió.

Captura del compte de *Facebook* creat per a la difusió de les rutes. Pot trobar-se a la direcció: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100084276403839>

Captura del compte d'*Instagram* creat per a la difusió de les rutes. Pot trobar-se a la direcció: <https://www.instagram.com/castellscomtat/>

2.5 AVALUACIÓ

Segons Roselló (2005:189):

L'avaluació és un procés a través del qual es valora la trajectòria i els resultats d'un projecte cultural. [...] L'avaluació es limita a conèixer en quina mesura els objectius del projecte s'han complit. [...] En quina mesura el procés de producció ha sigut òptim. [...] És, a més, un instrument útil per a la presa de decisions sobre el mateix projecte o en futures convocatòries.

Per tant, els mètodes d'avaluació es configuren com una de les principals vies de control de la gestió, la difusió i el grau de satisfacció, en aquest cas, dels usuaris de les rutes. Si bé els mitjans tradicionals solen funcionar per la seua fiabilitat, en moltes ocasions el públic no realitza les enquestes, independentment de la seua extensió (Roselló, 2005: 189).

Encara que existeixen diferents mecanismes per fer avaluacions, com registres, enquestes o entrevistes, en el present projecte s'ha decidit que el millor mètode per a l'avaluació és fer una enquesta. Concretament es faran diferents preguntes als usuaris dels itineraris mitjançant un formulari. Els resultats serviran per avaluar diferents elements, com les infraestructures de les rutes, l'interès que suscita, comprensió, tot un seguici d'informació necessària per millorar el projecte.

L'enquesta en qüestió es farà amb *google forms* i es posarà a l'abast dels usuaris de les rutes mitjançant un enllaç que es trobarà en la descripció dels perfils creats en les xarxes socials de *facebook* i *instagram*. Es pretén que les preguntes siguen curtes i concises, amb respostes preferiblement tancades, i l'enquesta sols tindrà sis preguntes. S'habilitarà un espai per a que els usuaris puguin expressar les seues opinions o observacions.

Aquest és el model d'enquesta¹⁰¹:

¹⁰¹ L'enquesta és accessible mitjançant un enllaç que es troba en la descripció dels perfils de les xarxes socials del projecte (Instagram i Facebook). Aquest és l'enllaç: <https://forms.gle/yn3dGLNsHR5W7Weu6>

-Primerament les dades essencials de l'usuari que està realitzant l'enquesta, per poder determinar, així, quin és el perfil més habitual que visita els itineraris del projecte.

- Sexe
- Edat
- Procedència
- Ocupació

-Seguidament les preguntes referents als continguts de les rutes.

- Com ha conegut les rutes del projecte Castells del Comtat ?
 - Mitjançant un conegut.
 - A través d'una busca d'Internet.
 - En la pàgina web de la Mancomunitat del Xarpolar o en la de l'Alcoià i el Comtat.
 - Altre.
- Coneixia algun dels castells enclavats en les rutes ?
 - Si
 - No
 - Altre
- En cas afirmatiu, quin castell o castells coneixia ?
- Què l'ha motivat a realitzar els itineraris ?
 - Interès per les fortificacions.
 - Interès pel senderisme.
 - Conèixer els pobles en els qual es troben.
 - Altre.
- Què milloraria de les rutes ?
 - Les infraestructures.
 - La informació dels codis QR.
 - L'accessibilitat.

- Altre.
- D'1 a 10, quina puntuació donaria a aquests aspectes ?
 - La informació exposada.
 - Interès que suscita la visita.
 - Recomanaria alguna de les rutes ?
 - Repetiria la visita ?
- Opinions/Observacions/suggeriments:

Enquesta de satisfacció projecte Castells del Comtat

raulberico@gmail.com (no compartidos) [Cambiar de cuenta](#) Borrador guardado

*Obligatorio

Sexe.

Tu respuesta _____

Edat.

Tu respuesta _____

Procedència.

Tu respuesta _____

Ocupació.

Tu respuesta _____

Com ha conegut les rutes del projecte castells del Comtat ?

Mitjançant un conegut.

A través d'una búsqueda a Internet.

En la pàgina web de la Mancomunitat del Xarpolar o en la de l'Alcoià i el Comtat.

Otro: _____

Coneixia algún dels castells enclavats en les rutes ?

Sí

No

Otro: _____

En cas afirmatiu, quin castell o castells coneixia ?

Captura de pantalla de l'Enquesta, accessible mitjançant aquest enllaç: <https://forms.gle/yn3dGLNsHR5W7Weu6>

2.6. PRESSUPOST I PROPOSTA DE FINANÇAMENT

Aquest pressupost és aproximat, en cap cas definitiu i sempre obert a possibles modificacions i canvis. Les despeses ja porten inclòs l'IVA.

La primera part dels pressupostos correspon a les despeses generades durant el procés d'implantació del projecte.

IMPLANTACIÓ ¹⁰²	UNITATS X PREU UNITAT	TOTAL
Balises amb els codis QR ¹⁰³	9 x 100 €	900 €
Edició del catàleg ¹⁰⁴	200 x 11 €	2200 €
Xarxes socials ¹⁰⁵	----	0 €
TOTAL		3200 €

GESTIÓ ¹⁰⁶	UNITATS X PREU UNITAT	TOTAL
Honoraris responsable de gestió	14 x 1100 € ¹⁰⁷	15400 €
Reedició del catàleg	200 x 10 €	2200 €
Reposició de balises ¹⁰⁸		2000 €
TOTAL		19600 €

¹⁰² Fa referència a les despeses sols generades una vegada.

¹⁰³ En el preu s'inclou també l'IVA i la col·locació.

¹⁰⁴ Preu equivalent a la impressió de 200 exemplars del catàleg, de 60 fulles a doble cara amb paper de 80 grams. La tapa és impresa sobre paper 180 grams. L'IVA s'inclou.

¹⁰⁵ No requereixen de despeses per crear els perfils d'*instagram* i *facebook*, però sí que cal pagar els honoraris de l'encarregat de les actualitzacions periòdiques.

¹⁰⁶ Despeses referents a la gestió, manteniment i difusió.

¹⁰⁷ Es contractaria a una persona mitjançant un contracte de prestació de serveis, de forma autònoma. El seu sou percebut per aquesta tasca es dividiria en 14 pagues anuals. Al salari caldria sumar-li el 33% de la cotització empresarial de la seguretat social.

¹⁰⁸ Per les inclemències meteorològiques o degut a actes vandàlics, és possible que es requereixca la substitució d'algunes balises en determinats moments, o que aquestes siguin actualitzades.

Com a proposta de finançament es proposen dues vies enclavades en l'àmbit públic.

D'una banda es poden sol·licitar les ajudes que l'Agència Valenciana de Turisme destina per a les entitats locals. Concretament, tal i com va eixir publicat en el *Pla Estratègic Global del Turisme a la Comunitat Valenciana 2010-2020*. S'hauria de sol·licitar aquella destinada a “finançar projectes d'inversió en equipament d'espais d'ús turístic; d'instal·lació de panells explicatius, plaques amb codis QR, material audiovisual, pantalles tàctils o audioguies; d'adequació de les condicions d'ús turístic dels recursos per al gaudi de les persones discapacitades, i de projectes de senyalització turística, així com per a la creació de productes turístics”¹⁰⁹.

Per altre costat, també es podrien sol·licitar ajudes enclavades en el Pla d'Ajudes per al sector turístic provincial d'Alacant. Concretament l'any 2022, dintre de les ajudes a ajuntaments, s'ha destinat una línia a la promoció de l'oferta turística, publicat en el *BOP n° 73* a 19/04/2022, en el marc de les ajudes destinades a potenciar la recuperació del sector turístic de la Costa Blanca¹¹⁰.

2.7. CRONOGRAMA DEL PROJECTE

A l'igual que el pressupost, el present cronograma es divideix en dues parts:

La primera part es correspon amb el procés d'implantació del projecte, amb la creació de les rutes i les infraestructures requerides. Aquests són els processos que es seguiran:

- Disseny i creació del catàleg.
- Disseny i creació de les balises amb els codis QR.
- Creació de les rutes en *Wikiloc*.

¹⁰⁹Aquesta convocatòria fou publicada en el DOCV del 15/12/2014, disponible a <<https://links.uv.es/ZR0QofQ>> [consulta: 20/06/2021].

¹¹⁰ Disponible en <http://www.costablanca.org/Esp/El_Organismo/Ayudas> [consulta: 20/06/2021].

- Creació, gestió i actualització de les xarxes socials (*instagram i facebook*).

- Inauguració.

La segona part del cronograma es correspon amb la gestió i el manteniment dels itineraris i demés elements del projecte una vegada ja materialitzats. Seria un manteniment mensual. Els punts contemplats són els següents:

-Manteniment de xarxes socials: gestió, actualització, etc.

-Manteniment de les rutes: balises.

-Manteniment dels *wikilocs* i codis QR.

IMPLANTACIÓ DEL PROJECTE												
Disseny i creació del catàleg												
Disseny i creació de les balises amb els codis QR												
Creació de les rutes en <i>Wikiloc</i>												
Creació, gestió i actualització de les xarxes socials												
Inauguració												
GESTIÓ/MANTENIMENT DEL PROJECTE												
Manteniment de xarxes socials: gestió, actualització, etc.												
Manteniment de les rutes: balises												
Manteniment dels <i>wikilocs</i> i codis <i>QR</i>												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

3. CONCLUSIONS

De la tasca d'identificació i anàlisi, com a conclusions podrien extraure's aquestes apreciacions:

Després d'haver fet l'estat de la qüestió, queden paleses diferents idees. Tenint en compte l'ordre cronològic que s'ha seguit per exposar els diferents autors i obres, s'observa com des dels anys 80 hi ha publicacions de medievalistes que, a partir dels estudis de documents i de l'evolució històrica del territori, van establir unes hipòtesis sobre l'origen i l'evolució de les fortificacions, així com de la seua funció; açò s'aprecia sobretot en l'estudi del castell de Perputxent. Aquest és el cas dels principals autors referenciats, que són Guichard, Guinot, López Elum, etc.

A mesura que han anat avançant les investigacions, centrades en alguns casos en les pròpies excavacions arqueològiques i acompanyades en ocasions d'intervencions arquitectòniques, ha sorgit nova documentació de la mà dels arqueòlegs que han intervingut. És el que ha ocorregut, per exemple, amb el castell de Cocentaina i el de Penella. D'eixa manera s'han pogut determinar algunes dades amb major exactitud, com és el cas de les publicacions de Ferrer i Menéndez.

Amb allò dit anteriorment, i com s'observa al llarg de l'estat de la qüestió, s'aprecia com en alguns casos, com la torre de l'Alcúdia, el castell de Penella o el de la Barcella, hi ha hagut una xicoteta polèmica historiogràfica entre els autors que parlaven d'un origen musulmà per a aquestes construccions i altres que deien que ja eren unes construccions cristianes.

Com es pot apreciar, el castell de Perputxent i el castell de Cocentaina són els que més bibliografia reuneixen. Són els que han sigut objecte de més estudis, pot ser per la seua morfologia o per ser diferents a la resta de les construccions, sobretot en quant a les edificacions d'època cristiana en qüestions del seu origen i funcionalitat residencial. Però el cas és que, principalment, el de Perputxent pot servir com a model per estudiar la resta dels castells, sobretot per la seua part musulmana, ja que en el seu albacar s'ha conservat en un molt bon estat. Açò pot resoldre la carència de publicacions centrades en castells com el d'Agres, el de Travadell, el de Costurera, etc.

En tots els casos, per explicar les diferents fortificacions, s'ha de conèixer el context social i polític i, en definitiva històric, en el qual foren concebuts. Es poden veure així les diferències que, com ha quedat palès en les diferents publicacions, existeixen entre les fortificacions d'origen musulmà, que són la majoria, i aquelles que són d'origen cristià o que foren reformades durant eixe període. Si bé la funció principal en època musulmana era de refugi i, per altra banda, molts castells no foren mantinguts ja en època cristiana, sí que foren de nou utilitzats com a refugi en moments de perill o de conflicte. Per tant, almenys en el cas del Comtat, a excepció d'uns pocs casos, el típic *castrum* cristià amb funció residencial, no es va donar, sinó que més bé es va perllongar l'ús dels castells en la concepció musulmana de refugi, amb les conseqüents reconstruccions, encara que no en totes les edificacions.

Per últim, s'ha intentat, amb les diferents publicacions, fer una mena de classificació tipològica, o per èpoques. No obstant, com s'ha pogut apreciar, el terme "castell" no pot emprar-se per a tots els casos estudiats, sinó que és més adequat parlar-ne d'arquitectura fortificada o fortificacions, ja que el concepte de castell és molt ambigu i bé podria sols atribuir-se al típicament castell cristià senyorial amb torres i residències permanents. No és, per tant, una realitat atribuïble als *husûn* musulmans, a les torres d'alqueria, atalaies, etc.

Del catàleg, deixant constància dels aspectes que més palesos han quedat o que són aplicables en general a la informació presentada en les fitxes pot dir-se que:

La major part dels castells catalogats tenen un origen cronològic musulmà. En aquesta línia, els materials que presenten són pràcticament els mateixos, amb algunes variacions, però sempre està present la tàpia, la maçoneria i, en alguns casos puntuals, carreus. Molts d'ells van ser objecte de reformes durant l'etapa ja de domini cristià, bé a petita escala o bé a gran escala, com ocorre al castell de Perputxent.

Les fortificacions es troben, majoritàriament, al damunt d'esperons o tossals rocosos, ocupant la seua part alta, per ser superfícies fàcilment defensables. Per altra banda, en general, són fortificacions de petites dimensions, a excepció del de Perputxent.

Les fonts escrites musulmanes conservades, que fan referència a aquestes construccions, són pràcticament inexistentes. Cal anar a les cròniques i fonts cristianes, en documents moltes vegades referents a registres i arxius, per trobar-ne informació referida a les fortificacions.

Tal i com s'aprecia, els diferents castells referenciats presenten un desigual estat de conservació. Eixa circumstància va en funció de les intervencions de consolidació o restauració que hagen pogut tenir, a la localització en la que es troben, a la cronologia, als materials utilitzats, etc.

Per últim cal posar un toc d'atenció, ja que la majoria dels castells, a pesar de que són tots de titularitat pública, es troben abandonats. En general, a banda de les fortificacions que han sigut intervingudes, la major part es troben en un estat molt avançat de ruïna. Podria frenar-se el continu deteriorament que pateixen si es realitzaren actuacions de consolidació.

En la segona part, corresponent al projecte de rutes pels castells de la comarca:

Pel que fa a la proposta de posada en valor, s'ha pretès aportar una sèrie d'eines o recursos que la possibiliten. Amb tot, s'han indicat els passos que caldria seguir per poder materialitzar aquest projecte.

Com s'ha vist, el resultat ha sigut el disseny d'uns itineraris culturals pels diferents castells i les localitats en les quals es troben. S'ha inclòs la resta de patrimoni que es localitza en les rutes i se li ha donat importància al paisatge. Amb tot allò plantejat, amb la correcta implantació de les accions proposades i una adequada gestió, es pretén arribar a complir els objectius indicats.

Amb la implantació del projecte s'aconseguirà apropar els castells a locals i visitants per igual, com un mecanisme de coneixement i difusió, possible gràcies a les diferents accions plantejades.

En conjunt el projecte dissenyat ha tingut uns principis bàsics en els quals s'ha basat, els quals, en el moment en que s'implante i es gestione, hauran de tenir-se en compte com als principis òptims a seguir. Aquests són:

-La viabilitat i la sostenibilitat, ja que s'ha primat l'ús de noves tecnologies, com els codis QR, les rutes *Wikiloc*, les xarxes socials, sempre buscant el mínim impacte visual en el paisatge i els baixos costos.

-Dinamització, ja que en els itineraris no sols s'han inclòs els castells, sinó bens patrimonials d'altre tipus, com esglésies, arquitectura civil, fonts, paratges naturals, etc. També se li ha donat molta importància al paisatge i a les vistes, tot per proporcionar un coneixement més ampli de la zona en que es troba cada fortificació i poder aportar cert

creixement econòmic indirecte. És un tot que, a llarg termini, farà que milloren les infraestructures i serveis relacionats amb els castells i el patrimoni local, així com possibilitarà futures consolidacions o restauracions.

-Identitat. Els castells tenen molta presència en el territori del Comtat i són vestigi del moment en que es crearen les primeres comunitats. Per tant, es reafirmarà la identitat local mitjançant el coneixement i la protecció d'aquest patrimoni, i açò sols és possible si es genera interès per ell, per a que no desaparega.

Els castells, encara que són coneguts per tots, com un patrimoni característic del territori valencià i de tota la nació en general, moltes vegades romanen desatesos. La majoria de fortificacions estan abandonades i en desús i requereixen d'inventaris més complets, intervencions de consolidació, accions per al seu coneixement i difusió, etc. Tenint en compte els coneixements adquirits en el màster cursat, s'ha pretès produir un TFM que unisca part d'aquests, amb un projecte d'identificació, anàlisi i posada en valor dels castells del Comtat.

4. BIBLIOGRAFIA

4.1. CONTEXT COMARCAL

4.1.1 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aura, R. (2018): *Corpus toponímic de Beniarrés*. Valencia: Edicions del Sud.
- Cebrián, R. (1994a): *Montañas valencianas V (Comarcas Alicanteñas): Sierra de Mariola, el Carrascar de la Font Roja, La Serreta, Las Sierras de la Carrasqueta y els Plans*. Valencia: Servei de Publicacions Centre Excursionista de València.
- Cebrián, R. (1994b): *Montañas valencianas IV: El Comtat y La Marina Alta* (2.ª ed.). Valencia: Servei de Publicacions Centre Excursionista de València.
- Cebrián, R. (1997): *Montañas Valencianas VI (Comarcas Alicanteñas): Sierra de Aitana y Puig Campana; Sierras de Serrella, Xortà, Bèrnia y del Ferrer; El Peñón de Ifac*. Valencia: Servei de Publicacions Centre Excursionista de València.
- Gisbert, F. (2016): *El misteri de la Vall de Perputxent: descobrint la terra del castell de l'Orxa*. Alacant: MARQ.
- Gómez, C. (2000): *Caminos del Comtat: descubre el corazón de un lugar único*. Cocentaina: Caja de Ahorros del Mediterráneo.
- Jover, I. (2015): “La comarca del Comtat, un entorn físic privilegiat”, en J. A. López Padilla (coord.), *Cocentaina, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ. Exposición MARQ, octubre 2015-febrero 2016*. Alicante: MARQ, pp. 36-41.
- López, A.; Rosselló, V. M. (dir.), A. López, V. M. Rosselló, A. Gil, J. M. Bernabé, J. Costa, V. Gosálvez, J. Quereda, R. Arroyo, E. Camarasa, A. Casado, A. Císcar, A. Feliu, J. Marco, C. Martínez, I. Molina, R. Piqueras, A. Ramos, F. Rodríguez i

J. L. Saiz. (1978): *Geografía de la provincia de Alicante*. Alicante: Diputación Provincial de Alicante.

Nebot, J. R.; Torró, J.; Mansanet, C. M.; Martínez, A. (1993): *l'Alcoià i el Comtat: guia natural, històrica i cultural*. Alcoi: Joyeria y relojería Nebot, D.L.

Piqueras, J. (coor.), V. Gozávez Pérez, et al. (1995): *Geografía de les comarques valencianes 5. Les comarques meridionals (II)*. Valencia: Difusora de Cultura Valenciana.

Serra, LL. (ed.), N. Lara Bernàcer, G. Torres i Perea (2010): *Senders d'interès botànic i cultural de l'Alcoià i el Comtat*. Alcoi: Caja Mediterráneo.

4.1.2 REFERÈNCIES ELECTRÒNIQUES

<<https://links.uv.es/iS6ORyp>> [consulta: 05/03/2022].

<<https://links.uv.es/0Rsw4S6>> [consulta: 05/03/2022].

<https://www.ine.es/nomen2/inicio_r.do> [consulta: 05/03/2022].

<<https://senders.femecv.com/>> [consulta: 05/03/2022].

<<https://visor.gva.es/visor/>> [consulta: 05/03/2022].

<<http://www.lalqueriadasnar.es/es/tag/riu-serpis/>> [consulta: 05/03/2022].

<<https://ceice.gva.es/es/web/patrimonio-cultural-y-museos/bics>> [consulta: 11/03/2022].

<<https://ceice.gva.es/es/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl>> [consulta: 13/03/2022].

<<https://links.uv.es/0CVpDX2>> [consulta: 09/03/2022].

<<https://links.uv.es/j9LtUI8>> [consulta: 09/03/2022].

4.2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

4.2.1 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Azuar, R. (2002): “Campesinos fortificados frente a los conquistadores feudales”, en I. C. Ferreira Fernandes (coord.), *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb, 500-1500. Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos (2000: Palmera, Portugal)*. Lisboa: Ediciones Colibrí, pp. 229-237.
- Azuar, R. (2010): “Campesinos fortificados frente a los conquistadores feudales en la montaña alicantina (S. XII-XIII)”, *MARQ, Arqueología y Museos*, (04), pp. 67-88.
- Bañó Armiñana, R. (1981): “Contribució a l’estudi de les sublevacions d’al-Azraq en les comarques de l’Alcoià i del Comtat”, *Revista de investigación y ensayos del Instituto de Estudios Alicantinos*, 33, pp. 39-65.
- Bañó, R.; Segura, J. M. (1985): “Dos muestras de arquitectura medieval: El castillo de Agres y la Torreña”, en J. M. Segura Martí, R. Bañó Armiñana, J. M. Santacreu Soler, R. Hernández Ferris, F. Vañó Silvestre, J. G. Francés Domínguez, A. Espí Valdés, *Miscelánea Histórica de Agres*. Alicante: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, pp. 65-74.
- Bazzana, A.; Guichard, P.; Segura, J. M. (1982): “Du hisn musulman au castrum Chrétien, les chateau de Perpunchent (Lorcha, province d’Alicante)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 1, (18), pp. 449-466.
- Doménech, E. (dir.) (2003a): *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.
- Doménech, E. (2003b): “Antecedents històrics i característiques constructives del Castell de Penella”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 255-261.

- Enguix, R. (2002): “Patrimoni Històric-Artístic”, en P. Ferrer i Maset (coords.), *Centre d'Estudis Contestans, 1971-2001: història i memòria gràfica*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, pp. 157-181.
- Escudero, C. (2003): “Estat de conservació del castell de Penella i proposta d'actuació”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 262-280.
- Ferragud, C. (2003): *El naixement d'una vila rural valenciana: Cocentaina, 1245-1304*. València: Universitat de València; Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina.
- Ferrer, P. (1988): “Capítulo II: Cocentaina monumental; 2. Los Castillos”, en E. Faus Terol, E. Doménech Faus, E. Català Ferrer, et. al. (eds.), *Cocentaina: arte, historia y monumentos*. Cocentaina: Pía Unión de la Virgen del Milagro, pp. 81-98.
- Ferrer, P. (1992): “Murallas i castells del Comtat”, en J. Richart Moltó (coord.), *El Comtat a l'Època Medieval (segles XIII-XV): exposició organitzada pel Centre d'Estudis Contestans i el M. I. Ajuntament de Cocentaina, amb motiu de la 646ª edició de la Fira de Tots Sants de Cocentaina. 30 d'octubre de 1992 al 8 de novembre de 1992, al Palau Comtal de Cocentaina*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, Ajuntament de Cocentaina, pp. 113-164.
- Ferrer, P; Català, E. (coords.) (1996): *El Comtat, una terra de castells. Catàleg de l'exposició organitzada pel Centre d'Estudis Contestans i el M.I. Ajuntament de Cocentaina, amb motiu de la 650ª Edició de la Fira de Tots Sants de Cocentaina*. Del 31 d'Octubre al 30 de Novembre de 1996. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- Ferrer, R. (1982): “La repoblación de una comarca alicantina: la serranía de Alcoy”, *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, (1), pp. 9-28.
- Franco, F. (1995): “Cocentaina en el periodo islámico: poblamiento y geopolítica”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, (9), pp. 69-99.
- García, J. V. (2003): “Las obras que nunca se acaban, el mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales”, *Ars Longa*, (12), pp. 7-15.
- Guichard, P. (1979): *Toponimia y geografía musulmana de Valencia*. Zaragoza: Anubar, D. L.

- Guichard, P. (1982): “Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, (1), pp. 29-46.
- Guichard, P. (1987): *Estudios sobre historia medieval*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim. Institució valenciana d’Estudis i investigació.
- Guinot, E. (1986): “El señorío de la Vall de Perputxent (siglos XIII-XIV)”, *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, (4-5), pp. 99-118.
- Guinot, E. (1999): “El orden de San Juan del Hospital en la Valencia medieval”, *Aragón en la Edad Media*, 1, (14-15), pp. 721-742.
- Guinot, E. (2005): “La orden de Montesa en época medieval”, *Revista de las Órdenes Militares*, (3), pp. 111-137.
- Guinot, E. (2009): “La génesis de las comunidades campesinas cristianas en Valencia y Andalucía tras la conquista del siglo XIII”, en J. I. De la Iglesia Duarte (coord.), *Monasterios, espacio y sociedad en la España cristiana medieval. XX Semana de Estudios Medievales Nájera, del 3 al 7 de agosto de 2009*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 323-351.
- Guinot, E. (2012): “La creación de las comunidades campesinas y las parroquias rurales en una Sociedad feudal de conquista: el sur de la corona de Aragón”, en B. Arízaga Bolumburu, D. Mariño Veiras, C. Díez Herrera, E. Peña Bocos, J. A. Solórzano Telechea, S. Guijarro González, J. Añíbarro Rodríguez (eds.), *Mundos Medievales, espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruíz de Aguirre*. Tomo 1. Santander: PUBliCan, Ediciones de la Universidad de Cantabria, pp. 583-598.
- Hurtado, E. (1976): *Los valles de Seta y Travadell (Bosquejo geográfico-histórico)*. Alicante: Diputación de Alicante.
- Jover, I. (2012): *Memoria de los trabajos de seguimiento arqueológico en el castillo de Perputxent (Lorcha, Alicante). Actuación previa a la consolidación y musealización de la fortaleza*. Alicante: Área de Arquitectura de la Diputación de Alicante.
- López, P. (1987): “Castellología y cerámica medieval: propuestas arqueológicas y consideraciones metodológicas”, en Diputación General de Aragón, Departamento de Educación y Cultura (ed.), *Arqueología medieval española, II Congreso, I: Ponencias*.

Madrid: Comunidad de Madrid, consejería de cultura y deportes, dirección general de cultura, pp. 232-243.

López, P. (1999): “La ocupación de los castillos valencianos después de la conquista cristiana del siglo XIII”, *Acta histórica et archeologica mediaevalia* (20), pp. 267-278.

López, P. (2002a): *Los castillos valencianos en la Edad Media (materiales y técnicas constructivas)* Volumen I. Valencia: Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques.

López, P. (2002b): *Los castillos valencianos en la Edad Media (materiales y técnicas constructivas)* Volumen II. Valencia: Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques.

López, P. (2004): “Los castillos valencianos en el siglo XIII. Del Hisn musulmán al Castrum cristiano”, *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, (54), pp. 103-138.

Menéndez, J. L. (2015a): “Construatis domos et hedificia vestra Los procesos de construcción en la Cocentaina medieval durante el dominio de la casa de Llúria (ss. XIII-XIV)”, *Arqueología y Territorio Medieval*, (22), pp. 79-120.

Menéndez, J. L. (2015b): “Estereotomía y proceso constructivo en la Cocentaina medieval bajo la insignia de la casa de Llúria”, en MARQ (ed.), E. M. Domènech Faus, P. Ferrer i Marset, A. Ruano Ferrer *et. al.*, *Cocentaina, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ: [exposició, MARQ, octubre 2015-febrer de 2016]*. Alacant: MARQ, pp. 212-229.

Menéndez, J. L.; Pina, J.; Sánchez, A. (2016, 2017, 2018): “Barbacani ad portas. Primera intervención arqueológica en la liza del Catillo de Perputxent (Lorcha. Alicante)”, en M. Ponce González, F. E. Tendero Fernández, Y. Alamar Bonet, LL. Alapont Martín (coords.), *Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana 2016-2017-2018*. Valencia: Generalitat Valenciana, Direcció General de Cultura i Patrimoni, pp.405-415.

Menéndez, J. L.; Pérez, R.; Pina, J.; Sánchez, A.; Vilaplana, F.; Revert, B. (2018). “Un model de fortificació medieval als confins del territori de l'Orde de Montesa: El Castell de Perputxent (L'Orxa) davant del seu projecte d'intervenció, conservació i museïtzació”, *Recerques del museu d'Alcoi*, (27), pp. 129-148.

Menéndez, J. L.; Pérez, R.; Pina, J.; Sánchez, A.; Vilaplana, F.; Revert, B. (2019). “En los confines de la orden, el proyecto de intervención, conservación y musealización del Castell de Perputxent (L'Orxa, Alicante)”, en Y. Gil Saura, E. Alba Pagán, E. Guinot

- Rodríguez (coords.), *La Orden de Montesa y San Jorge de Alfama*. Valencia: Universitat de Valencia, pp. 129-156.
- Miralles, S. (2003): “El castell”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 33-37.
- Paredes, E. A. (2011): “Aproximación a la arquitectura de las fortificaciones en las montañas del valle central del Serpis. Las Torres (Alicante)”, en S. Huerta, I. Gil Crespo, S. García y M. Taín (eds.), *Actas del Séptimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Santiago 26-29 octubre 2011*. Madrid: Instituto Juan de Herrera, pp. 1043-1053.
- Portela, J. A. (2003): “El castell”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 123-143.
- Rubio, F. (1988): *L'ull del moro II, Catálogo de yacimientos y materiales altomedievales y musulmanes*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi.
- Segura, J. M.; Torró, J. (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del museu arqueològic d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- Segura, J. M., et al. (1985): *Miscelánea Histórica de Agres*. Alicante: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- Torregrosa, P. (2003): “El castell de Cocentaina”, en E. Doménech (dir.), *El patrimoni històric i artístic de Cocentaina i la seua recuperació: les intervencions arquitectòniques i arqueològiques*. Cocentaina: Ajuntament de Cocentaina, pp. 144-158.
- Torró, J; Segura, J. (1987). “Irrigación y asentamientos en la vall de Perputxent”, en M. de la Epalza Ferrer (coord.), *Agua y poblamiento musulmán, Simposium de Benissa, abril de 1987*. Benissa: Ayuntamiento de Benissa, pp. 67-92.
- Torró, J. (1990): “El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, (7), pp. 53-81.
- Torró, J. (1996): “Introducció: les fortificacions a les muntanyes del Sharq Al-Andalus”, en P. Ferrer i Marset, E. Català Ferrer (coords.), *El Comtat, una terra de castells. Catàleg de l'exposició organitzada pel Centre d'Estudis Contestans i el M.I. Ajuntament de*

Cocentaina, amb motiu de la 650ª Edició de la Fira de Tots Sants de Cocentaina.
Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, pp. 11-22.

Torró, J. (1998): “Fortificaciones en Yibäl Balansiya. Una propuesta de secuencia”, en A. Malpica Cuello, (coord.), *Castillos y territorio en Al-Andalus, jornadas de arqueología Medieval, Berja, 4, 4 y 6 de octubre de 1996*. Granada: Athos Pérgamos, pp. 385-418.

Torró, J. (2002): “Dominar las aljamas. Fortificaciones en las montañas del reino de Valencia (siglos XIII-XIV)”, en I. C. Ferreira Fernandes (coord.), *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb, 500-1500. Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos (2000: Palmera, Portugal)*. Lisboa: Ediciones Colibrí, pp. 451-462.

3.2 2. REFERÈNCIES ELECTRÒNIQUES

<<https://links.uv.es/w0DKV4e>> [consulta: 20/06/2021].

4.3 PROJECTE DE RUTES PELS CASTELLS DE LA COMARCA DEL COMTAT

4.3.1 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Fresneda, S. (2008): “La gestión del patrimonio cultural” en J. Pinado Garcia, G. Payne (coords.), *Estableciendo puentes en una economía global*, Vol. I. Salamanca: ESIC.

Hernández, J.: “Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales”, *Revista de Turismo cultural PASOS*, 9, (2), pp. 225-236.

ICOMOS (2008): *Carta de Itinerarios Culturales*. Quebec: ICOMOS.

Martín, M. (2010): “La difusión del patrimonio. Actualización y debate”, *Revista electrónica de Patrimonio histórico*, (1), pp. 195-215.

Mejías, J. (2008): *Estructuras y principios de gestión del patrimonio cultural municipal*. Gijón: Trea.

Querol, M. (2012): *Manual de Gestión del Patrimonio Cultural*. Madrid: Akal.

Roselló, D. (2005): *Diseño y evaluación de proyectos culturales*. Barcelona: Ariel.

4.3.2 REFERÈNCIES ELECTRÒNIQUES

<<https://links.uv.es/rRj5t80>> [consulta: 05-07-2022].

<<https://links.uv.es/U0l64xX>> [consulta: 05-07-2022].

<<https://www.agres.es/es/la-iglesia-parroquial-de-san-miguel/>> [consulta: 05-07-2022].

<<https://links.uv.es/3Q7FYrT>> [consulta: 05-07-2022].

<<https://links.uv.es/e4eBruZ>> [consulta: 05-07-2022].

<<https://links.uv.es/Y291jZR>> [consulta: 07-07-2022].

<<https://links.uv.es/vh2gjLS>> [consulta: 10-07-2022].

<<https://es.wikipedia.org/wiki/Balones>> [consulta: 15/07/2022].

<<https://links.uv.es/NOalq5t>> [consulta: 15/07/2022].

<<https://links.uv.es/WxwW2LH>> [consulta: 16/07/2022].

<<https://links.uv.es/4eNuDEW>> [consulta: 16/07/2022].

<<https://links.uv.es/85X6tuU>> [consulta: 16-07-2022].

<<https://links.uv.es/Zl5C4ol>> [consulta: 16-07-2022].

<<https://lamancomunitat.org/?lang=es>> [consulta: 20/07/2022].

<<http://www.mancomunitatelxarpolar.es/>> [consulta: 25/07/2022].

<<https://links.uv.es/ZR0QofQ>> [consulta: 08/08/2022].

<http://www.costablanca.org/Esp/El_Organismo/Ayudas> [consulta: 20/08/2022].